

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Departement Geschiedenis

Dierlijk gezelschap, menselijke reflectie

Gezelschapsdieren en hun culturele betekenis in de Moderne Tijd

Verhandeling aangeboden door
Tom De Roo
tot het behalen van de graad van
licentiaat in de Geschiedenis

Promotor: Prof. Dr. Bruno Blondé

Academiejaar 2004-2005

“Animals are such agreeable friends – they ask no questions, they pass no criticisms.”

– Mary Ann Evans, Engels schrijfster, 1819-1880

INHOUDSTAFEL

<i>Wegwijs en systematiek</i>	10
1 Voetnoten	10
2 Afkortingen in bibliografische verwijzingen	10
3 Termen	10
<i>Voorwoord en dankbetuiging</i>	11
<i>Hoofdstuk 1: Inleiding</i>	12
1 Probleemstelling	12
2 Methodologie en gebruik van de bronnen	13
2.1 Literaire bronnen	13
2.2 Iconografische bronnen	14
2.3 Casus Antwerpen: boedelinventarissen van eind 16 ^{de} eeuw tot eind 18 ^{de} eeuw	14
2.4 Casus Antwerpen: Gebodboeken van eind 15 ^{de} eeuw tot eind 18 ^{de} eeuw	15
3 Status quaestionis en historiografisch overzicht	15
<i>Hoofdstuk 2: Afbakening van het onderzoek</i>	20
1 Overzicht van dit hoofdstuk	20
2 Definitie en terminologie van het huisdier	20
2.1 Het huisdier als product van het domesticatieproces	21
2.2 Zelfdomesticatie: een natuurlijk leefmilieu in nabijheid van de mens	21
2.3 Het wilde gezelschapsdier: getemd in plaats van gedomesticeerd .	23
2.4 Conclusie: een afbakening van de terminologie	24
3 Een leven met huisdieren en gezelschapsdieren	24
3.1 Het nut van huisdieren.....	24
3.1.1 Het gedomesticeerd dier als leverancier van consumptiegoederen	25
3.1.2 Het huisdier als leverancier van mest	25
3.1.3 Medicinale toepassingen	26
3.1.4 Het huisdier als bewaker van have en goed	26
3.1.5 De spierkracht van huisdieren en het transport van mensen en goederen	27
3.1.6 Het verjagen of doden van schadelijke dieren	27

3.1.7	Het huisdier als hulpmiddel bij de jacht.....	27
3.1.8	Het dier als statussymbool	28
3.1.9	Een bron van vermaak.....	29
3.1.10	Het aanbieden van gezelschap	30
3.2	Het nut van gezelschapsdieren: een illusie?.....	31
3.3	De mythe van de doorsnee gezelschapsdierbezitter.....	32
3.3.1	De mens en zijn gezelschapsdier: een strijd tegen de eenzaamheid?	33
3.3.2	Een uiting van ‘Westerse decadentie’?	34
3.4	Motieven voor het aanschaffen van gezelschapsdieren	34
3.4.1	Ethologische observatie	36
3.4.2	Het evoceren van een oorspronkelijke en ‘wilde’ natuur	36
3.4.3	Esthetische appreciatie en andere vormen van waardering	36
3.4.4	Overgeërfde houdingen: reconstructie van het gezin uit de kindertijd	37
3.4.5	De nood aan afhankelijkheid – het gezelschapsdier als bron van genegenheid.....	38
3.4.6	Katalysator voor sociaal contact	38
3.4.7	Het huisdier als vervanger voor het kind	38
3.4.8	Het verlangen om voor iemand te zorgen	40
3.4.9	Een behoefte aan direct fysiek contact.....	40
3.4.10	Tribale tendensen – overblijfselen uit de oertijd.....	40
3.5	Waarom worden gezelschapsdieren <i>niet</i> aangeschaft?	41
3.6	Een leven met huisdieren en gezelschapsdieren, een conclusie	41
Hoofdstuk 3: De natuur in het mentale kader		43
1	De culturele context – een verlangen naar de natuur?	43
2	Proloog: de menselijke suprematie voor de Moderne Tijd.....	45
3	Morele grondslagen van de antropocentrische mentaliteit.....	46
3.1	De overstap van jagen en verzamelen naar agricultuur: een voortgang?.....	46
3.2	Een nieuwe morele code: de natuur als tegenstander	48
3.3	De psychologische constructie van de mythe van menselijke suprematie	49
3.3.1	‘Detachment’ – afstand scheppen tussen mens en dier.....	49
3.3.2	‘Concealment’ – verschuiling van het dier	50
3.3.3	‘Misrepresentation’ – het verdraaien van de feiten.....	50
3.3.4	‘Shifting the blame’ – de ander heeft het gedaan.....	51
3.3.5	Conclusie: empathisch antropomorfisme, een tweesnijdend zwaard	52

4	De Moderne Tijd – veranderingen in het mentale kader	52
4.1	Bewaren van de afstand tussen mens en dier	52
4.1.1	Een nieuwe mentaliteit in filosofie en humanisme?	52
4.1.2	De godsdienst als beschermer van de menselijke suprematie	54
4.1.3	Gezelschapsdieren – de grens overschreden?	55
4.1.4	‘En toch draait ze’ – nieuwe wetenschappelijke denkbeelden....	55
4.2	Het onderscheid tussen goed en kwaad – domesticatie versus wildheid	57
4.2.1	De heksenvervolgingen: een toonbeeld van de strikte scheiding	57
4.2.2	‘The beast within’ – de strijd tegen de dierlijke natuur in de mens	58
4.2.3	‘Transitions to capitalism’ als motor van de scheiding tussen goed en kwaad?	59
4.2.4	De getemde natuur – bewondering voor het aangeleerd gedrag	59
4.2.5	Het mensachtige dier: morele opwaardering of ethisch grensconflict?	61
4.3	Nieuw sentiment – de opkomst van emotionaliteit en empathie	62
4.3.1	Het kerngezin – emotionaliteit en huiselijkheid	62
4.3.2	Plichten en rechten in de behandeling van dieren.....	62
4.3.3	Het empathisch vermogen, een nieuwe uitvinding?	65
4.4	De natuur als uitdrukingsmiddel	67
4.4.1	Een leven op de buiten: ‘naar de natuur’ of ‘weg van de beschaving’?.....	67
4.4.2	Een drang naar het exotische.....	67
4.4.3	Een natuurlijke evolutie in de kunsten.....	68
5	Conclusie	69
	Hoofdstuk 4: Gezelschapsdieren.....	71
1	Overzicht van dit hoofdstuk: een evolutie in beeld.....	71
2	De gedomesticeerde hond (<i>Canis familiaris</i>).....	71
2.1	Oorsprong van de hond	71
2.2	Redenen voor domesticatie	72
2.2.1	Hulp bij de jacht – het romantische ideaal.....	72
2.2.2	Alternatieven: bron van voedsel, waak- en lastdier, of wandelende stoofkachel?.....	73
2.2.3	Het eerste gedomesticeerde gezelschapsdier	73
2.3	Honden vóór de Moderne Tijd.....	73
2.3.1	Tweeslachtige oorsprong: de Antieken versus de woestijn-godsdiensten	73

2.3.2	Middeleeuwse continuïteit: een geïnstitutionaliseerde tweescheiding	74
a)	Trouwe helper, edele dienaar, symbool van moed.....	74
b)	Geïnstitutionaliseerd kwaad: de schadelijke hond	75
c)	Conclusie: goed en kwaad in dezelfde diersoort verenigd.....	75
2.4	Honden tijdens de Moderne Tijd.....	76
2.4.1	De beste vriend van de mens: positieve eigenschappen van de hond	76
2.4.2	Een kwaai gulzigaard: negatieve eigenschappen van de hond..	77
2.4.3	De gedaanten en soorten van honden en hun gebruik.....	79
a)	De hond als jager en speurneus	82
b)	‘Cave canem’ – de hond als waker	83
c)	De hond als arbeidskracht	84
d)	Wie mooi wil zijn, moet lijden – ‘dameshondjes’ als luxeaccessoire	84
2.4.4	Een veranderende houding?	86
2.5	Conclusie	88
3	De gedomesticeerde kat (<i>Felis silvestrus catus</i>)	89
3.1	Oorsprong van de gedomesticeerde kat	89
3.2	Redenen voor domesticatie	90
3.3	Katten vóór de Moderne Tijd.....	90
3.3.1	Diaspora van een rover.....	90
3.3.2	De Middeleeuwen, een begin van de scherpe tweedeling	90
3.4	Katten tijdens de Moderne Tijd.....	92
3.4.1	Symbool van het kwaad – negatieve eigenschappen van de kat.	92
3.4.2	Gedooogbeleid voor een huurdoder – positieve eigenschappen van de kat	94
3.4.3	Een veranderende houding?	95
3.5	Conclusie	98
4	Papegaaien (<i>Psittacus</i>).....	98
4.1	Eén der oudste huisgenoten van de mens.....	98
4.2	De vlucht van de papegaai: de ontdekkingsreizen als motor	100
4.3	De papegaai in de natuurlijke historie van de Moderne Tijd.....	102
4.4	Een legendarische kletskaus, een verstandige franjevogel	103
4.5	Conclusie	106
5	Kooi- en zangvogels.....	107
5.1	De liefde voor kleine vogelsoorten – de kooi of het eetbord.....	107
5.2	De Moderne Tijd – exotische kapers op de kust?	108
5.3	Vangst van inheemse zangvogels bestemd voor consumptie of sport	108

5.4	Vangst en verkoop van kooivogels	110
5.5	Inheemse vogelsoorten.....	110
5.6	Een alternatief gebruik – de krukvogel	113
5.7	De kanarie (<i>Serinus canaria</i>)	115
5.7.1	Oorsprong en evolutie van de tamme gedomesticeerde kanarie.....	115
5.7.2	Het beeld van de kanarie in de 16 ^{de} en 17 ^{de} eeuw – een nobele onbekende?	118
5.7.3	De 18 ^{de} eeuw als keerpunt – een verantwoorde hobby voor verlichte zielen	119
a)	Een verlichte en wijdverbreide ontspanning	120
b)	Afkomst van en handel in de kanarievogel	121
c)	Varianten en prijzen – de liefhebberij in opbod.....	122
d)	Kunde en karakter van de (mannelijke) kanarievogel	123
e)	Voeding, verzorging en voortteling	124
f)	Een kans om zich te tonen – de vogelkooi.....	126
g)	Onderscheid in de kanarieliefhebbers	127
5.8	Conclusie	128
6	Gezelschapsdieren en de aspecten van de natuurhouding, een conclusie	128
<i>Hoofdstuk 5: Een bronnenonderzoek naar het bezit van gezelschapsdieren in Antwerpen, 16de – 18de eeuw.....</i>		
1	Inleiding.....	131
2	Historische context: Antwerpen van de 16de tot de 18de eeuw.....	131
2.1	Demografisch	131
2.2	Woningdruk.....	132
2.3	Sociaal	133
2.4	Economisch	133
2.5	Cultureel	135
3	Boedelinventarissen van eind 16de tot eind 18de eeuw	137
3.1	Typologie van de bron.....	137
3.2	Gezelschapsdieren in het boedelonderzoek, een overzicht.....	139
3.3	De Antwerpse boedels: overzicht en beperking van de resultaten	140
3.4	Kwalitatief luik: beschrijving van de resultaten	142
3.4.1	Periode 1574+	142
3.4.2	Periode 1590+	143
3.4.3	Periode 1630.....	144
3.4.4	Periode 1680.....	145
3.4.5	Periode 1730.....	145

3.4.6	Periode 1780.....	146
3.4.7	Bespreking van de kwalitatieve resultaten.....	147
3.5	Kwantitatief luik: aandelen en evoluties.....	150
3.5.1	Overzicht van alle boedels in alle periodes.....	150
3.5.2	Overzicht van de vogeleigenaars in alle periodes.....	151
3.5.3	De kanarie, een luxevogel?	152
3.5.4	Het papegaaienpubliek: een elite met status?	152
3.6	Conclusie Antwerpse boedelinventarissen.....	153
4	De Antwerpse Gebodboeken van einde 15de tot einde 18de eeuw ...	154
4.1	Typologie van de bron.....	154
4.2	De hondenslager te Antwerpen: zijn doelwit, zijn functie.....	154
4.3	De hondenslager en zijn tijd.....	158
4.4	Een evolutie van het beeld van de schadelijke hond.....	160
4.5	Vermeldingen van andere dieren in de gebodboeken.....	165
4.6	Conclusie gebodboeken.....	166
5	Gezelschapsdieren te Antwerpen, een conclusie	166
	<i>Hoofdstuk 6: Algemene conclusie .....</i>	<i>168</i>
	<i>Bibliografie .....</i>	<i>173</i>
1	Archivalische bronnen	173
2	Literaire bronnen	173
3	Werken	176
	<i>Bijlagen .....</i>	<i>189</i>
1	Een overzicht van de meest aangehaalde literaire bronnen.....	189
1.1	Overzicht van de voornaamste natuurhistorische literaire bronnen....	189
1.2	Overzicht van de voornaamste moralistische en filosofische literaire bronnen.....	191
2	Grafieken.....	193
2.1	Grafiek 1: Alle boedels – verdeling per categorie, per periode	194
2.2	Grafiek 2: Alle boedels – verdeling in geslacht per periode.....	195
2.3	Grafiek 3: Alle boedels – verdeling per burgerlijke staat, per periode.....	196
2.4	Grafiek 4: Alle boedels – verdeling per aangepaste burgerlijke staat, per periode.....	197
2.5	Grafiek 5: Vogeleigenaars – procentueel aandeel op totaal per periode.....	198

2.6	Grafiek 6: Vogeleigenaars – penetratiegraad per categorie, per periode	199
2.7	Grafiek 7: Vogeleigenaars – penetratiegraad per geslacht, per periode	200
2.8	Grafiek 8: Vogeleigenaars – penetratiegraad per burgerlijke staat, per periode	201
2.9	Grafiek 9: Vogeleigenaars – penetratiegraad per aangepaste burgerlijke staat, per periode	202
2.10	Grafiek 10: Kanarie-eigenaars – procentueel aandeel op totaal vogeleigenaars, per periode	203
2.11	Grafiek 11: Kanarie-eigenaars – penetratiegraad op totaal vogeleigenaars per categorie, per periode	204
2.12	Grafiek 12: Hondenslagers – jaren van activiteit	205
2.13	Grafiek 13: Hondenslagers – maanden van activiteit	206

WEGWIJS EN SYSTEMATIEK

---

1 Voetnoten

Om plaats te sparen zijn de voetnoten opgebouwd naar het volgende principe: [NAAM AUTEUR(S)], [*Verkorte titel van het boek / Verkorte titel van het artikel of hoofdstuk*], [datum]. In de bibliografie wordt een volledige verwijzing opgenomen, de regels van de kunst indachtig.

Verwijzingen naar boedelinventarissen zijn als volgt opgebouwd: [ONDERZOEKER], [*Erflater*], [huisnummer, waarbij de eerste drie cijfers verwijzen naar de datum zonder het duizendtal ervoor, bijvoorbeeld '579' is dan gedateerd 1579].

2 Afkortingen in bibliografische verwijzingen

BB – Boedelonderzoek Bruno Blondé

BDS – Boedelonderzoek Carolien De Staelen

MPM – Museum Plantin-Moretus

RAA – Rijksarchief Anderlecht

SAA – Stadsarchief Antwerpen

3 Termen

Brak – andere naam voor lopende hond of drijfhond. De brak is een meutehond die vooral bij de jacht wordt gebruikt, waarbij zijn goede reukzin hem in staat stelt de prooi te achtervolgen en ondertussen door luid geblaf deze uit de schuilplaats te drijven en de jager toe te laten de meute te volgen.¹

Dog – een vertegenwoordiger van hondenrassen met een naar verhouding zeer breed en zwaar hoofd, een zware rompvorm en soms ietwat verkorte benen. De dog bezit een ondermaats reukvermogen, is sterk individualistisch, bijzonder gehoorzaam en gehecht aan de mens. Hij wordt vooral als vechthond ingezet.²

---

¹ Lopende honden, in: *Encarta® 98 Encyclopedie. Winkler Prins Editie*, CD-ROM, 1997.

² Dogachtigen of doggen, in: *Encarta® 98 Encyclopedie. Winkler Prins Editie*, CD-ROM, 1997.

VOORWOORD EN DANKBETUIGING

Een ongewoon onderwerp kent soms eenvoudige achtergronden. Sinds ik de eerste maal een vermelding van een kanarievogel in een boedelbeschrijving uit 's-Hertogenbosch tegenkwam, ben ik gefascineerd door het concept 'gezelschapsdier'. Ondertussen heeft dit zich uitgebreid tot een algemene interesse in de relatie tussen mens en natuur en hoe dit aan de oppervlakte komt in uitingen van een cultureel karakter. Dit onderzoek verenigt op gelukkige wijze drie van mijn passies: natuur, de menselijke samenleving en geschiedenis.

Ik ben dan ook zeer dankbaar aan prof. dr. Bruno Blondé om mij toe te staan dit onderzoek uit te werken en als promotor te willen fungeren. Een betere academische steun kan een student als ik zich niet wensen – altijd klaar staan om problemen en waanzinnige hypothesen (wat soms hetzelfde bleek te zijn) te aanhoren, proefteksten uitvoerig te becommentariëren en eigen onderzoeksmateriaal te bezorgen, niets was blijkbaar te veel.

Voor het onderdeel dat gebruikt maakt van Antwerpse boedelinventarissen dank ik prof. Blondé en doctoraatsstudente Carolien De Staelen voor het materiaal uit respectievelijk de 17de en 18de eeuw en de 16de eeuw. Dr. Johan Veeckman van de archeologische dienst Stad Antwerpen verdient een vermelding omwille van zijn hulp bij archeologisch contextmateriaal. Ik ben bovenal zeer dankbaar aan de staf en instellingen van het Museum Plantin-Moretus, het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen, het Rubenianum, de bibliotheken aan de Universiteit Antwerpen, de Stadsbibliotheek en de Openbare Bibliotheken Antwerpen, Deurne en Merksem, die soms tot buiten de lijntjes kleurden om mij ter wille te kunnen zijn. Het historisch onderzoek te Antwerpen gaat in de toekomst een hoog niveau kunnen halen dankzij de uitzonderlijke netstructuur die nu reeds heerst.

Het lijkt vanzelfsprekend om studiebeurzen te ontvangen wanneer de financiële situatie daarom vraagt, toch wens ik speciaal de Vlaamse Gemeenschap te bedanken om deze structuur aan te bieden. Zonder de geldelijke steun van onze vaak bekritiseerde sociale welvaartsstaat had ik (en velen met mij) geen hogere studie kunnen aanvragen. Met het oog op de toekomst doet men er goed aan dit niet te vergeten.

Mijn familie krijgt een zeer eervolle vermelding, vooral om mijn norske en verstrooide buien in volle thesisperiode te verdragen zoals alleen familie dat kan.

Tenslotte wens ik mijn vrouw An, de eerste van al mijn passies, oprecht te danken voor haar steun, haar aanwezigheid en haar liefde *tout court*.

HOOFDSTUK 1: INLEIDING

---

1 Probleemstelling

“A dog is for life, not just for christmas”, zo stelt een campagne ter preventie van verwaarlozing van huishonden.³ Advertenties in dagbladen, spots op televisie en stickers op autoruiten moeten ons helpen overtuigen. En dat allemaal voor een economisch onnuttig gezelschapsdier. Productieve dieren zoals varkens en koeien ontvangen veel vaker een slechtere behandeling, en daar is de publieke opinie doorgaans minder geneigd om op de barricades te gaan staan – enkele uitzonderingen niet te na gesproken. Waarom hechten we zoveel belang aan gezelschapsdieren? Waar komt deze selectieve emotionaliteit vandaan? Waar ligt het ‘nut’ van gezelschapsdieren in de hedendaagse mensenmaatschappij?

Als historici zijn we natuurlijk geïnteresseerd in hoe het houden van gezelschapsdieren een gevolg is van een eventueel historisch proces. Eerder onderzoek wijst de Moderne Tijd aan als een periode waarin een ‘verlangen naar de natuur’ de weg effent voor deze praktijk, hoewel het monolithische en allesomvattende karakter van deze beweging ondertussen werd genuanceerd. Desondanks is de Moderne Tijd een interessante periode. Dit onderzoek gaat er van uit dat Moderne evoluties in het mentale kader en het wereldbeeld een historisch proces beïnvloeden dat zijn gevolgen heeft voor de hedendaagse praktijk van het houden van gezelschapsdieren en de culturele attitude ter zake.

Dit inleidende hoofdstuk 1 werpt in een historiografisch overzicht een licht op de belangrijkste werken inzake gezelschapsdieren, zowel vanuit historisch als natuurwetenschappelijk oogpunt – het spreekt voor zich dat dit onderzoek een interdisciplinair karakter heeft.

Zo draagt hoofdstuk 2 over de hedendaagse praktijk van het houden van gezelschapsdieren vooral een biologisch, antropologisch en psychologisch tintje. Er zal worden aangegeven wat gezelschapsdieren eigenlijk zijn en hoe ze zich verhouden tot het domesticatieproces. Het ‘nut’ van gezelschapsdieren wordt aangeduid, net als de motivaties voor het houden van gezelschapsdieren. Daarbij

---

³ De campagne *A dog is for life, not just for Christmas* stamt uit 2003 en was een initiatief van de Dogs Trust UK. Voor Nederland werd in 2002 de gelijkaardige campagne *Een hond is niet voor even, een hond is voor het leven* opgestart door de Sophia-Vereeniging tot Bescherming van Dieren te Amsterdam. Stickers en dergelijke waren ook hier verkrijgbaar, onder andere via het dierenmagazine *Hart voor Dieren*. Nog steeds vinden kleinschalige initiatieven met dezelfde teneur plaats, vooral rond de vakantieperiodes.

volgt meteen ook een uitweiding over de eventuele ‘typische gezelschapsdierbezitter’.

In het macrohistorische hoofdstuk 3 bekijken we hoe het mentale kader van de Moderne Tijd inwerkt op het concept van het gezelschapsdier, met speciale aandacht voor het hypothetische proces van emotionalisering. We hebben hierbij aandacht voor het eventuele ‘verlangen naar de natuur’ en hoe het zich uit. We gaan na in hoeverre het civilisatieproces en het historische antropocentrisme beide bepalend zijn voor zowel de argumentatie als de waardering van gezelschapsdieren. Het zal blijken dat evoluties ter zake van groot belang zijn.

Het microhistorisch getinte hoofdstuk 4 stelt verschillende soorten gezelschapsdieren in het voetlicht. Honden, katten, papegaaien en kooi- en zangvogels worden bekeken vanuit literaire bronnen met een natuurhistorisch en moralistisch karakter. Er wordt nagegaan of en hoe het beeld ten opzichte van deze dieren evolueert, of er onderling verschillen zijn, en hoe die geplaatst kunnen worden in het mentale kader uit hoofdstuk 3. Daarenboven blijkt uit de literaire bronnen ook het ‘cultureel gebruik’ van de desbetreffende gezelschapsdieren.

Hoofdstuk 5 tenslotte, verbindt de kwalitatieve informatie uit een ietwat vaag geografisch kader van hoofdstukken 3 en 4 aan de concrete casus van Antwerpen van de 16de tot de 18de eeuw. We gaan na hoe de veranderingen in het mentale kader en de praktijk van het houden van gezelschapsdieren sporen nalaten in archivalische bronnen. Aan de ene kant worden boedelinventarissen van het einde van de 16de tot de 18de eeuw nagekeken op de aanwezigheid van gezelschapsdieren, met de bedoeling zowel kwalitatieve als kwantitatieve analyses uit te voeren. Langs de andere kant beschouwen we de Gebodboeken, als bestuurlijke bron, om een beeld te krijgen van de mentale evoluties inzake gezelschapsdieren.

2 Methodologie en gebruik van de bronnen

2.1 Literaire bronnen

Om een beeld te krijgen van de kennis over en de waardering van gezelschapsdieren in het bijzonder en de natuur in het algemeen, wordt voor de 16de tot de 18de eeuw een beroep gedaan op natuurhistorische literaire bronnen enerzijds en moralistische geschriften en emblemata anderzijds (zie p. 189 voor een overzicht van de in dit onderzoek meest aangehaalde literaire bronnen).

De natuurhistorische bronnen geven uiteraard meer informatie omtrent de kennis over de betreffende dieren, maar bieden daarnaast ook een blik op de mentaliteit ten opzichte van zowel de dieren als de natuur door het gebruiken van bepaalde anekdotes, omschrijvingen en zinswendingen die een bij wijlen duidelijke (emotionele) houding verraden, en die bovendien over tijd evolueren.

Zedenwerkjes en emblemata zijn geen ‘objectieve bronnen’, en worden ook niet op die manier gelezen. De aan dieren toegekende figuurlijke betekenis heeft natuurlijk de bedoeling om een moralistische boodschap op een eenvoudige manier aanschouwelijk te maken – het uitgebeelde realiteitsgehalte is derhalve (mogelijk) relatief laag. Daarom ook worden de emblematische werken niet letterlijk aangewend, maar wordt vooral gelet op analogieën, connotaties, uitbeeldingen en ‘vanzelfsprekendheden’ die bewust of onbewust in de beeldvorming zijn opgenomen en die een bepaalde mentaliteit illustreren.

2.2 Iconografische bronnen

De in deze verhandeling als inspiratiebron gehanteerde iconografische bronnen vallen onder hetzelfde voorbehoud als de literaire bronnen. De opgenomen iconografische bronnen zijn uitgekozen om een aangehaald punt of argument te begeleiden. Bijkomend is er contextuele informatie verschaft wanneer die het bijhorend punt verduidelijken. Het is niet de bedoeling om de afgebeelde situatie als ‘realiteit’ te aanzien – we zijn ons bewust van de gevaren van achterliggende betekenis van motieven in een beeld. In essentie gaat de aandacht uit naar afgebeelde feitelijkheden, zoals de soort of het ras van het betreffende dier en de vormgeving van eventuele randelementen, zoals vogelkooien. Slechts in bepaalde gevallen wordt de geladenheid op zich gebruikt om een punt te illustreren.

2.3 Casus Antwerpen: boedelinventarissen van eind 16de eeuw tot eind 18de eeuw

De boedelinventarissen die ik voor mijn onderzoek ter beschikking heb, zijn in realiteit reeds doorgenomen en in een databestand gegoten door CAROLIEN DE STAELEN (voor de 16de eeuw) en BRUNO BLONDÉ (17de-18de eeuw). Beiden zijn zo vriendelijk geweest mij hun resultaten ter beschikking te stellen.

De betrokken boedelinventarissen worden niet in hun geheel geanalyseerd. Het bewijs voor gezelschapsdieren wordt er uit gelicht en vergeleken met sociaal-economische informatie over de desbetreffende eigenaren om te pogen trends en correlaties te ontdekken. Voorts geldt bewijs omtrent gezelschapsdieren als eventuele bevestiging voor de uit de literaire bronnen blijkende informatie. Het is geenszins de bedoeling om via de beperkte informatie uit de boedelinventaris te pogen een beeld te krijgen van de ‘consumptieve vraag’ – we trappen niet in de valkuil van JAN DE VRIES.⁴

---

⁴ Het grote probleemstuk om via een bron voor de statische ‘materiële cultuur’ (de boedelinventaris) over te gaan naar een geschiedenis van de dynamische ‘consumptieve vraag’: DE VRIES, *De huishoudportemonnee en de spulletjes*, 1997, p. 52. Aangezien het

2.4 Casus Antwerpen: Gebodboeken van eind 15de eeuw tot eind 18de eeuw

De Antwerpse gebodboeken bieden een algemene blik op een aspect van het Antwerps bestuur. De geboden met betrekking tot gezelschapsdieren zullen van naderbij worden bekeken om te pogen meer informatie over bezit van en houdingen tegenover deze dieren te verkrijgen. De lange periode maakt het ook hier mogelijk evoluties te onderkennen.

3 Status quaestionis en historiografisch overzicht

Men is het er over eens dat er in de Moderne Tijd gezelschapsdieren worden gehouden – er is bewijs uit allerlei bronnen dat dit bevestigt. Details aangaande het praktisch bezit van gezelschapsdieren zijn echter grotendeels onbekend of in allerlei werken slechts in de marge opgenomen. Een dieper cultureel beeld met betrekking tot specifieke gezelschapsdieren is niet geheel duidelijk. Men veronderstelt dat er zich een verspreiding en verdere aanvaarding van gezelschapsdierbezit voordoet in de Moderne Tijd. Een kennistoename loopt parallel met een grote verandering in de relatie tussen mens en natuur, waarbij vooral met betrekking tot Engeland een ‘verlangen naar de natuur’ meent te worden waargenomen. Het bezit van en de houding tegenover gezelschapsdieren zou in de Moderne Tijd een vorm krijgen die direct uitvloeit in de huidige situatie.

Het verlangen naar de natuur (1984) van KEITH THOMAS heeft in het algemeen oog voor de situatie in Engeland, maar poneert daarenboven een zeer interessante stelling: in de Moderne Tijd zouden er een heel aantal samenhangende verschijnselen zijn voorgevallen die uiteindelijk een nieuw bewustzijn ten aanzien van de natuur tot gevolg zullen hebben. Een enorme toename in de kennis omtrent de natuur zal de gevestigde dogma's omtrent de centrale plaats die de mens in de wereld inneemt in vraag stellen. De relatie tussen de mens en de andere wezens op aarde wordt herbekeken, het principe van menselijke suprematie verbonden aan een onbetwist recht op uitgebreide exploitatie van de natuur zal worden betwijfeld. Ironisch genoeg gaan de nieuwe bewustwordingen samen met een steeds toenemende afstand tussen de natuur en een groot deel van de bevolking, wier welvaart niet meer rechtsreeks van deze natuur schijnt af te hangen. THOMAS ziet analoog met de nieuwe ontwikkelingen een groei van zowel bezit als appreciatie van gezelschapsdieren in een stedelijk burgerlijk milieu. Het verlangen naar de natuur valt daarin samen met een veronderstelde groeiende intimiteit en contractie van het kerngezin. Het zwakke

---

hier vooral om ‘aanwezigheid’ van onderzochte objecten gaat, wordt dit probleem grotendeels vermeden.

punt van THOMAS' werk is dat het (overwegend elitair literaire) bronnenmateriaal zich schijnbaar iets te strikt aan een bepaald 'positivistisch' scenario houdt. De hoeveelheid materiaal zorgt er eigenlijk voor dat ook tegenstanders van de door THOMAS geponeerde stelling genoeg stof kunnen vinden om hun gelijk te halen. Toch doet deze kritiek mijns inziens niets af aan het waarheidsgehalte van deze stelling. Het is echter wel zo dat hij enige nuance had moeten in acht nemen.

In *Dieren en Nederlanders* (1989) bekijkt KAREL DAVIDS de situatie in Nederland vanaf 1300 tot het einde van de 20ste eeuw. Analoot met het werk van THOMAS onderzoekt hij in de eerste twee hoofdstukken de mentale veranderingen vanaf de Middeleeuwen tot het einde van de Moderne Tijd.⁵ Zijn werk is wel genuanceerder – hoewel hij de trend van THOMAS (terecht) onderkent, voegt hij er toch aan toe dat er geen sprake is van een totale mentaliteitsverandering. Doorheen de besproken periode zijn er zowel uitgesproken voorstanders van een zachtere behandeling, als conservatievere elementen die geen graten zien in de zogenaamde meedogenloze exploitatie van de natuur. In die zin valt de congruentie met onze hedendaagse tijd op. DAVIDS heeft ook het voordeel dat hij onder de invloed staat van het werk van JAMES SERPELL (cfr. infra), wat zeer interessante invalshoeken aanbiedt die een verrijking van het historisch materiaal betekenen.

Het recente *De papegaai van de paus* (2003) van RAYMOND VAN UYTVEN gebruikt literaire en iconografische bronnen om een beeld te geven van de mentaliteit ten opzichte van dieren in de Middeleeuwen (tot omstreeks 1500). Het is daarenboven interessant omdat het zich vooral richt op onze streken. De bijna ontelbare anekdotes en verwijzingen die de auteur vermeldt, typeren de algemene teneur die heerst rond huisdieren in de op traditionele bronnen beruste historiografie. Men vindt altijd wel stukjes informatie in de marge van allerlei literaire bronnen, maar zelden iets concreets dat expliciet over huisdieren handelt. Men gaat niet echt op zoek naar een volledig beeld, het blijven fragmenten die zichzelf distilleren uit andere onderzoeken. Het is in die zin niet verrassend dat de auteur pas na een lange en vruchtbare carrière als historicus een dergelijk goedgevuld werk over dieren vermag te schrijven. Helaas worden er naast het uitvoerig beschrijven van de situatie geen verklaringen in de trant van THOMAS gegeven.

Als begeleiding voor een tentoonstelling over huisdieren in 'haar' Bokrijk schreef ANNICK BOESMANS het artikel 'Huisdieren' in het tijdschrift *Volkskunde* (1984). Zij is de enige die geregeld officiële documenten aanhaalt in haar werk,

---

⁵ De latere hoofdstukken focussen vooral op de situatie vanaf midden 19de eeuw en de oprichting van de Nederlandse dierenbescherming.

jammer genoeg slechts voor één onderwerp (hondenoverlast/hondenslayers) en op anekdotische wijze.⁶ Naast de officiële bronnen steunt de rest van het werk ook hier op fragmenten literaire informatie uit het volkskundig milieu, iconografische bronnen voor bijvoorbeeld het beschrijven van het ‘vink-aan-een-touwtje’ en eenmalig op materiële overblijfselen (zoals halsbanden) omdat dit werk verbonden was aan een tentoonstelling. Geheel trouw aan de volkskundige traditie wordt ook gekeken naar de psychologische en sociaal-culturele kant van het huisdierverhaal – zij het summier en niet overtuigend interdisciplinair.

Als afsluiter dient *Dieren als werknemers* (1992) van RENATE VAN DE WEIJER vermeldt te worden. Zij schetst op synthetische wijze een overzicht van allerlei historische aspecten van de relatie tussen mens en dier – gaande van het gebruik van trekhonden over vlooiencircussen tot het houden van zangvogels. De meeste punten zijn dan wel niet exhaustief uitgewerkt, toch biedt dit werk een schat aan informatie in een helder en bondig overzicht. Het bezorgt echter geen nieuwe onderzoeksinformatie of diepgaande verklaringen met kwantitatief of kwalitatief materiaal.

Alle hierboven vermelde werken hebben in hoofdzaak een zelfde karakter: ze maken bijna uitsluitend gebruik van anekdotische bewijzen, meestal van literaire oorsprong. Van enige kwantificering bij de vermelde werken is enkel sprake bij VAN UYTVEN – en dan nog gaat het om afgeleide gegevens uit literaire bronnen.⁷ Gezien de aard van de bronnen is een ontbreken van kwantificering misschien niet ongewoon, maar toch ervaar ik dit als een gemis. Van alle vermelde auteurs slaagt eigenlijk enkel THOMAS er in om, zij het door de schier oneindige stortvloed aan gegevens, zijn hypothese toch voldoende slagkracht mee te geven. (Het moet hierbij wel gezegd dat de kracht van DAVIDS’ werk duidelijk verschijnt bij het beschrijven van de 19de eeuw en verder, en dus buiten mijn besproken tijdsbestek valt.) Daarenboven heeft eigenlijk enkel BOESMANS aandacht voor de materiële cultuur rond huisdieren.

Er zijn een redelijk groot aantal boeken en artikels over de historische relatie tussen mens en dier die niet expliciet door historici zijn geschreven, maar toch een goed wetenschappelijk gehalte hebben – onder de auteurs bevinden zich biologen, sociologen, paleontologen, kunsthistorici en filosofen. Hun werken

---

⁶ Het betreft de Gebodboeken uit Antwerpen en ordonnanties uit Brugge en Gent: BOESMANS, *Huisdieren*, (1984), pp. 138-141. Overigens wijdt ook Van Uytven een hoofdstukje aan hondenslayers, maar dat lijkt sterk gebaseerd op het onderzoek van Boesmans.

⁷ Bijv. Tabel 9: Diersoorten in de fabels en dierenromans, in: VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, pp. 113-114.

zijn vooral nuttig om aspecten te belichten die hun respectievelijk vakgebied beroeren en aldus vanuit interdisciplinair oogpunt kunnen worden aangewend om een beter beeld van de situatie te krijgen.

De geschiedenis van de huisdieren raakt namelijk ook aan de natuurkundige wetenschappen, al gaat het dan meestal over het historische domesticatieproces in zijn algemeenheid zonder echt de nadruk te leggen op gezelschapsdieren. In die sector moet ik twee zeer interessante en ook voor niet-biologen goed begrijpbare werken vermelden. In *De Gouden Kooi* (1998) geeft ACHILLES GAUTIER een zeer goed overzicht van de geschiedenis van de domesticatie, een nadere blik op een aantal gedomesticeerde dieren en – zeer belangrijk – een grondige en overzichtelijke inleiding over het domesticatieproces zelf. Het past immers in het multidisciplinaire aspect van een onderwerp als het mijne om ook van de biologische kant meer te weten te komen.

De etholoog JAMES SERPELL brengt in zijn *In the Company of Animals* (1986) een fascinerende en door de gedegen en exhaustieve onderbouwing niet onwaarschijnlijke hypothese naar voren omtrent de relatie tussen mens en dier. De auteur vertrekt van de ogenschijnlijke paradox tussen de harde en ‘onmenselijke’ behandeling van de economisch meest productieve dieren enerzijds en de ware adoratie van de minst productieve gezelschapsdieren anderzijds. Via bewijzen en theorieën afkomstig uit biologie, psychologie, antropologie en geschiedwetenschap concludeert hij dat de mens in zijn ‘natuurlijke toestand’ eigenlijk liever gemeenzaam met dieren omgaat. Voor de historisch gegroeide exploitatie van dieren moet de mens een mentaal kader in zijn cultuur incorporeren dat hem in staat stelt zijn schuldgevoel omtrent de ‘immorele’ behandeling van dieren te neutraliseren. Dat kader bestaat vooral uit rituelen en mythische denkbeelden die het op de een of andere manier geoorloofd maken om zonder mededogen dieren voor eigen gebruik in te zetten – het Joods-christelijke antropocentrisme waar ook KEITH THOMAS over spreekt, is daar slechts één van. Met betrekking tot gezelschapsdieren geeft SERPELL aan dat het eigenlijk de normaalste zaak van de wereld is dat mensen improductieve wezens zo na aan het hart dragen. Dit heeft te maken met het verregerende menselijke vermogen tot empathie, ironisch genoeg ook de basisfactor van de distantiërende methoden die in het leven worden geroepen om het geweten te sussen en de mens in staat stellen de meer productieve dieren voor eigen gebruik uit te baten. Al bij al biedt dit werk een noodzakelijke interdisciplinaire aanvulling op het thema van het historisch onderzoek naar gezelschapsdieren, maar mijns inziens kan het ook belangrijk zijn om (een facet van) de historisch gegroeide Westerse suprematie te verklaren – ook THOMAS legt namelijk de

nadruk op het ‘ongeëvenaarde’ gebruik van dieren in de Europese economie vanaf de late Middeleeuwen.⁸

De natuurwetenschappelijke gedeelten van mijn onderzoek – de beschrijving van gedrag en kenmerken van de door mij besproken dieren – zullen vooral gebaseerd zijn op het standaardwerk *Het leven der dieren* (1968-1972) onder redactie van BERNHARD GRZIMEK. Verder kan er overvloedig informatie gevonden worden op gespecialiseerde websites en in specifieke wetenschappelijke werken over bepaalde diersoorten.

De rest van de (historische) werken valt overwegend uiteen in twee categorieën: enerzijds zijn er de ‘romantische’ werken die duidelijk oog hebben voor de dierenliefhebber,⁹ anderzijds zijn er werken van allerlei slag die dieren als secundair onderzoek bespreken.¹⁰ Het merendeel van deze historiografie is vaag wat gezelschapsdieren betreft – meestal worden zij ergens in de marge vermeld, al dan niet vergezeld van een overwegend oppervlakkige verklaring. Het is net omwille van de hiaten in deze laatste vorm van geschiedschrijving, dat bij mij de wens is opgekomen om dit onderzoek te voeren. Er wordt namelijk nergens een poging gedaan om zicht te krijgen op de ‘cultuur’ van de gezelschapsdieren. Naar mijn mening kan hier wel degelijk onderzoek naar worden gevoerd, door een analoge handelwijze te hanteren als diegene die bij het onderzoek naar wooncultuur wordt gebruikt: het nakijken van kwantitatieve bronnen zoals boedelinventarissen, maar ook kwalitatieve zoals natuurhistorische werken, iconografisch materiaal en zelfs poppenhuizen. Officiële documenten vervolledigen het plaatje. Immers, analoog met onderzoek van wooncultuur: “het zal duidelijk zijn dat de ideale studie verschillende bronnen gebruikt”.¹¹ Het vergt duidelijk een zekere perspectivistische bronnenbenadering om de vooropgestelde beschrijving van de culturele betekenis van gezelschapsdieren te voorschijn te brengen.

---

⁸ THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, p. 24 e.v.

⁹ Een voorbeeld hiervan is: GONNISSEN, *10.000 jaar huisdieren*, 1994.

¹⁰ Voor Noord-Nederland bijvoorbeeld: DE MOOIJ en VOS (eds.), *'s-Hertogenbosch binnenskamers*, 1999, p. 65; PIJZEL-DOMMISSE, *Het Hollandse pronkpoppenhuis*, 2000, pp. 143-144; T. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft*, 1987, p. 100 en p. 277. Enkele van de schaarse voorbeelden voor Zuid-Nederland: DAVIDS, *Mensen en dieren*, in: DE MOOIJ en VAN DE WEIJER (eds.), *Rijke oogst van schrale grond*, 1992, pp. 55-69; WEYNS, *Volkshuisraad in Vlaanderen*, deel 3, 1974, pp. 1072-1078.

¹¹ SCHUURMAN, *De studie van woonculturen in het verleden*, 1987, p. 177.

HOOFDSTUK 2: AFBAKENING VAN HET ONDERZOEK

---

1 Overzicht van dit hoofdstuk

Een studie als deze heeft nood aan een duidelijke afbakening van het onderzoeksdomein. Een term als ‘huisdier’ dekt vele ladingen en verdient bijgevolg nadere toelichting. Men moet oog hebben voor de inherente verschillen tussen de termen ‘huisdier’ en ‘gezelschapsdier’ – waarbij enkel deze laatste categorie het eigenlijke onderwerp van de thesis uitmaakt. Vanzelfsprekend dient ook het begrip ‘domesticatie’ ten gronde uitgelegd te worden.

Het bezit van gezelschapsdieren is relatief recent in het aandachtsveld van de ‘serieuze wetenschap’ komen te staan. Psychologen, antropologen en ethologen hebben gepeild naar eigentijds bezit van gezelschapsdieren, waarbij vooral de sociaal-economische context en de achterliggende motivaties zijn onderzocht. Daaruit blijkt dat de concepten ‘huisdier’ en ‘gezelschapsdier’ historisch bepaalde (lees: *sociaal-culturele*) constructies zijn. Uiterste voorzichtigheid is daarom geboden bij het eventuele ‘projecteren’ van deze bevindingen op de Moderne mens. In onze historische zoektocht willen we integendeel nagaan hoe die sociaal-culturele constructie tot stand is gekomen en welke rol de Moderne Tijd daarin gespeeld heeft.

2 Definitie en terminologie van het huisdier

In de Germaanse talen komt de band tussen mens en dier duidelijk naar voren in het woord zelf: *huisdier* in het Nederlands, *Haustier* in het Duits, *husdjur* in het Zweeds. De nadruk op ‘huis’ beklemtoont het leven in de nabijheid van de mens.¹² De *Winkler Prins* poneert een dier “dat voor zijn voortbestaan geheel afhankelijk is van de mens en dat als regel arbeid en/of bepaalde producten levert, dan wel als gezelschapsdier of uit liefhebberij wordt gehouden”.¹³ De *Encyclopædia Britannica* volgt deze stelling: een gezelschapsdier is “any animal kept by human beings as a source of companionship and pleasure”, waarbij er in zekere zin sprake is van een *symbiotische relatie*.¹⁴ Dit laatste is echter verwarrend – biologisch gezien veronderstelt de term *symbiose* (in al haar vormen) geen actieve inbreng van één van beide partners, terwijl het *domesticatieproces* wel degelijk een door de mens actief beleden bezigheid is.¹⁵

---

¹² GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, pp. 11-12.

¹³ Huisdier, in: *Encarta® 98 Encyclopedie. Winkler Prins Editie*, 1997.

¹⁴ Pet, in: *Britannica CD, Version 99*, 1999.

¹⁵ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, pp. 15-18.

Het idee van de zelfdomesticatie (cfr. infra) kent dan wel een lichter gewicht toe aan de menselijke inbreng, toch is het nooit een passief gegeven.

2.1 Het huisdier als product van het domesticatieproces

Het huisdier in enge zin is een *gedomesticeerd* dier. SANDOR BÖKÖNYI definieert in 1969 domesticatie als “het vangen en temmen door de mens van dieren met bijzondere gedragskenmerken, de verwijdering van deze dieren uit hun natuurlijk milieu en leefgemeenschap en het houden van deze dieren voor menselijk profijt onder gecontroleerde voortplantingsmogelijkheden.”¹⁶ Men spreekt recentelijk onder invloed van de school van Cambridge soms ook van *culturele controle*: “het geheel van menselijke handelingen die een diepgaande invloed hebben op bepaalde fundamentele aspecten van het leven van de betrokken dieren: hun bewegingen, de structuur van hun populaties, hun voortplanting, enz.”, met als uiteindelijk hoofddoel “de dieren gemakkelijker beschikbaar te maken voor exploitatie”. Hier bedoelt men in wezen hetzelfde mee als bij de ‘oude’ term, maar vanwege de semantische verwarring die over de taalgrenzen heen schijnt op te treden werd een tijdlang geopteerd voor deze ‘nieuwe’ omschrijving.¹⁷ Moderne definities van domesticatie beklemtonen dat dit proces zich niet beperkt tot de hogere gewervelde dieren, maar ook op planten en lagere diersoorten zoals bacteriën van toepassing kan zijn.¹⁸ Voor de duidelijkheid zal verdere bespreking van domesticatie echter altijd met betrekking tot hogere gewervelde dieren worden aangegeven.

Het belangrijkste kenmerk van domesticatie is dat er duidelijk waarneembare *biologische veranderingen* zijn opgetreden, die de gedomesticeerde soort onderscheidt van zijn wilde voorouder. De belangrijkste oorsprongsfactor in het begrip domesticatie is de controle door de mens op de voortplantingsmogelijkheden van het betreffende organisme, met andere woorden het uitvoeren van een *selectie*.

2.2 Zelfdomesticatie: een natuurlijk leefmilieu in nabijheid van de mens

Strikt genomen behelst het domesticatieproces dus enkel organismen die biologische veranderingen vertonen die door menselijke selectie zijn teweeggebracht. Echter, wat men dikwijls schijnt te vergeten is dat heel veel pogingen tot domesticatie in de loop van de geschiedenis finaal zijn mislukt.

---

¹⁶ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, p. 13. Zie ook: VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, p. 13.

¹⁷ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, pp. 225-228.

¹⁸ Zolang er sprake is van door de mens gestuurde kunstmatige selectie, met (misschien nog niet waarneembare) biologische veranderingen tot gevolg, is de term domesticatieproces van toepassing. Zie hiervoor: BOUW, *Domesticatie*, 1991, p. 24.

STEPHEN BUDIANSKY stelt dat de dieren die wel succesvol zijn gedomesticeerd, een *evolutionaire predispositie* hadden om dat te worden.¹⁹ Zij hebben als het ware de ‘evolutionaire keuze’ gemaakt om gedomesticeerd te worden, omdat dit hun overlevingskansen ten goede komt. Men heeft dikwijls de neiging om de mens als centrum van alle ervaring te plaatsen – men verklaart domesticatie dan als een proces dat door de mens succesvol wordt opgelegd aan dieren die er eigenlijk niet van moeten weten. Volgens BUDIANSKY moet men afstand nemen en op objectieve manier erkennen dat de mens een onderdeel is van de gehele natuur en evolutie. Het eenzijdige aspect van het domesticatieproces dient enigszins te worden bijgestuurd. De gedomesticeerde diersoorten hebben zich in evolutionair opzicht het best aangepast aan het leven in een wereld waar de mens de dominante soort is – men kan met enige omzichtigheid spreken van *zelfdomesticatie*.²⁰ Het domesticatieproces is hen net zo min opgedrongen als het vliegen aan vogels verplicht is geworden.

De term *zelfdomesticatie* is voor het eerst gelanceerd aan het begin van de 20ste eeuw en ging al snel een eigen leven leiden – het is een van de belangrijkste splijtzwammen in de moderne zoölogie, die in eerste instantie de betekenis draagt van het (evolutionair) selectief bevoordelen van dieren die in de foetale of neotenische fase (hun prille jeugd) zijn blijven steken.²¹ Dit werd al snel verworpen als verklaring voor de variabiliteit van gedomesticeerde dieren. “Het concept van zelfdomesticatie is dus voor kritiek vatbaar”, besluit GAUTIER, die het liefst van al de term ziet verdwijnen doordat hij al te veel verschillende ladingen dekt en al te vaak oorzaak en gevolg wil omwisselen.²² De invulling door BUDIANSKY biedt echter een meer genuanceerd theoretisch model, en diens

---

¹⁹ BUDIANSKY, *The Covenant of the Wild*, 1994, allerlei hoofdstukken, maar vooral hoofdstuk II ‘Civilization’s Progress; or, Who Invented the Dog’, pp. 19-41.

²⁰ Deze term dekt meestal het proces dat ervoor zorgt dat bepaalde diersoorten die in een commensale leefrelatie met de mens staan, gedomesticeerd worden doordat ze aldus van de mens afhankelijk worden. Voorbeelden zijn de bruine rat, bepaalde muizensoorten en de huisvlieg. Zie voor een bondig doch ietwat achterhaald overzicht: Zelfdomesticatie van dieren, in: GONNISSEN, *10.000 jaar huisdieren*, 1994, pp. 16-24.

²¹ Men is tot deze veronderstelling gekomen doordat bleek dat volwassen gedomesticeerde dieren vaak kenmerken vertonen die bij hun wilde voorouders enkel in hun jeugd voorkomen, zichtbaar in botstructuur, beharing, gedrag, etc. Dergelijke ‘onvolgroeidheid’ en de bijhorende variabiliteit zouden het gevolg zijn van een verlaging van de evolutionaire druk door de beschermende nabijheid van de mens. De fout in de verbinding met de klassieke theorie van zelfdomesticatie is dat men het bezitten van *juveniele kenmerken* ging gelijkstellen met het blijven steken in het *juveniele stadium* in zijn geheel. Zie GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, p. 107 e.v.

²² De kritiek op het oude begrip van zelfdomesticatie focust zich vooral op zoötechnische aspecten zoals foetalisatietechnieken en botstructureuralteraties. Zie voor een overzicht van de kritiek: GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, pp. 107-112.

idee van een *evolutionaire predispositie* lijkt alleszins geloofwaardiger dan de ‘oude’ invulling van de zelfdomesticatie – ook al doordat het een belangrijk punt gemeen heeft met de kritiek van GAUTIER, namelijk het toekennen van een al te groot gewicht aan de menselijke inbreng.²³ Domesticatie is een complex gegeven zonder een constant ‘recept voor succes’, beide partijen oefenen (verschillende) invloed uit.

Voorbeelden van zelfgedomesticeerde dieren volgens de definitie van BUDIANSKY zijn honden en katten: zij ‘overleven’ niet simpelweg omdat de mens hen dat toelaat, omdat de mens hen heeft ‘uitverkoren’ – zij doen veel meer dan dat. Zelfs in werelddelen waar ze als uitschot worden behandeld en dus niet worden bevoordeeld, slagen ze er toch in om zich succesvol voort te planten en een volwaardige positie in het ecosysteem in nabijheid van de mens in te nemen. De implicatie van deze theorie voor het leven als huisdier is, dat voor de betreffende dieren de ‘natuurlijke omgeving’ net in (de nabijheid van) het huis en haar menselijke bewoners ligt.

2.3 Het wilde gezelschapsdier: getemd in plaats van gedomesticeerd

De groep gezelschapsdieren omvat echter meer dan de gedomesticeerde dieren alleen – men doet er goed aan om bij de term ‘gezelschapsdier’ niet enkel het klassieke beeld van hond en kat voor ogen te houden.²⁴ Er zijn namelijk ook dieren die rechtstreeks vanuit hun wilde omgeving tot het gezelschapsleven worden verordonneerd. De persoon die in de 17de eeuw honderd daalders betaalt voor een papegaai van een Oost-Indiëvaarder – die op zijn beurt de vogel op het eiland Ternate “voor een glase fles van vier stuyvers” kocht – schaft zich in wezen geen gedomesticeerd dier aan.²⁵ De Amsterdammer die een wolf “in zyne jongheid” in huis haalt en er in slaagt hem te temmen, neemt een in alle opzichten wild dier onder zijn hoede – later is trouwens gebleken dat de wolf in kwestie zich in overeenstemming met zijn wilde aard op slinkse wijze tegoed deed aan het gedomesticeerd gevogelte uit de buurt.²⁶ Ook in Antwerpen vindt de magistraat het in 1546 nodig om de inwoners te verbieden “enige wolven oft andere diergelyke schadelycke beesten alhier inden stadt oft vryheyte” te houden, omdat de dieren “namaels verwildert” een groot gevaar voor de gemeenschap kunnen vormen.²⁷

---

²³ Gautier gebruikt liever ‘preadaptatie’, zie voor voorbeelden: GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1997, p. 189 e.v.

²⁴ LABARRIÈRE, *Animal de compagnie, animal domestique et animal sauvage*, 1997, p. 24.

²⁵ COMMELIN, *Begin ende Voortgang vande ... Oost-Indische Compagnie*, deel 3, s.l., 1646, fol. 3.

²⁶ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 76.

²⁷ SAA, *Gebodboeken*, 19/6/1546, PK 915, fols. 65vo-66.

Vanuit biologisch wetenschappelijk oogpunt dient een strikt onderscheid te worden gemaakt tussen gedomesticeerde dieren en (getemde) wilde dieren. Een dier dat zich in gevangenschap voortplant vertoont misschien huisdierkenmerken, maar is geen nieuwe ‘soort’ – enkel bij het laatste kan er sprake zijn van domesticatie.²⁸ Het spreekt voor zich dat we voor de volledigheid in de term *gezelschapsdier* ook de mogelijkheid van (getemde) dieren met een wilde oorsprong moeten verhalen.

2.4 Conclusie: een afbakening van de terminologie

Het is duidelijk dat we voorzichtig moeten omspringen met de termen *huisdier* en *gezelschapsdier*, en dat we moeten onderkennen dat ze niet onderling inwisselbaar zijn. Hetzelfde geldt voor de termen *gedomesticeerd* en *getemd*. Waar een huisdier altijd gedomesticeerd is, kan een gezelschapsdier echter ook getemd zijn. Mijns inziens is het zelfs aangewezen om van een rigide definitie af te stappen en te erkennen dat een waardering als ‘gezelschapsdier’ een maatschappelijk culturele of zelfs een zeer individuele emotionele constructie is – waarbij men enkel de hierboven vermelde algemene factoren als richtlijn blijft handhaven.

Dit werk handelt in essentie over *gezelschapsdieren*. Bij gebruik van die term doel ik op in merendeel gedomesticeerde dieren, maar er zijn ook getemde en wilde exemplaren bij. Wanneer de term *huisdier* gebruikt wordt, heb ik in wezen enkel gedomesticeerde dieren op het oog, wier natuurlijke omgeving in de nabijheid van de mens ligt.

3 Een leven met huisdieren en gezelschapsdieren

3.1 Het nut van huisdieren

Het gedomesticeerd dier vertoont door de mens teweeggebrachte veranderingen met als doel “het gebruik van het dier voor zijn vlees, zijn wol, als bewaker, als lastdier of *eenvoudig als gezelschapsdier* [mijn cursief], enzovoort”.²⁹ Deze definitie maakt door haar connotatie reeds duidelijk dat men veronderstelt dat dieren niet in de eerste plaats voor gezelschap zijn gedomesticeerd, dat het eerder een *luxe* betreft. Gezelschapsdieren hebben immers geen imminent economisch nut – ze worden “niet gegeten, niet gemolken, niet gestroopt”.³⁰ En dit terwijl ze dikwijls beter behandeld worden dan de dieren die wel economisch nut hebben³¹ – soms zelfs beter dan de huisknechten en werknemers.³²

---

²⁸ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, pp. 194-195.

²⁹ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, pp. 13-15.

³⁰ BOESMANS, *Huisdieren*, (1984), p. 148.

³¹ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 10-14.

Hieronder wordt een overzicht gegeven van de mogelijke functies waarvoor meestal huisdieren, maar soms ook wilde/getemde dieren gebruikt worden. Het spreekt voor zich dat een gegeven mens-dier relatie een aantal van deze functies in zich kan dragen. De hond, bijvoorbeeld, kan als waakdier in huis zijn gehaald, maar daarnaast ook gezelschap leveren aan zijn baasje.

3.1.1 *Het gedomesticeerd dier als leverancier van consumptiegoederen*

Voorbeelden van huisdieren die consumptiegoederen leveren zijn legio. Runderen zijn eeuwenlang gebruikt voor hun melk, hun huid en hun vlees. Schapen worden daarenboven gebruikt voor hun wol. Van in de Middeleeuwen zijn konijnenwarandes een vorstelijk recht; de kleine haasachtigen leveren naast vacht en vlees ook een jachtvrijtijdsbesteding voor wie het zich door geboorte en stand kan veroorloven.³³ In de Moderne Tijd misstaan ze niet op de buitenverblijven van de rijken.³⁴ Gedomesticeerd gevogelte levert naast vlees ook eieren en pluimen. Ganzendons is in de 17de eeuw zo vermaard, dat “sonder dit werktuigh, de halsen der Mannen niet duren kunnen”, aldus Jonstonius.³⁵

3.1.2 *Het huisdier als leverancier van mest*

Duiven, runderen, hoenderen, paarden, schapen en varkens worden in de Moderne Tijd naast eventuele andere nuttigheden gebruikt als mestleveranciers.³⁶ Runderen zijn vanaf de Middeleeuwen in hoeveelheid mest de grootste leveranciers. Rond 1800 kent men zogenaamde ‘potstallen’, waarbij het houden van rundvee volledig is toegespitst op een zo groot mogelijke mestproductie.³⁷ In de 17de eeuw wordt ezeldrek het hoogste geacht en is paardenmest bijzonder nuttig voor akkerbemesting.³⁸ Ook duivenuitwerpselen zijn een gegeerd mestproduct, vooral omdat die meer potent zijn voor gebruik in de landbouw dan uitwerpselen van vee.³⁹ Zo is er in de 16de eeuw in Lier een aanzienlijke handel in deze vogelfecaliën, die uiteindelijk bedoeld zijn om een

---

³² Bijvoorbeeld de behandeling van de katten tegenover die van de werknemers: DARNTON, *Arbeiders komen in opstand: de grote kattenslachting*, 1986, pp. 89-93.

³³ VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, p. 37.

³⁴ STEVEN en LIEBAUT, *De Landtwinninghe Ende Hoeye*, 1582, p. 635 e.v.

³⁵ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 114.

³⁶ Voor een overzicht vooral met betrekking tot Vlaanderen, zie: DEBAENST, *Historische stront op Vlaamse grond*, Academiejaar 1998-1999, online.

³⁷ VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, p. 20.

³⁸ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren*, 1660, fol. 3*^{vo}.

³⁹ THIRSK, *Alternative Agriculture*, 2000, p. 12. De uitwerpselen van gevogelte in het algemeen zijn trouwens meer potent voor een gebruik in de landbouw dan die van vee, zie voor de technische details: Dung, in: KRECH, McNEILL en MERCHANT (eds.), *Encyclopedia of World Environmental History*, deel 1, 2004, pp. 351-352.

intensivering van de landbouwcultuur te bewerkstelligen.⁴⁰ Van in 1550 zal men in Antwerpen een ‘moosmeier’ aanstellen om onder andere dierlijke mest op te halen en naar de kaaien te voeren, vanwaar deze stof naar de boerderijen in de omgeving wordt getransporteerd.⁴¹

3.1.3 *Medicinale toepassingen*

Minstens zoveel wilde als gedomesticeerde dieren vinden een toepassing bij het genezen van kwalen en ziektes van mensen en dieren. Men gebruikt hun huid, ogen, tanden, bloed, en soms – als ze geluk hebben – volstaat hun aanwezigheid op zich om een helende uitwerking te verkrijgen. Een tortelduif, bijvoorbeeld, kan opengespleten en met kruiden gevuld op de borst worden gelegd om kroep te genezen, of kan in een kooi worden gezet in de nabijheid van de patiënt om zo de ziekte ‘over te nemen’.⁴² Analooq vermeldt Houuttuyn in 1761 dat honden de ziekte van mensen kunnen overnemen of genezen door hen te likken – daarnaast is ‘Jonge Honden Balsem’, gemaakt door pups te koken in olijfolie en daarna allerlei kruiden toe te voegen, een afdoend zalfje voor allerlei nut.⁴³ Bloedzuigers zijn reeds nuttig gewoon door hun natuurlijk leven te leiden.⁴⁴ Bijen leveren de ook voor medicinale doeleinden veelvuldig gebruikte bijenwas.⁴⁵

3.1.4 *Het huisdier als bewaker van have en goed*

Het moet de vroege dierenafrichters reeds zijn opgevallen dat bepaalde diersoorten, in het bijzonder de hond, zich ontzettend loyaal en beschermend tegenover hun meesters kunnen gedragen. Selectie van de dieren die deze eigenschap het sterkst vertonen, doet waarschijnlijk de eerste waakhonden ontstaan. In de Antieke Tijd heeft de welgestelde Romein liefst een hond als waker – de minder bedeeden moeten het met ganzen stellen.⁴⁶ Dat deze laatste dieren nog niet zo’n slechte keus zijn, bewijst de overlevering omtrent de aanval op het Capitool, waar de honden niets vermoeden maar de ganzen een

---

⁴⁰ VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp market*, deel 2, 1963, p. 299, noot 46.

⁴¹ POULUSSEN, *Van burenlust tot milieuhinder*, 1987, pp. 32-37. Overigens werd ook menselijke mest opgehaald en aangewend in de agricultuur.

⁴² BOESMANS, *Huisdieren*, (1984), pp. 136-137.

⁴³ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, pp. 66-67.

⁴⁴ Voor de medicinale toepassing van de tortelduif en de bloedzuiger, zie: VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, pp. 69-72.

⁴⁵ Honeybee, in: KRECH, McNEILL en MERCHANT (eds.), *Encyclopedia of World Environmental History*, deel 2, 2004, pp.643-645.

⁴⁶ VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, p. 56 e.v.

waarschuwing weten te produceren.⁴⁷ Een variant op het waken is het hoeden van kuddedieren, waar de zogenaamde herdershond de hulp bij uitstek is.⁴⁸

3.1.5 *De spierkracht van huisdieren en het transport van mensen en goederen*

Het aanwenden van de spierkracht van dieren is een belangrijke factor in de geschiedenis van de mensheid. Het ontwerpen van een nieuw juk of haam voor het aanwenden van paardenkracht in de landbouw is een belangrijke agrarische innovatie in de vroege Middeleeuwen.⁴⁹ Ook honden worden in de Moderne Tijd ingezet als trek- en lastdier (cfr. infra p. 84). Dieren worden analoog ook gebruikt als rijdier – in uiteenlopende culturen over de hele wereld is deze rol vooral weggelegd voor het paard.⁵⁰

3.1.6 *Het verjagen of doden van schadelijke dieren*

In vroeger tijden had men veel meer last van schadelijke dieren zoals ratten en muizen dan wij ons nu kunnen inbeelden. De kat is van oudsher het meest sprekende voorbeeld van een dier dat gebruikt wordt om ongedierte te verjagen. Men moet eigenlijk spreken van ‘gedoogd’, aangezien de houding tegenover de kat in onze contreien tot ver in de 17de eeuw overwegend laveert tussen vrees en haat. Naast katten worden ook bepaalde hondensoorten en kleine getemde roofdieren zoals fretten gebruikt om deze ongewilde knaagdieren te verdrijven.⁵¹

3.1.7 *Het huisdier als hulpmiddel bij de jacht*

Een variant op het vorige thema is het aanwenden van dierlijke capaciteit bij de jacht op klein of groot wild. In het Westen zijn vooral honden en valken hiervoor gebruikt, maar er zijn ook gevallen bekend van meer exotische jachtgezellen, zoals panters en luipaarden. Zowel de valk als deze laatste katachtigen zijn geen gedomesticeerde dieren – de functie van jachthulp is dus niet uitsluitend weggelegd voor huisdieren, maar ook voor getemde dieren met een wilde oorsprong.⁵²

---

⁴⁷ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 113.

⁴⁸ VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, pp. 59-62.

⁴⁹ VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, pp. 22-23.

⁵⁰ BRAUDEL, *Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw)*. Deel I, 1987, pp. 336-343; VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, pp. 25-27.

⁵¹ Zie hoofdstuk 5 ‘Nuttig versus schadelijk: dieren bestrijden ongedierte’, in: VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, pp. 63-68.

⁵² Zie over het algemeen hoofdstuk 3 ‘Op leven en dood: helpers bij de jacht’, in: VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, pp. 37-50. Voor de exotische jachtdieren, zie ook: BUDIANSKY, *Het karakter van katten*, 2002, p. 22.

3.1.8 *Het dier als statussymbool*

Doorheen de geschiedenis worden dieren gebruikt om de status van hun rijke en machtige eigenaars uit te drukken.⁵³ Van in de Middeleeuwen worden honden, valken en paarden aangewend als statussymbool, vooral in een adellijk milieu. Hun connotatie met de jacht is hiervoor mede verantwoordelijk. Nog in de Renaissance worden portretten van zichzelf belangrijk achtende burgers versierd met deze bij uitstek adellijke attributen om de geportretteerde lieden een hogere status te bezorgen.⁵⁴ Het dier is een ‘subjectief symbool’ van sociale status, dat door de ontvanger feilloos als dusdanig wordt begrepen.⁵⁵ Het portret is hierbij het medium bij uitstek om het (burgerlijk) zelfbeeld in de Moderne Tijd uit te dragen.⁵⁶

Naast imaginaire relaties op portretten, biedt ook het waarachtig bezit van dergelijke dieren een bron van status. De *conspicuous consumption* is hier natuurlijk niet veraf.⁵⁷ In het Antwerpen van de 17de en 18de eeuw is paardenbezit een uitermate dure en statusgebonden hobby.⁵⁸ Van 1648 tot 1660 zit de Engelse lord Cavendish in het oude huis van Rubens, waar hij – paardengek als hij is – prompt een manège-annex-rijschool laat inrichten, die al snel tot dé attractie van de stad uitgroeit.⁵⁹

Gedomesticeerde dieren zijn echter slechts gedeeltelijk geschikt om status te symboliseren. De aanblik van een goed getrainde jachthond of een statig en gespierd rijpaard kan altijd wel bewondering teweegbrengen, maar van andere gedomesticeerde dieren als het varken of het schaap kijkt niemand op. Reeds in de Antieke Tijd gaat de grootste verwondering uit naar allerlei exotische, ongedomesticeerde, vaak ook ronduit wilde dieren zoals leeuwen, tijgers, apen en papegaaien. Van in de Middeleeuwen spreken de vorstelijke menagerieën tot de verbeelding – men zal daar allerlei tot verzamelobject ‘gepromoveerde’ exotische en wonderlijke dieren in onderbrengen. In 1563 kijkt de Antwerpenaar de ogen uit wanneer een door de koning van Spanje gezonden “Elephant van Indien” op doorreis de havenstad aandoet, hoewel het niet de eerste schijnt te

---

⁵³ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 34.

⁵⁴ BURKE, *Stadscultuur in Italië*, 1988, pp. 199-200.

⁵⁵ Voor het aanwenden van subjectieve symbolen bij de constructie van status en zelfbeeld, zie: BLOCKMANS, *The Feeling of Being Oneself*, 1999, p. 2 e.v.

⁵⁶ VAN DER STIGHELEN, *Burgers en hun portretten*, 1991, p. 152.

⁵⁷ Met *conspicuous consumption* wordt hierbij bedoeld het aannemen van een op het eerste zicht verspillend consumptiepatroon als distinctiemechanisme – om het met Bourdieu te zeggen, om economisch kapitaal om te zetten naar op de een of andere manier symbolisch kapitaal. Zie hiervoor: BURKE, *History and Social Theory*, 1992, pp. 67-69.

⁵⁸ BLONDÉ, *Indicatoren van het luxegebruik?*, (2001).

⁵⁹ PRIMIS, *De manège van Cavendish*, (1939).

zijn geweest. Men was daar op dat vlak ook wel wat gewoon, aldus Lodovico Guicciardini in de 16de eeuw:⁶⁰

“Desghelijck worden uyt Africa hier [= te Antwerpen] ghesonden Leeuwen / Tigerdiere[n] / Lochsen / Luypaerden / ende andere dierghelijcke seer schoone wilde levende Dieren.”

Het spreekt voor zich dat dergelijke beesten de rol als statussymbool bij uitstek gaan vervullen voor wie het zich kan veroorloven ze te kijk te zetten.

3.1.9 Een bron van vermaak

Zowel wilde als gedomesticeerde dieren kunnen ingeschakeld worden als bron van vermaak (het aanbieden van gezelschap als specifieke vorm van vermaak wordt behandeld in het volgende punt). In de Moderne Tijd heeft dit soms nogal pijnlijke gevolgen voor het dier in kwestie. Denk bijvoorbeeld aan volkssporten zoals gansrijden, palingtrekken en katknuppelen, die op kermissen en dergelijke steevast tot de ontspanningsmogelijkheden behoren. De kat krijgt het daarbij extra zwaar te verduren, waarschijnlijk omdat zij reeds sinds de 12de eeuw meer en meer als incarnatie van het kwaad wordt gezien.⁶¹ Het thema hierbij wordt steevast herleid tot een uiting van menselijke superioriteit ten opzichte van dieren. Daarnaast voeren beesten dikwijls onderling strijd voor het amusement van de mens – gevechten tussen hanen, honden en dassen zijn hiervan de meest bekende voorbeelden.⁶² In de 18de eeuw laten de Engelsen hun doggen tegen elkaar vechten om aldus de sterkste exemplaren voor meer geld te kunnen verkopen.⁶³

Er zijn ook vermaken te vinden die een minder negatief gevolg hebben voor de dieren die er het lijdend voorwerp van zijn. Aan het eind van de 18de eeuw ontstaat het circus, waar de dieren hun kunsten kunnen tonen.⁶⁴ Dieren en/of hun kunst(mat)ige gedrag worden ook steeds vaker op kermissen en feesten vertoond. De foor op St.-Germain heeft het zeer bekende “concert miaulique” – een door een aap gedirigeerde groep katten die op gestelde tijd miauwen, komt

---

⁶⁰ GUICCIARDINI, *Beschryvinghe van alle de Nederlanden*, 1612, p. 23.

⁶¹ DARNTON, *Arbeiders komen in opstand: de grote kattenslachting*, 1986, pp. 98-104; VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, pp. 78-80; VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, p. 263. Bemerkt dat met het ‘kwaad’ ook en vooral de ‘kwade zijde van de natuur’ wordt bedoeld, cfr. *infra* p. 57 e.v.

⁶² VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, pp. 77-81. Van in de Middeleeuwen worden dierengevechten gehouden; VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, pp. 261-262.

⁶³ VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, 1764, p. 632.

⁶⁴ VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, pp. 84-86.

dat zien!⁶⁵ In de dierentuinen volstaat dikwijls de aanblik van een dier op zich om de mensen aangenaam te vermaken.⁶⁶ Een voorloper hiervan is de openbare menagerie verbonden aan de herberg ‘Blauw Jan’, aan de Kloveniersburgwal te Amsterdam. Men kan daar tegen betaling kijken naar allerlei voor de handel in exotica bestemde dieren.⁶⁷

Gezelschapsdieren worden veelal ook geapprecieerd omwille van hun esthetische capaciteiten of bepaalde gedragskenmerken – voor hun vacht, hun kenmerkende geluiden, hun snelheid, etc. Dikwijls zijn de gesmaakte eigenschappen zelfs in die mate kwantificeerbaar dat er een ware sport uit kan volgen. Denk hierbij aan zangwedstrijden met vinken, vliegwedstrijden met duiven of shows met honden.⁶⁸

Een vorm van vermaak met een redelijk eng doelpubliek zijn de kinderspelen. Ook hier zit het dier meestal in een onplezierige situatie. Een voorbeeld uit de Moderne Tijd is het ‘vink-aan-een-touwtje’, een kleine (zang)vogel – meestal een vink, maar het kan ook met een mees, sijsje of mus – die aan een touw zit dat is vastgemaakt aan T-vormig houtwerkje, dat door het kind wordt vastgehouden (cfr. infra p. 114).⁶⁹

3.1.10 *Het aanbieden van gezelschap*

Zowel gedomesticeerde als getemde dieren kunnen worden ‘ingeschakeld’ om gezelschap te ‘produceren’. Het aanbieden van gezelschap is een moeilijk aanwijsbare functie, waar lange tijd weinig onderzoek naar gedaan is. Slechts relatief recent is men van de op allerlei vooroordelen gestoelde denigrerende kijk op gezelschapsdieren afgestapt om het thema op wetenschappelijke manier te benaderen. Een echte consensus over het hoe en waarom is niettemin nog veraf.

Het houden van troeteldieren zou reeds in de Antieke Tijd voorkomen.⁷⁰ Ook in de Middeleeuwen vindt men hiervoor aanwijzingen, vooral stammend uit een welstellend milieu. Het betreft dan bijvoorbeeld aapjes, eekhoorns, konijnen en allerhande vogelsoorten.⁷¹ Vanaf de 16de-17de eeuw schijnen gezelschapsdieren een plek te hebben verkregen in stedelijke burgerlijke huishoudens, “waar een

---

⁶⁵ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 135;

VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, 1764, p. 546.

⁶⁶ VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, pp. 82-84.

⁶⁷ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 43.

⁶⁸ VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, pp. 86-98.

⁶⁹ VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, p. 90.

⁷⁰ VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, p. 13.

⁷¹ VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, pp. 153-156.

toenemend aantal mensen het zich kon veroorloven dieren te onderhouden die geen produktieve [sic] waarde bezaten” aldus KEITH THOMAS.⁷²

3.2 Het nut van gezelschapsdieren: een illusie?

Wat de contemporaine periode betreft, is lange tijd verondersteld geweest dat gezelschapsdieren typisch zijn voor een overvloedig welvarende cultuur, een symptoom van overdreven luxe, een uiting van *conspicuous consumption* zo men wil – men hoort nog steeds clichés als zouden gezelschapsdieren ‘iets voor eenzame zonderlingen’ zijn. Gezelschapsdieren worden beschouwd als een *luxe* – toch moet men er zich van weerhouden dit te verwarren met onnuttige dwaasheid. Het nut van gezelschapsdieren is subjectief, dat wel, maar het houden van gezelschapsdieren is noch abnormaal, noch voorbehouden aan machtigen, rijken of pathologisch eenzamen.

Men mag niet veronderstellen dat gezelschapsdieren geen nut kunnen hebben, of zelfs geen economische waarde kunnen vertegenwoordigen. Het precaire aan de situatie is de invulling van de begrippen ‘nut’ en ‘waarde’. Het bewaken van have en goed, het bezorgen van status, het esthetisch aangenaam zijn, dit zijn alle vormen van ‘nut’ die een aanvulling kunnen zijn op de pure gezelschapsfunctie – ja, die soms zelfs een groter aandeel in de aanschafreden vertegenwoordigen. De ‘waarde’ die wordt gehecht aan deze gezelschapsfunctie is echter van een andere, meer subjectieve aard. Het is een emotioneel aspect, en daardoor per definitie ontastbaar en relatief individueel. JAMES SERPELL beargumenteert op overtuigende wijze dat het houden van gezelschapsdieren zonder of met gering economisch nut verspreid is over alle culturen, zij het soms in wisselend karakter, en dat het waarschijnlijk ook van alle tijden is.⁷³ Er zijn desgevallend andere factoren die meespelen in de ‘aantrekkelijkheid’ en de ‘nutswaarde’ van het bezit van gezelschapsdieren.

Eigentijdse onderzoeken hebben aangetoond dat het bezit van gezelschapsdieren allerlei positieve effecten heeft op de betrokken persoon – hetzij bewust, hetzij onbewust. Psychiater BORIS LEVINSON, de uitvinder van de huisdiertherapie, stelt dat het zorgen voor een gezelschapsdier in de kindertijd een betere emotionele ontwikkeling oplevert, met een stimulatie van het empathisch vermogen (wat zorgt voor een hogere graad van tolerantie en gevoeligheid).⁷⁴ Psychologische en psychomedische tests wijzen uit dat gezelschapsdieren een positief effect hebben op het gemoed en de algehele gezondheid van de

---

⁷² THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, pp. 113-115.

⁷³ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986.

⁷⁴ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 73.

bezitter.⁷⁵ Een leven in gezelschap heeft zowel voor de mens als voor andere diersoorten een verlaging van het stressniveau tot gevolg.⁷⁶ Gezelschapsdieren werken positief op het imago en het zelfvertrouwen van hun eigenaar, en vervullen mede hierdoor de functie van katalysator voor sociaal contact. Ook de eigenwaarde van de bezitter evolueert positief – mogelijk ligt de verklaring hiervoor in een eventuele culturele symboolwaarde, maar dan nog rest de vraag hoe dit ontstaan is. Hoewel dit feit enkel bewezen is voor onze cultuur, zijn er aanwijzingen dat er ook elders een dergelijke evolutie in de persoonlijkheid van eigenaars voorkomt.⁷⁷ Het is belangrijk met enige nuance het volgende in gedachten te houden: het is niet gezegd (zelfs onwaarschijnlijk) dat tot gezelschapsdieren gepromoveerde wezens biologische kenmerken bezitten die deze positieve effecten ‘vanzelf’ teweegbrengen, het is eerder zo dat de mens (of beter: een groot aantal mensen) subjectieve waarderingen succesvol projecteert op gezelschapsdieren, en dat daardoor de positieve effecten ‘ontstaan’.

De non-verbale communicatie die uitgaat van een gezelschapsdier zou verantwoordelijk zijn voor het grootste deel van deze positieve effecten – het maakt hen bijzonder geschikt om subjectieve waarderingen op te projecteren door het gevoel van ‘feedback’. Een relatie mens-gezelschapsdier is geen vervanging voor een mens-mens relatie, maar werkt complementair door vormen van communicatie te hanteren die de ontvanger alleszins het gevoel van vriendschap en steun bezorgen. Volgens SERPELL is de capaciteit tot non-verbale communicatie met de mens bij katten en honden de belangrijkste factor in hun succes als gezelschapsdier.⁷⁸

3.3 De mythe van de doorsnee gezelschapsdierbezitter

Sinds een aantal decennia wordt het niet meer als wetenschappelijk onnuttig tijdverdrijf beschouwd om onderzoek te voeren naar het eigentijds bezit van gezelschapsdieren. Onder impuls van psychologen, ethologen en de diervoedingsindustrie is getracht een beeld te scheppen van de gemiddelde gezelschapsdierbezitter.

Men wordt als neutrale lezer meteen geconfronteerd met het feit dat de meeste van deze onderzoeken elkaar tegenspreken wat betreft de *psychologie* van de

---

⁷⁵ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 80-83.

⁷⁶ ENDENBURG, *Animals as companions*, 1991, pp. 15-16; SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 89-99.

⁷⁷ ENDENBURG, *Animals as companions*, 1991, p. 15; SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 77 en pp. 83-84.

⁷⁸ Four-legged friends, in: SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 100-116. Dit komt boven op hun door Budiansky aangehaalde zelfdomesticatie, dat in wezen enkel hun capaciteit tot overleven in nabijheid van de mens behelst – cfr. supra p. 21.

gezelschapsdierbezitter.⁷⁹ Er lijkt op dat vlak geen echte lijn in te zitten. Op *sociaal-economisch vlak* zijn er wel een aantal trends waar te nemen, die echter niet altijd en overal dezelfde invloed hebben. De meeste onderzoeken situeren zich in de Verenigde Staten en Europa (waar de bevolking voor ongeveer de helft uit gezelschapsdierbezitters bestaat), wat natuurlijk de algemene geldigheid van de bevindingen hypothekeert.⁸⁰

Men komt bij de meeste onderzoeken tot de conclusie dat er meestal subtiele, soms ook opvallende verschillen zijn tussen culturen onderling wat betreft bezit van gezelschapsdieren.

3.3.1 *De mens en zijn gezelschapsdier: een strijd tegen de eenzaamheid?*

Men heeft lang gedacht dat gezelschapsdieren iets voor eenzame mensen zijn. Het is waar dat nood aan gezelschap en aanverwante motieven belangrijke factoren kunnen zijn in het aanschaffen van een gezelschapsdier (cfr. infra). Er zijn tevens voorbeelden genoeg van gezelschapsdierbezitters die een schijnbaar inniger relatie onderhouden met hun dier dan met hun medemens. Soms wordt zulk een pathologische mens-dier relatie gekoppeld aan misantropie – het meest gehanteerde voorbeeld is ongetwijfeld Adolf Hitler, wiens liefde voor zijn herdershond Blondie regelmatig het plakkaat ‘onbegrijpelijk’ krijgt opgeplakt.⁸¹ Het cliché van de eenzame gezelschapsdierbezitter blijkt echter niet te kloppen. Er is geen enkel bewijs dat dergelijk onaangepast gedrag de norm is bij gezelschapsdierbezitters.⁸² Contemporain sociaal-economisch onderzoek plaatst gezelschapsdieren vaker bij koppels, gezinnen met kinderen, en ronduit grote huishoudens.⁸³ Leeftijd speelt ook een rol, in die zin dat het vaker jongere dan oudere mensen zijn die een gezelschapsdier bezitten – in weerwil van het gekende beeld van de gepensioneerde met zijn/haar keffertje.⁸⁴ Het procentueel overzicht verschilt wel van cultuur tot cultuur en is daarbij nergens echt groot. De overgrote meerderheid van de gezelschapsdierbezitters is niet anders dan ‘gewone’ mensen en gebruikt gezelschapsdieren dus niet als vervangmiddel voor menselijke relaties.⁸⁵

---

⁷⁹ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 28-31.

⁸⁰ Voor een kort overzicht van bevindingen en trends: ENDENBURG, *Animals as companions*, 1991, pp. 12-17.

⁸¹ LORENZ, *Mens en hond*, 1974, p. 50; SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 25-26.

⁸² SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 28.

⁸³ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 25-26, p. 28 en p. 32; ENDENBURG, *Animals as companions*, 1991, pp. 26-35 en p. 121 e.v.

⁸⁴ BOESMANS, *Huisdieren*, (1984), p. 149; ENDENBURG, *Animals as companions*, 1991, p. 14.

⁸⁵ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 33.

3.3.2 Een uiting van ‘Westerse decadentie’?

Een volgend gemeengoed is dat gezelschapsdieren typisch zijn voor de Westerse welvaarts cultuur, waar ze overwegend zijn weggelegd voor de sociaal-economische toplaag.

Allereerst staat vast dat gezelschapsdieren niet exclusief tot de Westerse cultuur behoren – ook in tribale en ‘primitieve’ samenlevingen worden dieren als gezelschap gehouden met soortgelijke karakteristieken als ‘bij ons’: het geven van namen, het in huis houden en beschouwen als familielid, het treuren bij overlijden, en het niet om economische of voedingsredenen gebruiken van de dieren.⁸⁶ Om het met de woorden van SERPELL te zeggen: “The existence of pet-keeping among so-called ‘primitive’ peoples poses a problem for those who choose to believe that such behaviour is the product of Western wealth, decadence and bourgeois sentimentality.”⁸⁷

Het is waar dat de meeste onderzoeken naar bezit van gezelschapsdieren in de Westerse cultuur dit overwegend situeren bij de meer welgestelde leden van de samenleving, maar dit is ten eerste verre van exclusief (het verschil is nooit echt groot), en ten tweede zijn er ook onderzoeken te vinden waar net het omgekeerde wordt bevonden. Persoonlijke welvaart correleert dikwijls wel met het *soort* dier dat men houdt. Ook van invloed is de woning die men betreft, zowel wat betreft het bezit op zich als de diersoort die men houdt – waarbij een ruimere woning een positieve correlatie heeft met gezelschapsdierbezit.⁸⁸ Toch zijn er altijd onderzoeken die meer tegenovergestelde resultaten waarnemen.

3.4 Motieven voor het aanschaffen van gezelschapsdieren

Het waarom achter het bezit van gezelschapsdieren is reeds lang onderwerp van onderzoek en/of gratuite hypothetisering. Hoewel een duidelijk onderscheid dient te worden gemaakt tussen de verschillende mogelijke functies en oorzaakmotieven zullen zij vaak overlappen. De hond die in huis is gehaald om de boel bij nacht en ontij in het oog te houden, kan afhankelijk van de *motieven* van de eigenaar wel of niet de bijkomende ‘functie’ van gezelschapsdier krijgen. De motieven hebben uiteindelijk niet alleen hun wortels in de beoogde functie van het dier, maar zijn dikwijls onbewust. Zij behoren tot het domein van de psychologie en de antropologie.

Het is hierbij van belang te onderkennen dat zowel deze motivaties en behoeften als de toewijzing van enige behoeftevervullende capaciteit geschieden door een emotionele projectie, wat dus een individuele constructie is (die echter wel

---

⁸⁶ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 48-58.

⁸⁷ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 53.

⁸⁸ ENDENBURG, *Animals as companions*, 1991, p. 14 en pp. 27-36.

cultureel gestuurd kan zijn). Het is namelijk zo dat motivaties hun wortels vinden in ons emotioneel waardensysteem – een blauwdruk van alles wat voor ons ‘van belang’ is. Emoties ontstaan uit zowel biologische als culturele factoren, en zijn vrijwel constant aan verandering onderhevig. Iedere nieuwe ervaring heeft het potentieel om voor een aanpassing van de emoties (en het waardensysteem) te zorgen – zo is ieder waardensysteem dus ergens ook uniek.⁸⁹ Om een behoefte te bevredigen wordt voor een bepaald ‘product’ gekozen – ook dat wordt op zijn beurt ‘gewaardeerd’, het krijgt (door individuele of culturele validatie) eigenschappen die er voor zorgen dat de symbolische inhoud overeenstemt met de individuele behoefte. Met betrekking tot gezelschapsdieren houdt dit in dat men bijvoorbeeld de motivatie heeft om status te verkrijgen, en dat men dit meent te kunnen volbrengen door een zeldzame papegaai uit de Nieuwe Wereld te kopen. Het dier op zich bezit niets van de statusgebonden symboliek – deze wordt in zijn geheel door emotionele waardering op dit dier geprojecteerd. Dit wil meteen ook zeggen dat deze symbolische waarde per definitie van ontvanger tot ontvanger verschilt, ongeacht of zij van culturele oorsprong is. Het is dus geen overbodige luxe om een groot scala aan motivaties en waarderingen in het achterhoofd te houden bij de studie van gezelschapsdierbezit en van symbolische consumptie in het algemeen.

De motieven zelf kunnen complementair werken. Zoals gezegd tonen alle onderzoeken aan dat er geen eensluidende definitie voor dé huisdierbezitter kan worden gegeven – hetzelfde geldt voor hét motief voor gezelschapsdierbezit. De lijst die hier wordt gepresenteerd dient dus enkel ter illustratie, om aan te tonen welke motieven er allemaal kunnen gelden . We volgen hierbij de indeling, verklaring en volgorde uit het overzichtsartikel door psycholoog PHILIPPE BERNARD en psychiater ALBERT DEMARET, beide actief op het vlak van de ethologie.⁹⁰ Voor een aantal motivaties kan een voorbeeld gegeven worden uit de Moderne Tijd.

---

⁸⁹ BARBALET, *Emotion, social theory and social structure*, 2001, p. 25; VERBEECK, *Inleiding tot de psychologische antropologie*, 2000, pp. 65-70; DE CEULAER en DRAULANS, *Modern leven: Antonio Damasio*, (2003); O’SHAUGHNESSY en O’SHAUGHNESSY, *The marketing power of emotion*, 2003, pp. 38-39.

⁹⁰ BERNARD en DEMARET, *Pourquoi possède-t-on des animaux de compagnie? Raisons d’aujourd’hui, raisons de toujours*, 1997. Over het prangende anachronisme dat blijkt uit de zinsnede ‘Raisons d’aujourd’hui, raisons de toujours’ kan uiteraard gedebatteerd worden. Het zal echter blijken dat, wat de Moderne Tijd betreft, de meerderheid der aangehaalde theorieën wel gelijk kunnen gelden.

3.4.1 *Ethologische observatie*

Dergelijk motief spruit voort uit een oprechte interesse in het gedrag van het dier. Een bekend voorbeeld hiervan is etholoog en Nobelprijswinnaar KONRAD LORENZ, wiens eigen gezelschapsdieren onsterfelijk werden door zijn beschrijvingen.⁹¹ Men bezit dieren om op (pseudo)wetenschappelijke wijze hun gedragingen te willen waarnemen.

In de Moderne Tijd zien we voor het eerst dergelijke tendensen van directe observatie verschijnen. In de Nederlanden gaat dierstudie tot in de 17de eeuw vooral terug op Antieke auteurs zoals Plinius. Vanaf het midden van de 17de eeuw komt er een nieuwe benadering waarbij het accent ligt op beschrijving en waarneming naar het leven.⁹² Op Europees vlak is Ulysse Aldrovandi (1522-1605) reeds een eeuw vroeger het meest sprekende voorbeeld van deze nieuwe stijl (cfr. infra p. 189).⁹³ De meeste van de dieren die Aldrovandi observeert zijn uiteindelijk aan dissectie onderworpen. Misschien het enige schepsel dat dit lot is kunnen ontsnappen, is een tamme aap die hij als gezelschapsdier houdt. Hij test regelmatig allerlei wijnen op het beestje uit om te zien wat voor effect dit tot gevolg heeft, waarschijnlijk tot groot jolijt van gasten.⁹⁴

3.4.2 *Het evoceren van een oorspronkelijke en ‘wilde’ natuur*

Hierbij denken we aan het in huis nemen van een dier om de band met de natuur aan te halen – een praktijk die zou voortvloeien uit een gevoel van ‘ontworteling’ ten opzichte van de natuur.⁹⁵ Hier ligt een verwantschap met het door KEITH THOMAS geponeerde ‘verlangen naar de natuur’ (cfr. infra p. 43).

3.4.3 *Esthetische appreciatie en andere vormen van waardering*

Het staat buiten kijf dat waardering voor dieren allerlei vormen kent, die zowel persoonlijk (psychologisch) als cultureel van oorsprong schijnen te zijn. Zowel in tijd als in ruimte blijken er verschillen te zijn binnen en buiten culturen wat betreft de valorisatie van bepaalde gezelschapsdieren. Psychologisch gezien is er bijvoorbeeld een door allerlei aanwijzingen veronderstelbare voorkeur van mensen met bepaalde karakters en levensstijlen voor dieren met compatibele houdingen – eerder dan dat er een duidelijk verschil is tussen mensen die geen

---

⁹¹ Voorbeelden van werken waar hij zijn eigen huisdieren observeert zijn: LORENZ, *Mens en hond*, 1974 en LORENZ, *Ik sprak met viervoeters, vogels en vissen*, 1973.

⁹² DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, pp. 35-36.

⁹³ DE SCHEPPER (ed.), *Een hart voor boeken*, 2004, p. 108.

⁹⁴ FINDLEN, *Possessing Nature*, 1996, pp. 211-212

⁹⁵ ENDENBURG, *Animals as companions*, 1991, pp. 11-12.

en mensen die wel een gezelschapsdier bezitten.⁹⁶ Men kan bijvoorbeeld vaststellen dat ervaren hondenkenners dieren gaan uitkiezen waarvan ze weten dat ze karaktermatig met hen overeenstemmen, en dat deze zogenaamde ‘sympathiehonden’ bijgevolg gedragsmatig verdacht veel op hun baasje lijken.⁹⁷ Een verwante motivatie is het verkrijgen van status door het bezitten van daarvoor geschikt geachte gezelschapsdieren: men zal zich dan die dieren aanschaffen die een symbolische waarde vertegenwoordigen. Uiteraard geschiedt deze selectie, deze uitverkorenheid door het *waarderen* van het betreffende dier of bepaalde eigenschappen ervan.⁹⁸

3.4.4 *Overgeërfde houdingen: reconstructie van het gezin uit de kindertijd*

Uit contemporain onderzoek blijkt dat gezelschapsdierbezit in een groot deel van de gevallen wordt overgeërfd. Indien een persoon als kind gezelschapsdieren heeft gekend in zijn/haar gezin, is de kans reëel dat hij/zij als volwassene zelf huisdieren zal bezitten – hetzelfde geldt voor de traditie van het niet bezitten van een gezelschapsdier.⁹⁹ Een in 1987 uitgevoerde enquête op Nederlanders toont aan dat meer huidige huisdierbezitters in hun jeugd ook een huisdier in het gezin hadden dan zij die in hun jeugd geen gezinshuisdier kenden, hoewel het slechts een klein verschil is. 29% van de ondervraagden geeft als motief voor het houden van een huisdier dat ze het van thuis uit gewoon zijn.¹⁰⁰ Het hoeven niet noodzakelijk dezelfde dieren te zijn – daar komen namelijk weer meer psychologische en omgevingsgebonden sociale factoren bij kijken.

Een bekend voorbeeld van een dergelijke overgeërfde huisdierbezitter uit de Moderne Tijd is Justus Lipsius. Hij groeit op met honden en zet de liefde voor deze diersoort voort met het ouder worden. Hij is zeer gesteld op zijn drie honden Saphyrus, Mopsulus en Mopsus. Een anoniem schilderij uit 1585 toont Lipsius met zijn hond Saphyrus – wanneer dit geliefde dier overlijdt, laat hij een mausoleum bouwen om het te herdenken. Hij is gefascineerd door hun trouw en geeft toe dat zijn genegenheid voor honden een overgeërfde passie is.¹⁰¹

---

⁹⁶ ENDENBURG, *Animals as companions*, 1991, pp. 25-87; SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 28-32.

⁹⁷ LORENZ, *Mens en hond*, 1974, p. 51 e.v.

⁹⁸ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 41.

⁹⁹ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 120.

¹⁰⁰ ENDENBURG, *Animals as companions*, 1991, pp. 41-45.

¹⁰¹ PAPY, *De hond (canis familiaris)*, 1994, pp. 158-160.

3.4.5 *De nood aan afhankelijkheid – het gezelschapsdier als bron van genegenheid*

In eigentijdse onderzoeken komt ‘het aanbieden van gezelschap’ altijd als meest gewaardeerde eigenschap van gezelschapsdieren naar voren.¹⁰² Zoals reeds eerder is besproken, leidt het bewijsbare positieve effect van gezelschapsdieren in sommige gevallen tot pathologische afhankelijkheid, alhoewel dit niet de norm is.

In de Moderne Tijd zijn voorbeelden van (*over*)*attachment* jegens huisdieren afdoende voorhanden. Overdreven geachte dierenliefde is vaak het onderwerp van spot en satire: zo wordt er door nogal wat mensen gelachen wanneer de Leidse schout Willem de Bondt in 1634 een plechtige en opzichtige begrafenis voor zijn hond Tytet organiseert.¹⁰³ In de 18de eeuw viseert Valmont de Bomare pathetisch afhankelijke hondenbezitters door te verklaren dat “l’attachement que quelques personnes ont pour cet animal va jusqu’à la folie”.¹⁰⁴

3.4.6 *Katalysator voor sociaal contact*

Verwant met het vorige punt werken honden ook als ‘ijsbreker’ om nieuw sociaal contact te vergemakkelijken. Men is bijvoorbeeld geneigd om, wanneer men ’s avonds de hond uitlaat, makkelijker een andere hondenbezitter aan te spreken en allerlei oppervlakkige conversaties te voeren.¹⁰⁵ De hond wekt dan interesse voor sociaal contact op, maar fungeert bovendien als katalysator voor dit contact – de kans is klein dat twee mensen zonder gezelschapsdier op een zelfde manier spontaan met elkaar in interactie treden.

Contacttherapie met psychiatrische patiënten laat overigens zien dat de patiënten zich misschien tegen de verwachtingen in niet pathologisch gaan hechten aan de dieren, maar dat deze laatste puur als katalysator werken. Het bezit van gezelschapsdieren verhoogt hun zelfvertrouwen en verlaagt de drempel tot het leggen van sociaal contact.¹⁰⁶

Sommige mensen halen bijgevolg gezelschapsdieren in huis omdat ze bewust of onbewust beseffen dat ze op die manier sneller en/of eenvoudiger met anderen in contact zullen komen.

3.4.7 *Het huisdier als vervanger voor het kind*

Het huisdier als een ‘kind dat nooit opgroeit’ is een ander punt met een clichématig tintje. Reeds sinds KONRAD LORENZ het zogenaamde

---

¹⁰² SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 86.

¹⁰³ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 38.

¹⁰⁴ VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 1, 1764, p. 623.

¹⁰⁵ ENDENBURG, *Animals as companions*, 1991, p. 15.

¹⁰⁶ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 77.

‘Kindchenschema’¹⁰⁷ poneerde, waarbij de visuele verwantschappen tussen (kleine en jonge) dieren en zeer jonge kinderen worden aangetoond, weten we dat het huisdier voor een groot aantal bezitters fungeert als volwaardig alternatief voor een kind. Een huisdier roept door allerlei fysieke en gedragskenmerken, net als een kind, een instinctieve ouderreflex op – niet alleen bij de eigenaar, maar ook bij vreemden, zelfs bij andere diersoorten. Een test met jonge Malamuten (een verwant van de poolhond) en wolvenwelpen die beide door een wolvenmoeder werden gezoogd, heeft uitgewezen dat de Malamuten in alle opzichten trager waren dan hun wilde tegenhanger: “compared with wolf pups, the Malamutes were canine Peter Pans who never entirely grew up”. Het viel de onderzoekers op dat de kleine Malamuten aantrekkelijker waren voor mensen, wat op zich niet eigenaardig is. Het verbazingwekkende is echter dat ook de wolvenmoeder zo reageerde op de Malamuten – zij speelde er meer mee, zorgde er langer voor en was meer verontrust wanneer ze niet in de buurt waren. Dit wil niet noodzakelijk zeggen dat de wolf op dezelfde manier reageerde als de mensen, maar de resultaten wekken toch de suggestie van een gemeenschappelijke factor.¹⁰⁸

Men verwacht dat kindervervangend gezelschapsdierbezit het meest voorkomt in sociale groepen waar kinderen eerder schaars zijn – men kan veronderstellen dat met het krimpen van het kerngezin dergelijk huisdierbezit sterk wordt opgewaardeerd.

In zijn traktaat over de opvoeding beklagt Desiderius Erasmus zich over al te bemoederende vrouwen die hun kinderen versmachten. Quintilianus aanhalend, vindt hij dat ze zich beter een gezelschapsdier kunnen aanschaffen:¹⁰⁹

“Ik bezweer u, wat voor moederhart hebben vrouwen, die hun kinderen bijna tot hun zevende jaar op schoot houden en ze haast als speelgoed beschouwen! Als het hun genoeg geeft zolang te spelen, waarom schaffen ze zich dan geen aapjes of schoothondjes aan?”

Men krijgt hier een verwijzing naar gezelschapsdieren die het kind kunnen vervangen, zoals hier ‘om mee te spelen’, maar het verlangen om voor iemand te zorgen en de behoefte aan direct fysiek contact spelen hierbij ook mee (cfr. infra).

---

¹⁰⁷ Voor een bondige uitleg met voorbeelden, zie: BEDAUX, Inleiding, 2000, pp. 13-18.

¹⁰⁸ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 66-67.

¹⁰⁹ ERASMUS, *Over opvoeding en vrije wil*, 1529, p. 86; ontleend aan Quintilianus, *De institutione oratoria*, I.1.15.

3.4.8 *Het verlangen om voor iemand te zorgen*

Iemand hebben om voor te zorgen blijkt een typisch menselijk verlangen te zijn. Sommige soorten gezelschapsdieren vervullen deze rol op een uitstekende manier – ze zijn volledig afhankelijk van het baasje, ze zijn op hem/haar aangewezen voor liefde, voedsel, onderdak, etc. Een redelijk aantal mensen blijkt deze motivatie aan te geven als hoofdoorzaak voor het aanschaffen van een gezelschapsdier.¹¹⁰

3.4.9 *Een behoefte aan direct fysiek contact*

Een belangrijk sociaal getint motief voor het aanschaffen van een gezelschapsdier is de behoefte aan fysiek contact.¹¹¹ In onze Westerse samenleving is er een zekere terughoudendheid wat betreft direct fysiek contact. Toch kijken slechts weinigen er van op wanneer een man op de tram zijn hond ostentatief over de rug aait, of wanneer een jongedame haar kat over de buik wrijft, onderwijl nietszeggende babywoordjes declamerend. Voor gezelschapsdieren gelden andere normen en waarden wat betreft fysiek contact, met uiteraard verschillen tussen culturen.¹¹²

3.4.10 *Tribale tendensen – overblijfselen uit de oertijd*

De (evolutionistische) psychologie onderkent dat er nog een heleboel door de hedendaagse mens aangehangen gedragingen stammen uit het tijdperk van de jager-verzamelaars. De antropologie onderscheidt twee algemene kenmerken die nog in ons gedrag doorwerken en van belang kunnen zijn als motief voor het houden van gezelschapsdieren.

Ten eerste is er het belang van het kind, meer bepaald van de voorplanting. In tribale kring blijkt een vrouw iedere 3 à 4 jaar de neiging te hebben een nieuw kind te willen voortbrengen en opvoeden. Wanneer echter de grootte van het kerngezin, in het bijzonder het aantal kinderen, afneemt, zoekt deze drang zich op een andere manier te uiten. Deze kinderwens zou dan vertaald worden naar het houden van een gezelschapsdier.

Ten tweede blijkt de relatie tussen een mens en gezelschapsdier sterk verwant met de relatie tussen stambroeders uit het jager-verzamelaars tijdperk. Deze relatie is gebaseerd op o.a. loyaliteit, altruïsme, solidariteit, reciprociteit en het meest belangrijke: non-verbale communicatie, met andere woorden een sterk belang van de empathie. Antropomorfe projectie zou er voor zorgen dat de mens zijn gezelschapsdier als een ware ‘stambroeder’ kan beschouwen.

---

¹¹⁰ ENDENBURG, *Animals as companions*, 1991, p. 41.

¹¹¹ ENDENBURG, *Animals as companions*, 1991, p. 41 e.v.

¹¹² SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 26-27.

3.5 Waarom worden gezelschapsdieren *niet* aangeschaft?

Na een opsomming van al de voordelen en positieve motieven die verband houden met het bezit van gezelschapsdieren, moet men noodzakelijkerwijs de confrontatie met de realiteit aangaan. En die realiteit geeft staalhard weer dat ‘slechts’ ongeveer de helft van de eigentijdse Westerse huishoudens een gezelschapsdier bezit. Men moet zich dus tevens afvragen waarom mensen geen gezelschapsdieren bezitten.

Volgens contemporaine onderzoeken blijken niet-bezitters niet perse negatief te staan tegenover gezelschapsdieren. Het is meestal slechts een kwestie van het anders invullen van gelijkaardige motieven – men gaat bijvoorbeeld de nood aan sociaal contact invullen door nieuwe mensenvrienden te zoeken. De belangrijkste factoren voor het bezitten en niet-bezitten van gezelschapsdieren hebben echter te maken met levensstijl en sociale omgeving, en in mindere mate ook welvaart en persoonlijke geschiedenis. Zo zullen mensen die veel reizen minder vaak gezelschapsdieren bezitten. Andere mensen poneren tijdsgebrek, niet genoeg ruimte in huis of gezondheidsredenen (allergie) als belangrijke factor voor het niet bezitten van gezelschapsdieren.¹¹³

3.6 Een leven met huisdieren en gezelschapsdieren, een conclusie

Het nut van gezelschapsdieren situeert zich vooral op het emotionele en psychologische domein. Beide zijn zeer moeilijk af te leiden uit historische bronnen, er bestaat altijd het gevaar voor een foute interpretatie. Antropologisch en psychologisch onderzoek toont aan dat motivaties voor en effecten van eigentijds gezelschapsdierbezit raken aan zogenaamd ‘intrinsieke’ eigenschappen van de mens. Gezelschapsdieren vervullen behoeften door hun vermogen tot non-verbale communicatie, waarbij zij de ontvanger het gevoel geven van begrip, ondersteuning en vriendschap – de specifieke boodschap wordt vooral subjectief gewaardeerd. Het is dus een ‘intrinsiek’ menselijk en persoonlijk fenomeen. Het valt aan te nemen dat ook de Moderne mens een verwant gevoelspatroon aan de basis heeft liggen van het bezit van gezelschapsdieren, zij het vanuit en doorspekt met een andere cultuur. Het ligt eveneens voor de hand dat deze emotionele connectie op zich ergens uit voort komt, dat ze met andere woorden *historisch* is – net zoals het concept ‘gezelschapsdier’.

Op sociaal-economisch vlak komt eigentijds onderzoek naar bezit van gezelschapsdieren niet tot sluitende conclusies. Er zijn trends waar te nemen, zoals het vaker voorkomen van gezelschapsdierbezit bij koppels en grotere

---

¹¹³ ENDENBURG, *Animals as companions*, 1991, p. 42.

gezinnen, eerder bij welgestelde dan arme mensen, eerder bij jonge dan oude, eerder bij eigenaars van grote dan kleine woningen. De verschillen zijn echter dikwijls niet significant. Daarenboven spreken verschillende onderzoeken elkaar meermaals tegen. Het is waarschijnlijk dat gezelschapsdierbezit meer met algehele levensstijl te maken heeft, dan met een aantal specifieke psychologische of sociaal-economische factoren. Dat geen enkele aangehaalde causale parameter (rijkdom, gezinsgrootte, etc.) uiteindelijk doorslaggevend is, wijst anderzijds allicht in de richting van een specifieke cultuur die op (de emotionele beleving van) het gezelschapsdier valt terug te brengen. Peilen naar dat soort motivaties is echter geen sinecure. Drijfveren voor het aanschaffen van gezelschapsdieren zijn dermate uiteenlopend en mogelijk overlappend, dat ook op dat vlak geen rode draad te ontwaren valt.

De implicatie hiervan voor het historisch onderzoek is dat met moeite verwacht kan worden dat het historisch bronnenmateriaal – dat niet meteen bekend staat als exhaustief en allesomvattend – een oplossing levert voor de vraagstukken waar ook contemporain onderzoek geen antwoord op kan geven. Men kan hoogstens proberen om opvallende verschillen en parallellen met eigentijdse resultaten te observeren. Op die manier kan men pogen vast te stellen of en wanneer er een significante evolutie optreedt in het (verondersteld) bezit van gezelschapsdieren. De kans is het grootst dat het bezit van gezelschapsdieren een invulling is van een algeheel scala aan behoeftes dat (ook) in de context van de Moderne Tijd op de voorgrond treedt. Waarom precies die invulling gekozen wordt, heeft waarschijnlijk met intrinsiek menselijke en culturele eigenschappen te maken. Daarom wordt in het volgende hoofdstuk aandacht besteed aan het mentale kader om de voor gezelschapsdierbezit belangrijke aspecten te kunnen duiden.

HOOFDSTUK 3: DE NATUUR IN HET MENTALE KADER

---

1 De culturele context – een verlangen naar de natuur?

In West-Europa domineert sinds het begin van de geschiedenis een antropocentrische natuurhouding, waarbij de mens een onvoorwaardelijke suprematie over de natuur bezit en de hele natuurlijke wereld wordt verklaard in verhouding tot de mens. Volgens KEITH THOMAS komt dit antropocentrische model in de Moderne Tijd meer en meer onder druk te staan. Tussen 1500 en 1800 zou de mentale overgang zijn gemaakt van een onnadenkende exploitatie van en strijd tegen de natuur, tot een verlangen naar de ongereptheid en puurheid van die natuur analoog met een toename van de kennis daarover. De Moderne Tijd ziet een groeiend conflict tussen nieuwe gevoeligheden omtrent de natuur en de materiële grondslagen waarop de Moderne samenleving is gevestigd.¹¹⁴ Door toenemende welvaart gaat een aanzienlijk deel van de bevolking zich op een zekere afstand bevinden van het natuurlijke strijdtoneel waarop deze welvaart wordt bevochten. Zij hebben met andere woorden niet langer nood aan de morele code die de natuur aan de mens onderwerpt, omdat zij niet meer met de strijd geconfronteerd worden. Het zijn die delen van de bevolking die zich kritisch zullen gaan opstellen tegen de exploitatie van de natuur, en die op soms nogal sentimentele wijze naar een ongerepte natuur zullen verlangen. Wat gezelschapsdieren betreft, schijnt vooral bij de stedelijke burgerij het daarin uitgedrukte verlangen naar de natuur samen te vallen met de groei van de intimiteit en terugtrekking in het kerngezin, hoewel deze beide familiale factoren terecht door andere historici worden bekritiseerd.¹¹⁵ Het is wel treffend dat soortgelijke factoren – het leven in een gedepersonaliseerd milieu (zoals de grote steden) en het verkleinen van het kerngezin – ook worden aangegeven om eigentijdse groei van bezit van gezelschapsdieren te kunnen verklaren.¹¹⁶ JAMES SERPELL wil echter nuanceren door te stellen dat “[...] the recent growth of the pet-keeping habit in Western society is not so much a product of increasing need, but rather the inevitable outcome of historical changes in attitude, not only to pets, but to animals in general”, waarmee hij in de lijn ligt van KEITH THOMAS.¹¹⁷

---

¹¹⁴ THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, p. 13, pp. 181-190, en pp. 317-319.

¹¹⁵ THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, pp. 103-125, vooral p. 124. Voor een kort overzicht van de theorieën omtrent de ‘emotionalisering’ van het gezinsleven, zie: KLOEK, *Huwelijk en gezinsleven ... 1650-1800*, 1993, pp. 140-149.

¹¹⁶ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 121.

¹¹⁷ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 122.

KAREL DAVIDS, die de veronderstelde veranderende houding voor de Nederlanden heeft onderzocht, nuanceert de evolutie door te stellen dat er allerm minst sprake kan zijn van een algehele en totale mentaliteitsverandering. Het totaalbeeld biedt wel degelijk een geleidelijke verandering, maar vanaf de Middeleeuwen tot aan het eind van de Moderne Tijd zijn er voldoende voorbeelden te vinden van zowel ‘progressief’ als ‘conservatief’ gedachtegoed. Met betrekking tot gezelschapsdieren kan men zelfs in periodes van subliem antropocentrisme waarnemen dat gezelschapsdierbezit voorkomt, zij het waarschijnlijk meer met andere utilitaire doeleinden of voor het bezorgen van status aan de bezitter. Doorheen de Nieuwe Tijd lijkt gezelschap en zelfs vriendschap ten opzichte van een dier op zijn minst meer algemeen aanvaard te worden. Het aantal en de intensiteit van voorbeelden ter zake nemen toe naar het einde van de Moderne Tijd.

De verspreiding van het houden van gezelschapsdieren in het Westen kan wel of niet te maken hebben met toenemende welvaart, aanpassingen van de familiale en communale gemeenschap, of andere sociale factoren. Maar volgens SERPELL kan men wel met enige zekerheid stellen dat de groeiende populariteit van gezelschapsdieren verbonden kan worden met de geleidelijke afzwakking van het antropocentrisch wereldbeeld en een meer egalitaire houdingen tegenover dieren en de natuur in het algemeen.¹¹⁸ Het spreekt dus voor zich dat deze factoren in de Moderne Tijd moeten worden herkend vooraleer men kan overgaan tot een aanvaarding van het concept ‘gezelschapsdier’.

Het bezit en beeld van gezelschapsdieren bevinden zich in de schoot van een algehele culturele evolutie op het vlak van hoe men tegenover de natuur staat. In dit hoofdstuk wordt nagegaan waar de antropocentrische mentaliteit vandaan komt en hoe ze in de Moderne Tijd evolueert. Het mentale klimaat zal worden onderzocht op aspecten die het integreren van het concept gezelschapsdier in de menselijke samenleving mogelijk maken. Onderdelen van THOMAS’ verlangen naar de natuur zullen worden getoetst aan praktijken en denkwijzen zoals die in literaire bronnen uit ruwweg de geografische omgeving van onze streken voorkomen. De overgeërfde houdingen uit vroeger tijden, de nieuwe ontwikkelingen in wetenschap, godsdienst en gezinsleven – deze mengelmoes van factoren moet voor een groot deel in ogenschouw worden genomen om het zogenaamde ‘verlangen naar de natuur’ te kunnen plaatsen.

---

¹¹⁸ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 135.

2 Proloog: de menselijke suprematie voor de Moderne Tijd

Vanaf het ogenblik dat de mens zich in een overlevingsstrijd tegen de natuur moet storten, zal hij een morele code construeren die het hem toelaat de natuur aan zich te onderwerpen (cfr. infra). In het Westen is de Joods-christelijke traditie de belangrijkste en meest consistente frontsoldaat van dit antropocentrisme, waarvan heden ten dage nog steeds de gevolgen en attitudes zichtbaar zijn.

Bewijzen van deze houding zijn legio. De Bijbel zelf vermeldt reeds dat God de mens maakt als heerser over de dieren en de gehele natuur.¹¹⁹ Men aarzelt niet om de natuur onder te verdelen in een ‘goede’ zijde die de mens van nature gedienschtig is en een ‘kwade’ kant die te vuur en te zwaard mag en moet worden onderworpen. Zo maakt de kerkvader Augustinus in zijn *Confessiones* duidelijk een dergelijk onderscheid.¹²⁰ Van de Antieken heeft men de idee overgeërfd dat alles in de natuur een doel heeft, met als uiteindelijke *raison d'être* het dienen van de belangen van de mens.¹²¹

Doorheen de Middeleeuwen gaat men deze tweedeling ook emblematisch aanwenden om de mens het verschil tussen deugd en zonde aan te leren – de zogenaamde *bestiaria* voeren, ‘vermomd’ als natuurhistorisch werk, een aantal dieren ten tonele die allen een eigenschap hebben waar de mens wat van kan leren. Men wil vanuit natuurhistorisch oogpunt vooral bewijzen dat de informatie die in de Bijbel staat waar is.¹²² Het oorspronkelijk 11de-eeuwse werk *Physiologus* van Theobaldus is daarvan het bekendste voorbeeld. Later zal Thomas van Aquino in de 13de eeuw de positie van de mens aan het hoofd van de schepping nog bevestigen door te stellen dat dieren geen rechten hebben aangezien ze geen rede tentoon kunnen spreiden.¹²³

Aan het eind van de Middeleeuwen wordt de eigenlijke kloof tussen mens en dier nog een stuk dieper doordat de natuur nog intensiever zal worden geëxploiteerd – met andere woorden, “het gebruiken en manipuleren van dieren voor eigen voordeel” neemt in kracht toe.¹²⁴

---

¹¹⁹ Genesis 1:26 en 1:28, in: *Bijbel* (Statenvertaling).

¹²⁰ GASKELL, *Dictionary of all Scriptures and Myths*, 1960, pp. 49-50.

¹²¹ THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, p. 15 en p. 23.

¹²² Reeds in de Bijbel staat dat de dieren Gods instrumenten zijn om Zijn mensen spiritueel en moreel op te voeden. Zie hiervoor: GASKELL, *Dictionary of all Scriptures and Myths*, 1960, pp. 49-50.

¹²³ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 123.

¹²⁴ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 12 en p. 16 e.v.

3 Morele grondslagen van de antropocentrische mentaliteit

Reeds eerder werd duidelijk gemaakt dat er een paradox lijkt te bestaan tussen de dikwijls ‘onmenselijke’ behandeling van economisch productieve dieren enerzijds en de vertroeteling en verwennerij van economisch onnuttige gezelschapsdieren anderzijds. SERPELL beargumenteert dat de minzame menselijke omgang met dieren eerder de ‘normale’ gedraging is. Dit zou te wijten zijn aan de neiging van mensen om dieren te antropomorferen – met andere woorden hen niet meer als object maar als subject te bekijken en er desgevallend menselijke eigenschappen aan toe te schrijven. Op die manier wordt het moeilijk om bijvoorbeeld een varken op de economisch meest productieve (lees ‘onmenselijke’) manier te behandelen: exploitatie van dieren brengt ons in moreel conflict. Daarom verzinnen we mythen en rituelen om ons van die schuld te verlossen – de christelijke doctrine van menselijke suprematie is in historisch opzicht slechts één van de vele middelen die de mensen op aarde hierom gecreëerd hebben.

3.1 De overstap van jagen en verzamelen naar agricultuur: een vooruitgang?

Aan het einde van de laatste ijstijd en het Paleolithicum (ca. 8000 v. Chr.) situeren we de zogenaamde *neolithische revolutie*, de overgang van de mens als jager-verzamelaar naar een op agrarische basis gestoeld sedentair bestaan – men moet eigenlijk spreken van een ‘mutatie’ die bijna tweeduizend jaar duurt.¹²⁵ Lang werd aangenomen dat dit een echte ‘revolutie’ betrof, met een duidelijke vooruitgang ten opzichte van het ‘barbaarse’ bestaan van de jager-verzamelaar. Men verwacht hier op een nog steeds zeer 19de-eeuwse wetenschappelijke manier *evolutie* met *vooruitgang*. Het waarom van het overschakelen naar een agrarisch bestaan, met afhankelijkheid van een beperkt aantal gewassen en gedomesticeerde dieren, is onduidelijk – mogelijk is de populatiedruk te groot geworden om toe te komen met klassieke subsistentietechnieken, of zijn klimaat en milieu aangetast met een analoog effect tot gevolg.¹²⁶ Bij deze theorieën wordt de demografische druk als oorsprong aangeduid – de neolithische veranderingen komen er aldus uit noodzaak. Er zijn echter ook (oudere en meer positivistische) theorieën die de technologische omwenteling op zich aanwijzen

---

¹²⁵ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, p.232 e.v.; SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 171-174. CIPOLLA beschouwt de periode tussen 9.000 en 7.000 v. Chr. als het tijdperk waarin de langzame mutatie van de neolithische revolutie – ook Agrarische Revolutie genoemd – gebeurde: CIPOLLA, *The Economic History of World Population*, 1974, pp. 18-19.

¹²⁶ BUDIANSKY, *The Covenant of the Wild*, 1994, p. 28 e.v.; GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, p. 232 en pp. 246-251.

als oorsprong van de bevolkingstoename. Zo stelt CARLO CIPOLLA dat vóór de neolithische revolutie de mens niet in staat is de ‘bottleneck’ van de natuurlijke reproductie van subsistentiegoederen te overwinnen. Het is pas door via domesticatie controle te krijgen over deze reproductie dat men deze grens kan overschrijden – de demografische expansie is dus “a consequence of the Agricultural Revolution”.¹²⁷ Hierbij is het echter moeilijk een onderscheid te maken tussen verbeteringen die demografische expansie mogelijk maken en innovaties die demografische druk verlichten. Gebrek aan duidelijke brongegevens zal het waarschijnlijk onmogelijk maken de discussie ooit te beslechten. Men kan daarom best met enige nuance “de demografische druk en de inventieve geest van de mens naar voren schuiven als elkaar afwisselende hoofdoorzaken van de ontwikkeling van de mensheid”.¹²⁸

Men kan echter uit allerlei archeologisch en paleologisch bewijsmateriaal afleiden dat de mens aanvankelijk niet beter is geworden van deze overstap.¹²⁹ Het verlaten van het calorierijk en zeer divers dieet dat de jager-verzamelaar kent ‘ten voordele’ van een voedingstotaal dat in grote mate gebaseerd is op slechts één gewas, aangevuld met voedingsstoffen die op het vlak van proteïne verre van voldoen, heeft allerlei lichamelijke tekortkomingen tot gevolg – ondervoeding, infectieziekten, afwijkingen en verzwakkingen ten gevolge van bijvoorbeeld gebrek aan calcium, etc. De gemiddelde lengte loopt terug, de levensverwachting daalt. Daarbovenop is de jager-verzamelaar tussen de twaalf en negentien uur per week bezig met zijn goedgevuld dieet bijeen te krijgen. De agrarische mens daarentegen kent zoveel werklast, zowel in tijd als in fysieke massa, dat dit een verstrekkende invloed heeft op levensverwachting en

---

¹²⁷ CIPOLLA, *The Economic History of World Population*, 1974, pp. 43-44, citaat p. 111. Er zijn een aantal problemen met deze denkwijze. Ten eerste meent CIPOLLA al te simpel dat jagen-verzamelen er op neer komt dat de mens enkel het verschil kent tussen wat eetbaar is en wat niet, waarbij hij heel de tijd bezig is eten te zoeken, “relying mainly on good luck and his ability to kill wild animals and other men” (pp. 41-41) – deze simplistische visie op een duizenden jaren oud leefpatroon wordt tegengesproken door antropologisch onderzoek bij eigentijdse jagers-verzamelaars (zie hiervoor BUDIANSKY, *The Covenant of the Wild*, 1994, p. 37 e.v.). Ten tweede veronderstelt hij dat de reproductiegrens van subsistentiegoederen (eetbare planten en diersoorten) ‘vanzelf’ de demografische expansie in toom houdt. Het is echter evenzeer mogelijk dat een of andere complexe situatie voor een populatievermindering van de subsistentiegoederen zorgt zonder dat de menselijke factor daar iets mee te maken heeft (een ziekte, een toegenomen populatie van andere roofdieren, etc.). Dat zorgt voor een neerwaartse spiraal, waarbij simpele economische logica er voor zorgt dat ‘tweede-keus’ subsistentiegoederen plots aantrekkelijker worden (hun opportuiniteitskost daalt). Op die manier zorgt ‘populatie-druk’ zonder een reëel toegenomen populatie toch voor een impuls tot aanpassing van de levenswijze en voedselvoorziening.

¹²⁸ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, pp. 246-251, citaat p. 250.

¹²⁹ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 171-174.

gezondheid.¹³⁰ Kortom, hij is drukker in de weer om uiteindelijk minder winst te behalen – niet meteen een toonbeeld van economische vooruitgang. “De mens went eraan harder te werken om aan zijn behoeften te voldoen”, aldus GAUTIER. De overstap is trouwens zeer geleidelijk gebeurd, wat enige ‘revolutionaire’ progressie ook al niet bevestigt.¹³¹ Dit kan men afleiden uit archeologische vondsten: gedomesticeerd graan wordt voor het eerst gevonden ca. 7500 v. Chr., vee ca. 7000 v. Chr., paarden ongeveer 3000 v. Chr. De hond is de enige uitzondering, die schijnt men al rond 12000 v. Chr. op regelmatige basis terug te vinden.¹³² Men is trouwens tot in het Neolithicum blijven jagen en verzamelen, wat aangeeft dat men terughoudend was om deze manier van voedsel vergaren zomaar achter te laten.¹³³ Het lijkt er op dat de neolithische mens eerder gedwongen dan vrijwillig de overstap naar een agrarisch bestaan heeft gemaakt.

3.2 Een nieuwe morele code: de natuur als tegenstander

Deze verandering in levenswijze heeft ook ingrijpende psychologische en ecologische gevolgen.¹³⁴ De natuur is plotseling de ‘tegenstander’, zelfs de ‘vijand’ geworden, de bipolaire relatie tussen jager-verzamelaar en prooi wordt een driehoek: herder – huisdier – wild dier. Men gaat een onderscheid maken tussen ‘goede’ en ‘slechte’ natuur, met de gedomesticeerde planten en dieren uiteraard aan het positieve eind van het spectrum. De afstand ten opzichte van de ‘wilde’ natuur wordt (vrijwillig) vergroot. De nieuwe subsistentie-economie verlangt een nagenoeg constante strijd tegen de natuur: het rooien van bossen, het ‘onderwerpen’ van onvruchtbare grond, het dempen van moerassen, het temmen en/of domesticeren van economisch productief geachte dieren. Dergelijk gedrag vereist per definitie een morele code om het letterlijk en figuurlijk ‘in cultuur brengen’ van de wereld te verantwoorden, een code die parallel loopt met de nieuwe noden. Dit moreel principe leeft naar analogie door in de Middeleeuwen en begint pas in de Moderne Tijd langzaamaan te veranderen, wanneer mensen door toenemende welvaart minder worden geconfronteerd met deze strijd tegen de natuur.¹³⁵

---

¹³⁰ BUDIANSKY, *The Covenant of the Wild*, 1994, p. 37 e.v.

¹³¹ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, pp. 233-234, citaat p. 249.

¹³² BUDIANSKY, *The Covenant of the Wild*, 1994, p. 39; GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, p. 133 e.v. en pp. 235-241.

¹³³ BUDIANSKY, *The Covenant of the Wild*, 1994, p. 38 e.v.

¹³⁴ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, p. 233; SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 174-183.

¹³⁵ De economische vooruitgang heeft ironisch genoeg op termijn een imploderend effect op deze morele code. Vanaf het punt dat mensen door voldoende welvaart niet meer worden geconfronteerd met het slagveld waarop hun rijkdom is gebouwd, valt de nood aan deze

3.3 De psychologische constructie van de mythe van menselijke suprematie

Analoog met de theorie die HYAM MACCOBY in zijn werk *The Sacred Executioner* poneert, gebruikt de mens een viertal vaag afgebakende en complementaire psychologische methoden en technieken om de mythes en rituelen die onderdeel zijn van de nieuwe morele code te construeren.¹³⁶ Specifiek voor de late Middeleeuwen en de Moderne Tijd kan men voorbeelden van deze mechanismen aangeven.

3.3.1 'Detachment' – afstand scheppen tussen mens en dier

Men gaat er voor zorgen dat het geëxploiteerde dier geen subject maar object wordt. In de praktijk ontstaat er bijvoorbeeld afstand door het brutaal behandelen van een dier zodat het schichtig, agressief, onhandelbaar en uiteindelijk 'onsympathiek' wordt – wat dan op zijn beurt weer als justificatie voor slechte behandeling kan dienen. Een andere manier is om tussenpersonen in te schakelen die met de dagdagelijkse zorg van het dier belast zijn, maar die niets te zeggen hebben over het uiteindelijke lot van het dier – of nog beter, om zoveel mogelijk door computers en machines te laten sturen. Men kan deze distantiëring ook selectief toepassen door aan bepaalde dieren een hogere status toe te kennen, zoals dat bijvoorbeeld bij gezelschapsdieren het geval is. *Detachment* kan echter ook figuurlijk gebeuren, maar dan heeft het een minstens even sterk onderdeel van *misrepresentation* (cfr. infra) nodig.

Een dergelijk model van figuurlijk afstand scheppen is de reeds van in de Antieke tijd heersende gedachte dat er een fundamenteel verschil is tussen de mens en de andere diersoorten. Het Christendom poneert dat enkel de mens een intelligente of rationele ziel heeft – hij staat op de Goddelijke hiërarchie onder de engelen, maar ver boven de dierlijke wereld.¹³⁷ Doorheen de Moderne Tijd zal men op wisselende en soms lijnrecht tegenover elkaar staande wijzen deze afstand proberen te handhaven.¹³⁸

---

morele justificatie enigszins weg. Zie hiervoor: SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 185 e.v.

¹³⁶ Maccoby onderscheidt verscheidene vervreemdingsmechanismen die de mens in staat stellen zich te onttrekken aan de morele gevolgen en de schuldgevoelens van doodslag op andere mensen. Door het systeem van antropomorfisme zijn deze technieken ook van toepassing op de relatie mens-dier. Voor een overzicht van de theorie en de aangehaalde mechanismen, zie: GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, pp. 286-294 en hoofdstuk 11 'Licensed to Kill', in: SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 150-170.

¹³⁷ THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, pp. 29-30.

¹³⁸ Zie voor een overzicht: De uniciteit van de mens, in: THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, pp. 29-35.

Een voorbeeld van het samengaan tussen *detachment* en *misrepresentation* is de cartesische filosofie. De gedachte dat dieren slechts automaten zijn, in de onmogelijkheid tot denken en volgens de hardliners ook tot voelen, schept een zodanige afstand tussen mens en dier dat enig schuldgevoel dat eventueel zou kunnen volgen uit de ‘onmenselijke’ behandeling van dieren vakkundig de kop wordt ingedrukt.¹³⁹

3.3.2 ‘*Concealment*’ – *verschuilung van het dier*

De techniek van het verschuilen bestaat uit het letterlijk of figuurlijk verbergen van het dier, en is nauw verwant met de techniek van het afstand scheppen. Voorbeelden hiervan zijn het wegsteken in anonieme gebouwen, het slachten weg van het publieke oog, het houden van grote aantallen zodat alle dieren anoniem worden. Verschuilung kan ook verbaal en semantisch, via generaliserende en eufemistische namen die de aandacht weghalen van het doden en slachten van wat ooit een levend wezen was. Voorbeelden hiervan zijn het Engelse ‘veal’ voor het vlees tegenover ‘calf’ voor het oorsprongsdier, of ook ‘meat plant’ voor slachterij. In het Nederlands kent men bijvoorbeeld de eufemistische term ‘opmaken’ voor het versnijden van een karkas.

Vanaf de 15de eeuw zal men het dier verschuilen door economisch productieve beesten uit het stadsbeeld te verjagen.¹⁴⁰ Men kan voor bepaalde diersoorten natuurlijk het gevaar voor de stedelijke populatie aanhalen – varkens, bijvoorbeeld, kunnen nogal agressief uit de hoek komen – maar ook andere, meer dociele dieren zoals schapen worden uit de stad geweerd.

Figuurlijk verschuilen komt in de Moderne Tijd langzaam tot uiting in de manierenboeken, waarbij vanuit de nieuwe gevoelsstandaard wordt getracht “de associatie van het vleesgerecht met een dood dier” te vermijden. Men poneert het ideaal waarbij men op de een of andere manier de dierlijke afkomst van een gerecht maskeert.¹⁴¹

3.3.3 ‘*Misrepresentation*’ – *het verdraaien van de feiten*

Men verdraait de feiten rond een dier zodat het toegestaan wordt het te doden of te kwetsen. Dit gebeurt bijvoorbeeld bij ‘schadelijke’ dieren – ook daar gebruikt men de techniek van antropomorfisme, maar focust men op slechte kwaliteiten van het dier. Dergelijk mechanisme ligt in de lijn van het onderscheid maken tussen ‘goede’ en ‘slechte’ natuur, waar de slechte natuur dan als projectiescherm dient voor de angsten en duistere begeerten van de mens die

---

¹³⁹ THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, p. 34.

¹⁴⁰ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 26.

¹⁴¹ ELIAS, *Het civilisatieproces*, 1997, pp. 180-186, citaat p. 184.

meer en meer van de natuur vervreemd is. De wolf geldt als een goed voorbeeld, daar dit dier niet enkel wordt gedood, maar ook verminkt, ritueel in brand gestoken, gevierendeeld of levend gefolterd omdat hij de verpersoonlijking van het kwaad wordt geacht – sta hierbij meteen even stil bij de semantische aanduiding van antropomorfisme in het gebruik van de term *verpersoonlijking*. Dergelijk proces ligt ook aan de basis van Middeleeuwse en Moderne attitudes ten opzichte van schadelijke dieren. Zij hebben ‘schuld’, zij zijn moreel ‘misdadig’ – en worden dus zonder pardon geëxcommuniceerd of ter dood veroordeeld op een proces. Dit principe is gebaseerd op de eeuwenoude *lex talionis*, ofwel ‘oog om oog, tand om tand’. Zo heeft Bernardus van Clairvaux in de 12de eeuw vliegen geëxcommuniceerd omdat ze halsstarrig in de kerk van Foigny-Niets bleven rondzwermen.¹⁴² Tussen de 13de en de 17de eeuw worden tegen dieren drie soorten procedures opgestart: ten eerste wanneer een dier ‘zich tegen zijn nuttige aard verzet’ en aldus de gemeenschap schade berokkent (bijvoorbeeld een koe die ziek is), ten tweede wanneer een dier schade toebrengt aan de landbouw, en ten derde wanneer het betrokken is bij bestialiteit. In al deze gevallen wordt het dier schuldig bevonden aan een inherent ‘kwaad’.¹⁴³ Het verdraaien van de feiten hoeft niet altijd gebeuren door een negatief effect op het beeld van het dier toe te passen. Zo geloven de Aïnu van Japan dat de bruine beer, naast een ‘toevallig’ bestaan als het lievelingswild van deze stam, in wezen een tijdelijke bezoeker uit de spirituele wereld is, die slechts door te sterven terug kan keren naar zijn eigen universum. Door deze integratie van een lotvervullend element wordt het doden en eten van dit dier spiritueel draaglijk, zelfs wenselijk.

3.3.4 ‘*Shifting the blame*’ – de ander heeft het gedaan

Men gaat de schuldgevoelens die ontstaan door de misbehandeling van het betreffende dier afwentelen op een hogere macht (‘onze godheid heeft een offer’) of op een anderszins onbeïnvloedbare entiteit (‘de consument wil dat we deze koe zo productief mogelijk behandelen’). Zo zijn er bijvoorbeeld Siberische berenjagers die zich in de periode van de Sovjetrepubliek excuseren tegenover de beren die ze doden door te stellen dat het de Russen zijn die hen verplichten de dieren te schieten. In de Middeleeuwen en de Moderne Tijd wordt maatschappelijk gezien de schuld op de eigenlijke ‘moordenaars’ van dieren geschoven – de slagers, dus. Zij krijgen allerlei negatieve eigenschappen (achterlijk, kwaadaardig, drankzuchtig, etc.) om als justificatie te dienen voor het gebruik van hun productie door de samenleving.

---

¹⁴² VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, p. 252.

¹⁴³ MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, 1947, pp. 479-480.

3.3.5 *Conclusie: empathisch antropomorfisme, een tweesnijdend zwaard*

De vernoemde technieken komen dus tot stand in een culturele omgeving die meer in strijd is met de natuur – een natuur, die de mens in wezen ongunstig gezind is en dus moet worden getemd en onderdrukt. Onze empathie zorgt ervoor dat we onszelf kunnen identificeren met dieren en dat we relaties met hen kunnen aangaan, maar het zorgt er ook voor dat we de bovenstaande mechanismen nodig hebben om niet door ons geweten te worden overvallen. De essentie is dat we niet gaan proberen om onze geliefde dieren niet te doden, we gaan ervoor zorgen dat we de dieren die we gaan doden, niet tot onze vriend gaan maken – of om een morele justificatie te construeren die ons toelaat dit te doen.

Het verwennen van gezelschapsdieren en de koude behandeling van economisch nuttige dieren zijn dus twee kanten van dezelfde munt. Beide hebben ze antropomorfisme als oorsprong. Het objectief en subjectief nut van gezelschapsdieren alsook de vooroordelen en mythes die hieromtrent zijn ontstaan, behelzen verscheidene categorieën die al dan niet onderling complementair zijn.

4 De Moderne Tijd – veranderingen in het mentale kader

Het ‘verlangen naar de natuur’ situeert zich ergens in het mentale kader van de Moderne Tijd. Aan de hand van literaire bronnen zullen in dit onderdeel de culturele aspecten met betrekking tot de houding van de mens tegenover de natuur uit dit kader gelicht worden. In grote lijnen kunnen de aspecten worden onderverdeeld in vier ‘mentale categorieën’: het bewaren van de afstand tussen mens en dier, het onderscheid tussen goed/domesticatie en kwaad/wildheid, de opkomst van nieuwe sentimenten en tenslotte de natuur als uitdrukkingmiddel.

4.1 Bewaren van de afstand tussen mens en dier

4.1.1 Een nieuwe mentaliteit in filosofie en humanisme?

In de 16de en 17de eeuw is van THOMAS’ nieuwe mentaliteit nog niet veel te merken, een aantal uitzonderingen niet te na gesproken. Dieren zijn redeloze wezens en bestaan enkel voor het nut en plezier van de mens, en alles wordt ook op die manier verklaard en gerationaliseerd. Het antropocentrisme wordt zelfs ten top gedreven met de figuur van Descartes die in de jaren 1630 stelt dat dieren slechts machines zijn, niet geschikt tot denken en volgens de cartesiaanse volgelingen ook zonder enig gevoel – een theorie die voortborduurde op de uit 1554 stammende ideeën van de Spaanse dokter Gomez Pereira.¹⁴⁴ Dit zet

---

¹⁴⁴ THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, p. 32.

natuurlijk de deur wijd open voor wat wij nu als ‘wreedheden’ zouden bestempelen.¹⁴⁵ Men moet echter niet denken dat de antropocentrische houding voortvloeit uit de cartesiaanse filosofie – het is eerder andersom. De theorie van Descartes sluit perfect aan bij de noden en realiteiten van de samenleving op dat moment, het geeft de beste justificatie voor de *feitelijke* behandeling van dieren.¹⁴⁶

De humanisten en moralisten in de lage landen zijn aanvankelijk ook geen pleitbezorgers van dierenrecht, Michel de Montaigne heeft hier geen tegenhangers. Justus Lipsius laat voor zijn eigen hond Saphyrus dan wel een mausoleum bouwen, maar ziet zich niet genoodzaakt om voor dierenbescherming te zijn.¹⁴⁷ Begin 16de eeuw kan Erasmus nog aandringen op de zachte aanpak voor het aanleren van kinderen en het africhten van (edele) dieren, een eeuw later verdragen de nieuwe denkbeelden tegen redeloosheid geen fluwelen handschoen meer.¹⁴⁸ “Den noot maect goede leerkinderen”, stelt Sambucus reeds in 1566 – daarmee leidt hij de langzame overgang in naar aanleren door nood en dwang.¹⁴⁹ Roemer Visscher vat het in zijn *Zinne-poppen* (1614) mooi samen, geïllustreerd met een hond die door een hoepel springt:¹⁵⁰

“Alle konsten diemen Mechanique noemt, worden gheoeffent ende ghehanteert, niet zoo zeer uyt lust, als om de schamele kost te verdienen: want armoedt, behoefteghydt, en hongers noodt, zijn Vinders en Baermoeders van alle nutte konsten.”

---

¹⁴⁵ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 124.

¹⁴⁶ THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, p. 34.

¹⁴⁷ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 27; Michel de Montaigne (1533-1592) was een Frans filosoof en humanist die, vanuit een sluimerende misantropie, het antropocentrisch wereldbeeld hekelde en een hogere waardering voor de natuur wenselijke achtte. Zie hiervoor ook: Michel de Montaigne, in: *Britannica CD, Version 99*, 1999. Het is interessant om vast te stellen dat Michel de Montaigne naast deze eerbied voor de natuur een positievere houding tegenover de ‘onbeschaafde’ mensen aanhangt. En dit in weerwil van de mentaliteit in zijn tijd – hij onthoudt zich er van om vanuit een bij de elite aanwezig superioriteitsgevoel het ‘domme en wispelturige plebs’ te minachten. Op een bepaald niveau schakelt hij het gewone volk gelijk met de natuur om zijn sympathie te voeden – net zoals zijn tijdgenoten dat plegen te doen, hoewel zij hiermee in merendeel negatieve zienswijzen aandrijven.

MUCHEMBLED, *De uitvinding van de moderne mens*, 1991, p. 35. Voor de natuurlijke component in het beschavingsideaal en sociale distinctie, cfr. infra p. 58 e.v.

¹⁴⁸ ERASMUS, *Over opvoeding en vrije wil*, 1529, pp. 102-104.

¹⁴⁹ SAMBUCCI, *Emblemata. In Nederlantsche tale*, 1566, pp. 103-104.

¹⁵⁰ VISSCHER, *Zinne-poppen*, [1614], fol. 75vo.

Verderop mogen “jacht Honden met kneppels aen de hals beswaert” symbool staan voor de moraal dat men redeloosheid door straf en beperkingen in goede banen moet leiden.¹⁵¹

4.1.2 *De godsdienst als beschermer van de menselijke suprematie*

De wetenschappelijke innovatie en kennisvermeerdering die het wereldbeeld van de mens drastisch zal aanpassen, heeft vooral aanvankelijk veel te duchten van godsdienstige conservatieve elementen. Men hecht nog steeds waarde aan het verhaal van de zondeval – waarbij de natuur tot vijand van de mensheid werd gemaakt – en het aan de mens door God toegekende recht om de natuur te onderwerpen en naar eigen goeddunken te gebruiken.¹⁵² De Inquisitie zal zich zoals bekend ongenadig opstellen tegen eenieder die Gods ordening van de natuur – met de mens aan de top – in vraag durft stellen. De strijd richt zich tegen gedachtegoed dat de strikte grens tussen mens en dier, tussen cultuur en natuur aan het wankelen brengt. Zo is ook geponeerd dat de Katharen dermate streng vervolgd zijn geweest niet enkel omdat ze als ketters beschouwd worden, maar vooral omdat ze een meer minzame houding tegenover de natuur propageren.¹⁵³ In navolging van Augustinus en Thomas van Aquino wordt ook in deze periode het manicheïsme sterk veroordeeld – men kan zich niet verzoenen met de gedachte dat de mens niet het recht zou hebben andere schepselen te doden.¹⁵⁴ De Inquisitie gaat op een gegeven moment zelfs de schilder Veronese aanklagen, omdat die honden heeft opgevoerd in zijn schildering van het *Laatste Avondmaal* (later bekend als *Het gastmaal in het huis van Levi*) – door de geestelijke rechters wordt het weergeven van honden in het op de mens gecentreerde decorum van Christelijke scènes als een zotternij beschouwd.¹⁵⁵

Pas vanaf het midden van de 17de eeuw wordt de invloed van de zondeval afgezwakt en gaat de nadruk liggen op de goedaardige zijde van de natuur – met andere woorden, op die zijde die de mens gedienschtig is. Men gaat onderdelen van de natuur verklaren vanuit hun dienend nut en goedheid voor de mens. De nieuwe denkwijze is niet minder antropocentrisch, integendeel. Maar men is wel aan het overhellen van de gedachte dat de natuur een wrede vijand is die

---

¹⁵¹ VISSCHER, *Zinne-poppen*, [1614], fol. 80vo.

¹⁵² THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, pp. 15-17 en p. 18 e.v.

¹⁵³ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 124-126; De Katharen breidden het christelijke verbod op doden uit naar dieren, omdat zij meenden dat dieren “beziel zijn door geesten die verwant zijn aan deze van de mensen”, zie VANHEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis*, 2004, p. 87.

¹⁵⁴ THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, p. 20.

¹⁵⁵ Deze anekdote wordt verhaald in: HONOUR en FLEMING, *Algemene kunstgeschiedenis*, 1998, p. 463.

onderworpen dient te worden naar een idee van een in wezen goede natuur die slechts louter oppervlakkig de tegenstander van de mens lijkt te zijn.¹⁵⁶ Het is de ultieme overwinning van de *domesticatie* die als geen ander het goede uit de natuur naar boven weet te brengen.

4.1.3 *Gezelschapsdieren – de grens overschreden?*

In het vroegmoderne Engeland zijn gezelschapsdieren “in zedelijk opzicht verdacht”.¹⁵⁷ Het bezit van gezelschapsdieren kan als ketterij worden aanzien, om de exact tegenovergestelde reden als bij bestialiteit en hekserij – in plaats van mensen in dieren te veranderen, worden dieren als mensen beschouwd. Aanklachten tegen corruptie en overdreven wereldsheid van bijvoorbeeld de adel halen geregeld dergelijk argument aan.¹⁵⁸ Filips de Goede is een sprekend voorbeeld van een adellijk gezelschapsdierbezitter – hij heeft zes knechten in dienst om zijn schoothondjes te verzorgen, het hoeft dus geen betoog dat deze statusgeboden diertjes bijzonder goed worden behandeld. Met nuttige dieren zoals waakhonden en katten is het echter in overeenstemming met de antropocentrische hiërarchie vaak slechter gesteld.¹⁵⁹

4.1.4 *‘En toch draait ze’ – nieuwe wetenschappelijke denkbeelden*

Enkel de wetenschap lijkt in staat om op rationele basis de antropocentrische mentaliteit enigszins te kunnen relativiseren. Van in het begin van de Moderne Tijd is er een groeiende interesse in de natuur. Nieuw is, dat niet enkel wordt voortgebouwd op Antieke denkbeelden (door de zogenaamde encyclopedisten zoals Conrad Gesnerus), maar er ook ‘naar het leven’ wordt geobserveerd, eerst in de botanica, later ook in de zoölogie.¹⁶⁰ De reeds geciteerde Ulysse Aldrovandi is hier het bekendste voorbeeld van. Een halve eeuw eerder is Pierre Belon du Mans reeds voorvechter van de natuurlijke observatie – de nieuwe methode staat het oude wereldbeeld echter (nog) niet in de weg: in zijn *L’histoire de la nature des oyseaux* uit 1555 stelt hij dat de natuur dan wel de oorsprong is van de eigenschappen van alle dieren, toch is het God die moet worden aangewezen als de architect van de wereld in haar geheel.¹⁶¹ Zijn beschrijving van vogels verraadt een zekere eerbied voor deze dieren – het is moeilijk om het door KEITH THOMAS geponeerde militant beleden antropocentrisme hierin te herkennen.

---

¹⁵⁶ THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, pp. 18-19.

¹⁵⁷ THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, Amsterdam, 1990, p.39.

¹⁵⁸ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 127.

¹⁵⁹ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, p. 28.

¹⁶⁰ The Biological Sciences: The history of biology, in: *Britannica CD, Version 99*, 1999.

¹⁶¹ BELON DU MANS, *L’histoire de la nature des oyseaux*, 1555, p. 3.

De nieuwe wetenschappelijke denkbeelden van in de 17de eeuw blijken moeilijk tegen te houden – zij zullen er toch in slagen het wereldbeeld van de mens definitief aan te passen door een groter relativisme te introduceren. In eerste instantie wordt de wetenschap echter niet gebruikt met dit einddoel in gedachten. Geleerden in de 17de eeuw zijn nog van mening dat de wetenschap in essentie dient om de menselijke suprematie over de wereld verder uit te breiden.¹⁶² “De eerste aanleiding tot het bestuderen van de natuurlijke historie was praktisch en pragmatisch van aard”, aldus THOMAS.¹⁶³ Zo heeft de natuurvorser Jonstonius midden 17de eeuw in zijn *Beschrijving vande Natuur* nog steeds het antropocentrische wereldbeeld voor ogen, waarbij het dienend nut van de dieren sterk in de verf wordt gezet:¹⁶⁴

“Maar laat ons tottet gebruik komen [van de dieren], datze van Godt ten goede van ons geschapen zijn zal niemand ontkennen.”

Men geraakt verder geïnteresseerd in de natuur, men gaat de levensloop van de dieren van zeer nabij bestuderen.¹⁶⁵ In het begin is het nog een zaak van specialisten en elitaire hobbyisten, maar aan het eind van de 18de eeuw is het waarnemen van de natuur een onderwerp van zodanige “algemeene aandacht” dat zelfs voor de “eenvoudigste Leezers” natuurboeken worden geschreven.¹⁶⁶ Een gevolg van deze nabijheid is dat in de 18de eeuw de natuur ‘op zichzelf’ bestaat, ogenschijnlijk zonder een op de mens gerichte goddelijke nuttigheidsgedachte – zo vertelt Martinus Houttuyn over de hond die door ‘de Natuur’ de voorzienigheid is aangeleerd zijn gevoeg op dorre plaatsen te doen, “want alle Planten byna gaan ‘er door uit’”.¹⁶⁷ Zonder meteen van het antropocentrische wereldbeeld af te stappen, komt tijdens de Verlichting de ‘intrinsieke waarde’ van de natuur wel meer op de voorgrond (cfr. infra).¹⁶⁸ Een gevolg hiervan is dat de scheiding tussen mens en natuur scherper kan worden gesteld, door aan te nemen dat beide ‘naast elkaar’ bestaan.

---

¹⁶² THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, pp. 25-26.

¹⁶³ THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, p. 26.

¹⁶⁴ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren*, 1660, fol. 3*^{vo}.

¹⁶⁵ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 34 e.v.

¹⁶⁶ VAN BRUSSEL, *Beschryving der Dieren*, 1770, fol. A2.

¹⁶⁷ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 49.

¹⁶⁸ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders.*, 1989, p. 47 e.v.; THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, p. 27.

4.2 Het onderscheid tussen goed en kwaad – domesticatie versus wildheid

4.2.1 De heksenvervolgingen: een toonbeeld van de strikte scheiding

De Moderne Tijd is “vol van ambigüiteiten”,¹⁶⁹ een scheiding tussen goed en kwaad hoort duidelijk bij de cultuur. De strijd tegen hekserij biedt een beeld van hoe men de scheiding tussen mens en natuur enerzijds, en tussen ‘goede’ en ‘kwade’ natuur anderzijds wil verdedigen. Heksen overschrijden de grens tussen mens en natuur door zichzelf in dieren te veranderen of, erger nog, door seksuele gemeenschap met beesten te hebben – bestialiteit is immers de ultieme anti-anthropocentrische actie, aangezien het de mens “tot een lid van de redeloze schepping maakt”.¹⁷⁰ Het veranderen van dieren in mensen is geen nieuw uitvindsel, maar is integendeel “oeroud en van alle culturen”.¹⁷¹ Ook bestialiteit is niet nieuw – in bepaalde culturen wordt het zelfs als een zeer gewaardeerde oorsprong van iemands stamboom gezien.¹⁷² De meedogenloze strijd tegen deze verschijnselen past echter perfect in het haast militant beleden antropocentrisch wereldbeeld ten tijde van de Inquisitie.

Nog een frappant aspect van de hekserijvervolging is de strijd tussen geopponeerde elementen uit de natuur onderling. De heksen worden altijd geassocieerd met de ‘kwade’ zijde van de natuur: zij gebruiken onbekende en vervaarlijke poedertjes om *maleficia* te doen, zij veranderen zichzelf of onschuldige omstanders in dieren, zij veroorzaken een plaag van ongedierte op teeltgewassen, etc. Belangrijk hierbij is dat heksen een ongebreidelde kennis hebben van de natuur, en die gebruiken om kwaad mee te doen.¹⁷³ Veelal is de ‘goede’ zijde van de natuur, met andere woorden die gedomesticeerde zijde die de mens gediensdig is, hiervan het slachtoffer. Van 71 door mij onderzochte Vlaamse heksenprocessen tussen 1532 en 1676 zijn er 44 waarvan er sprake is van *maleficia* op dieren, gaande van het betoveren zodat ze geen of minder van hun economische activiteiten kunnen waarmaken (vooral aantasting in voortplantingscapaciteiten en verzwakking van hun kracht) tot het ruwweg doden. De aard van de *maleficia* – zowel wat aandoening als slachtofferdier betreft – is volledig overeenkomstig de rurale context uit die tijd. Daar komt nog eens bij dat het aantal van de onderzochte heksenprocessen het grootst is tijdens

---

¹⁶⁹ MUCHEMBLED, *De uitvinding van de moderne mens*, 1991, p. 363.

¹⁷⁰ SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 126; THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, p.38: citeert een zedenmeester ten tijde van de Stuarts. Wat betreft de gedaanteverandering van heksen in dieren, zie: GIJSWIJT-HOFSTRA en FRIJHOFF (eds.), *Nederland betoverd*, 1987, pp. 167-168 en p. 257; Deel 2, hoofdstuk 9, in: KRAMER en SPRENGER *Malleus maleficarum*, 1486, online.

¹⁷¹ VANYSACKER, Een Antwerps vlugschrift uit 1589, (2002), p. 136.

¹⁷² SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 26-27.

¹⁷³ CLARK, *Thinking with Demons*, 1997, pp. 162-163.

het eerste hoogtepunt (1580-1610) van de zogenaamde ‘kleine ijstijd’, een periode waarin de natuur uitermate onvriendelijk lijkt voor de mens. Interessant is dat heksen er van verdacht worden een ‘loon’ te hebben ontvangen van de duivel in ruil voor het betoveren van dieren en mensen. Dit toont niet enkel de grote waarde van hoevedieren uit die tijd (soms is bijvoorbeeld een paard of koe meer waard dan een mens), maar ook dat de heksen worden verweten de opdracht te hebben gekregen om expliciet de gediensstige mensvriendelijke natuur te vernietigen.¹⁷⁴ Het gevecht tegen de hekserij herbergt mijns inziens argumentaties en denkbeelden die rechtstreeks verbonden zijn met de algehele strijd tegen de ‘kwade’ zijde van de natuur.

4.2.2 ‘The beast within’ – de strijd tegen de dierlijke natuur in de mens

Lust, gulzigheid, domheid en andere ‘onbeschaafde’ karaktertrekken worden in de Moderne Tijd vaak geassocieerd met de beestachtige natuur in de mens.¹⁷⁵ De ‘dierlijke’ geest wordt in de 17de eeuw en begin 18de eeuw vaak ook verantwoordelijk geacht voor waanvoorstellingen en ingebeelde religieuze ervaringen.¹⁷⁶ Eten als een zwijn, lachen als een paard, geil zijn als een bok – deze gedragingen zijn afgeleid van de negatieve aspecten van de ‘kwade natuur’, van wilde dieren die niet op het niveau staan van ‘beschaafde’ mensen. Gedragsregels en richtlijnen om beschaafdheid te bereiken, hebben de uiteindelijke bedoeling de scheidslijn tussen mens en dier scherp te stellen door een attitude aan te nemen waarbij men de dierlijke gedragingen sterk onder controle heeft.¹⁷⁷ Merk op dat ‘beschaafd’ hier net zo goed kan worden vervangen door ‘gedomesticeerd’ op een figuurlijke manier.

Sinds de Middeleeuwen geldt de oppositie van natuur (‘wildheid’) en cultuur (‘beschaving’) als samenhangend met de tegenstelling tussen ‘het Zelf’ en ‘de Ander’. Begripsmatig gezien omvat ‘wildheid’ alles wat men niet meent te zijn – negatieve zelfdefiniëring bepaalt aldus de eigen identiteit.¹⁷⁸ In de Moderne samenleving wordt de ‘ander’, aldus ROBERT MUCHEMBLED, “dat deel van

---

¹⁷⁴ Het aangehaalde onderzoek is gevoerd in het kader van het werkcollege Nieuwe Tijd Cultuurgeschiedenis aan de Universiteit Antwerpen: DE ROO, “*Geswolten*” koeien en “*gerampeneerde*” paarden, 2004.

¹⁷⁵ MUCHEMBLED, *De uitvinding van de moderne mens*, 1991, pp. 35-38; THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, pp. 35-40.

¹⁷⁶ HEYD, “*Be sober and reasonable*”, 1995, pp. 95-96, pp. 103-107, p. 193 e.v.

¹⁷⁷ ELIAS, *Het civilisatieproces*, 1997, pp. 184-185; MUCHEMBLED, *De uitvinding van de moderne mens*, 1991, pp. 10-11; THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, pp. 35-40.

¹⁷⁸ VANDENBROECK, *Beeld van de andere, vertoog over het zelf*, 1987, pp. 7-8. Het op negatieve wijze definiëren van de eigen cultuur door het negatieve beeld van de ‘wildheid’ hiertegen te opponen komt overigens in vrijwel alle culturen ter wereld voor.

onzelf dat we voortaan als zodanig weigeren te erkennen”.¹⁷⁹ De strijd tegen dierlijke karaktertrekken bij anderen is eigenlijk een strijd tegen onszelf, zoveel is duidelijk. Interessant is dat het concept van de ‘ander’ ook betrekking heeft op dieren, in die zin dat de natuurlijke wereld een analogie en een reflectie van normen en waarden biedt aan de menselijke samenleving.

4.2.3 *‘Transitions to capitalism’ als motor van de scheiding tussen goed en kwaad?*

Mensen verschillen van dieren, dat is in de Moderne Tijd dikwijls duidelijk gemaakt. Maar mensen verschillen ook onderling. Van in de 16de eeuw groeien de elite en de anonieme volksmassa cultureel steeds meer uit elkaar. Methoden van sociale distinctie moeten de afstand groter maken en de scheidslijn verscherpen – “het civilisatieproces staat in het teken van differentiatie en niet in dat van nivellering”.¹⁸⁰ Een onderscheid tussen ‘goede’ en ‘kwade’ natuur wordt gemaakt op antropocentrische basis met factoren zoals nut voor de mens, mate van gevaarlijkheid, etc. Het is treffend dat dezelfde argumentatie wordt gebruikt om ook mensen in een ‘goede’ en een ‘kwade’ kant te verdelen. Een voorbeeld hiervan is de van in de Late Middeleeuwen opkomende houding tegenover de armen. Zij zijn een kwetsbare groep, die veel te leiden heeft onder sociale veranderingen en de economische heroriëntatie met de komst van het kapitalisme. Zij worden meer en meer aanzien als onnuttig, lui, dom, onchristelijk, ‘onbeschaafd’. Zij worden geacht essentieel menselijke eigenschappen te missen, wat zichtbaar wordt door de alomtegenwoordige associatie van de armen met de ‘wilde natuur’, met ongetemde beesten, met gevaarlijke dieren. Op (soms letterlijk) dezelfde manier moeten deze ‘onaangepaste’ mensen getemd worden om in de samenleving te kunnen worden ingepast.¹⁸¹ Zij dienen als het ware te worden gedomesticeerd.

4.2.4 *De getemde natuur – bewondering voor het aangeleerd gedrag*

Een andere trofee die wordt behaald op het strijdperk tegen de wilde natuur is het voor de mens nuttige gedrag dat door onderwerping en temming van (wilde) dieren tevoorschijn kan worden getoverd. Goed afgerichte dieren wekken stevast de verwondering en appreciatie van de Moderne mens. Veelal worden daarvoor anekdotes uit de Antieke tijd opnieuw bovengehaald. De ‘hondskop-

---

¹⁷⁹ MUCHEMBLED, *De uitvinding van de moderne mens*, 1991, p. 11, citaat p. 307.

¹⁸⁰ MUCHEMBLED, *De uitvinding van de moderne mens*, 1991, pp. 111-114 en pp. 121-123.

¹⁸¹ THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, pp. 40-50. Meer uitgebreide informatie over de situatie van armen: LIS en SOLY, *Armoede in de nieuwe tijden (tot omstreeks 1850)*; DE MECHELEER, *Armoede in de Late Middeleeuwen*, 1991; LIS en SOLY, *Armoede en kapitalisme*, p. 58 e.v., p. 99 e.v.

aap' (mogelijk een baviaansoort) uit Egypte is niet alleen “naast aan den mensch” maar kan ook worden geleerd om brieven te bestellen.¹⁸² Ook de kraai van Marres, koning der Egyptenaren, stond ooit bekend als postbode – een rol die meestal aan de duif wordt toebedeeld.¹⁸³ In Nederland schijnt ooit een muis te zijn geweest “die op ’t wenken van zijn meester de kaars hiel en hem luchtte”. Marmotten kan men schijnbaar zo tam krijgen, dat ze de luizen die mensen met zich meedragen vangen en opeten.¹⁸⁴ Enig commercieel nut is niet onmogelijk: zo verhaalt Jonstonius van een Braziliaanse vrouw die haar papegaai laat zingen en dansen voor publiek in ruil voor een spiegel of een kam.¹⁸⁵ Een bijzonder (aangeleerd) dierlijk gedrag is het herkennen van de intrinsieke kwaliteit van mensen, met andere woorden hun ‘stand’ en plaats op de sociale hiërarchie. Een voorbeeld uit de Antieke tijd is de hond van Justinianus die iemands burgerlijke staat en rijkdom kon herkennen aan het kledingstuk dat die persoon droeg.¹⁸⁶ Dieren uit de Nieuwe Wereld vertonen soms een gelijksoortig bedrijf. De Lorus-papegaai kan aan kleding en uitzicht herkennen tot welke stand en stand mensen behoren. De betrokken vogel heeft zelfs eens iemand als bedrieger ontmaskerd. In Hispali was er ook zo eens een papegaai, die een slechte geneesheer altijd als oplichter aanriep – de geneesheer heeft bij wet verkregen dat de papegaai niet meer langs de weg mocht worden gezet waar hij op ronde voorbijkwam.¹⁸⁷ Het aangeleerd of afgekeken gedrag dat het dier het dichtst bij de mens kan brengen is het vermogen tot spreken – het wordt gezien als een bewijs van verstand en rede. Papegaaien zijn hiervan het bekendste voorbeeld (cfr. infra p. 103), maar er zijn ook andere dieren die geacht worden te kunnen spreken, zoals kraaien en kauwen. Een gereproduceerde anekdote uit de Antieke tijd verhaalt over een raaf ten tijde van keizer Tiberius, die ’s morgens naar de markt vloog en de keizer, Germanicus, Drusus en daarna de voorbijgaande roomse vaders groette – zijn lijk werd met een plechtige uitvaart ter aarde besteld, zijn moordenaar werd ter dood gebracht.¹⁸⁸ Over het algemeen worden enkel bepaalde vogelsoorten geacht te kunnen praten – echter, Houttuyn citeert in 1761 een zekere Leibnitz die een hond zou hebben geweten die het spreken kreeg aangeleerd.¹⁸⁹

---

¹⁸² IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren*, 1660, p. 120.

¹⁸³ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 33, p. 71.

¹⁸⁴ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren*, 1660, p. 139, p. 141.

¹⁸⁵ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, pp. 175-176.

¹⁸⁶ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren*, 1660, p. 149.

¹⁸⁷ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 177.

¹⁸⁸ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, pp. 32-34.

¹⁸⁹ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 45.

Een ander bewijs van verstand en rede bij tamme dieren is de trouw aan hun meester die ze soms tentoonspreiden. De hond is hierbij het meest geciteerd (cfr. infra p. 76), maar ook nachtegalen, bijvoorbeeld, keren weder thuis indien losgelaten – en sommigen die verkocht worden “zijn door begeerte van haar vorige Heeren uitgedroogt en gestorven”.¹⁹⁰

4.2.5 *Het mensachtige dier: morele opwaardering of ethisch grensconflict?*

Dieren die schijnbaar uit zichzelf een mensachtig gedrag vertonen spreken eveneens tot de verbeelding – de achterliggende gedachte is misschien niet die van een zekere waardering voor de natuur, maar een in hoogmoed badende verwondering over hoe de natuur tracht op te klimmen naar het niveau van de mens. Aan de andere kant is het ook mogelijk dat net hier de kiemen liggen van het latere relativisme: misschien zijn dieren toch niet zo verschillend van mensen. De orang-oetan die Frederik Hendrik prins van Oranje vanuit Angola kreeg toegestuurd, loopt niet alleen rechtop (bijna als een mens!), maar slaapt ook op een kussen en dekt zich toe met dekens.¹⁹¹ Rede en verstand van de raaf zijn “verwonderings waardig”, aldus Jonstonius, en dit naar aanleiding van het feit dat deze vogel het concept van de huwelijkstrouw schijnt te kennen – inclusief de treurende weduwnaar die nooit hertrouwt.¹⁹² De ijsvogel wordt om dezelfde reden hooggeacht – daarbij is men ook vol lof over het feit dat ze malkander verzorgen in het ouder worden.¹⁹³ Jonstonius stelt zelfs dat de mensen bepaald gedrag van de dieren kunnen hebben afgekeken. Het zaaien, bijvoorbeeld, zouden we zijn aangeleerd door de kauw, die overschot aan graan in de grond stopt om dan het volgend jaar “de jonghe spruiten van de selve” te vergaren.¹⁹⁴ In dit onooglijke voorbeeld zit reeds een hele ommezwaai in de kijk op de natuur verscholen. In de 18de eeuw vermeldt Valmont de Bomare dat honden kunnen dromen – in rêverie verward, bewegen zij met hun poten en uitten ze gedempt geblaf. Maar dezelfde auteur plaatst dit dier nog veel hoger. De hond is instinctief geneigd zich bij de mens aan te sluiten, naar hem te luisteren, zich door hem te laten opvoeden en zijn gedrag het makkelijkst naar *morele* normen aan te passen.¹⁹⁵ Martinus Houttuyn vermeldt dat honden beschaamdheid vertonen wanneer zij “iets kwaads bedreeven of iets gestolen”

---

¹⁹⁰ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 101.

¹⁹¹ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren*, 1660, p. 116.

¹⁹² IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 32.

¹⁹³ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, pp. 126-127. Voor de ijsvogel als symbool van eendracht en trouw, zie ook: GRAAUWHART, *Leerzame Zinnebeelden*, 1704, p. 167 en SABBE, *Dierkennis en diersage bij Vondel*, 1917, p. 127.

¹⁹⁴ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 34.

¹⁹⁵ De hond “se modifie le plus aisément par les causes morales”, zie: VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 1, 1764, p. 625.

hebben.¹⁹⁶ Hiermede wordt in essentie aangegeven dat een dier een moreel onderscheid kan maken en een schuldgevoel kan hebben. Om het in de termen van BUDIANSKY te zeggen: de non-verbale boodschap die de hond bewust uitzendt, wordt door de menselijke ontvanger gezien als een ‘uiting van schuld’, van ‘moreel bewustzijn’ – en zegt dus meer over de ontvanger dan over de hond.¹⁹⁷

4.3 Nieuw sentiment – de opkomst van emotionaliteit en empathie

4.3.1 Het kerngezin – emotionaliteit en huiselijkheid

Tussen midden 16de en midden 17de eeuw geschiedt vooral bij de denkers van de reformatie een schuchtere herwaardering van het gezin, huwelijk en de seksualiteit daarbinnen. Het belang van liefde en affectie tussen echtgenoten neemt toe – de opkomende huwelijksmoraal hecht wel nog steeds waarde aan materiële en sociaal-economische belangen bij de partnerkeuze. Het in onze streken aanwezige kerngezin is relatief klein, zeker in de steden – een gevolg van aspecten van het zogenaamde ‘Europees huwelijkspatroon’.¹⁹⁸ Midden 17de eeuw lijkt het gezinsleven te ‘emotionaliseren’. De tekens van affectie worden duidelijker, de liefde wordt dieper en romantischer gepercipieerd. Het gezin zal zich, vooral in de 18de eeuw, meer en meer ontpoppen als een private plaats, iets waar men zich tot kan ‘terugtrekken’, iets dat dus tegenover de publieke samenleving staat. De huiselijkheid propageert de waardevolle emotionele eenheid van de gezinsleden, enigszins afgeschermd van de sociale wereld daarbuiten. Deze door historici geponeerde ontwikkeling wordt (terecht) bekritiseerd door de moeilijke bewijsbaarheid van subjectieve emoties aan de hand van de (soms selectief aangewende) bronnen.¹⁹⁹ Toch valt het op dat voor de houding ten opzichte van dieren soortgelijke elementen van toenemende gevoeligheid kunnen worden aangewezen – men ziet aspecten van de nieuwe gezinsmentaliteit als het ware gereflecteerd worden.

4.3.2 Plichten en rechten in de behandeling van dieren

In de 17de eeuw wordt een betere behandeling van dieren nog gerationaliseerd door te stellen dat dit uiteindelijk ook de mens ten goede komt, aldus KEITH

---

¹⁹⁶ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 49.

¹⁹⁷ BUDIANSKY, *De waarheid over honden*, 2000, pp. 146-148.

¹⁹⁸ KLOEK, *Seksualiteit, huwelijk en gezinsleven ... 1450-1650*, 1993, pp. 108-118, p. 124, pp. 125-132; DEKKER, VAN DEN EERENBEEMT en DE LEEUW, *Levensloop, cultuur en mentaliteit*, 1990, pp. 35-36, p. 39.

¹⁹⁹ KLOEK, *Huwelijk en gezinsleven ... 1650-1800*, 1993, pp. 140-149; DEKKER, VAN DEN EERENBEEMT en DE LEEUW, *Levensloop, cultuur en mentaliteit*, 1990, pp. 44-46.

THOMAS.²⁰⁰ Daar hoort blijkbaar ook een zekere reciprociteit bij: Joost van den Vondel laat in 1617 in de fabel ‘De ouden hond, en zijn meester’ “een ouden krancken Brack, te traegh om meer te jagen” klagen over het feit dat zijn meester hem wel graag had zolang hij jagen kon, maar nu hij oud is en “onnut” zijn tijd doorbrengt, ziet men hem niet meer staan.²⁰¹ Wil men een nachtegaal horen zingen, mag men hem niet in een kooi steken: “slavernije is een gheuanckenisse des gheests”, aldus Iunius.²⁰² Een werk over het houden van een ‘buiten’ uit 1582 biedt een vroeg voorbeeld van hoe men de omgeving van duiven zo natuurlijk mogelijk moet maken om zich te verzekeren van een goede opbrengst en/of gelukkige vogels (het ene sluit het andere niet uit, al is het moeilijk om de ware bedoeling ‘tussen de lijnen’ te lezen).²⁰³

“... nesten oft gaten van eerde ghemaect ende met stroo omwonde[n] sijn voor de duyven veel natuerlicker dan die van barders ghemaect sijn / oft van viercante ticchels / oft van plaester”

In de 18de eeuw legt een werk over het houden van hoenderen nog steeds de nadruk op rationaliteit en onkostenbesparing, maar koppelt het dit toch aan het aangename van het waarnemen van bekoorlijk natuurlijk gebeuren.²⁰⁴

“Indien men onderneemd Eijeren te doen broeijen, dan zal men niet kunnen nalaaten Geneegenheid te hebben voor de Vogelen die daaruit gebooren worden. Zo dra zy het Leeven verschuld zyn, aan de Zorgen die men zig gegeeven heeft, dan ziet menze met genoeg groeijen: men volgd hen in den Loop hunnes Leevens; men heeft behaagen, hen tot den Ouderdom te zien koomen waarin de Hoenderen leggen; ...”

Tezelfdertijd zijn er voorbeelden te vinden van mensen die voor hun geliefde gezelschapsdieren een zeer exquise behandeling over hebben. Martinus Houttuyn maakt in de 18de eeuw melding van honden die dermate geliefd zijn dat ze zelfs na het overlijden van hun baas onderhoud verzekerd krijgen per testamentaire regeling. Verder beschrijft hij in een anekdote hoe de liefde van een man voor zijn hond deze ertoe bracht dit stokoude en ziekelijke dier in diens laatste dagen naar beste vermogen te verzorgen (cfr. infra p. 87).

Een betere behandeling betekent ook een afwijzen van wreedheid jegens dieren. Midden 18de eeuw geeft de Engelse kunstenaar William Hogarth (1697-1764) de prentreeks *The Four Stages of Cruelty* (1751) uit, waarin het hoofdpersonage

---

²⁰⁰ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, pp. 45-47.

²⁰¹ VAN DEN VONDEL, *Vorstelycke Warande der Dieren*, 1617, p. 189.

²⁰² IUNIUS, *Emblemata. Overgheset in Nederlantsche tale*, 1567, p. 60.

²⁰³ STEVEN en LIEBAUT, *De Landtwinninghe Ende Hoeue*, 1582, p. 109.

²⁰⁴ DE REAUMUR, *Konst om Tamme-Vogelen ... Optebrenghen*, 1751, pp. 270-271.

aanvankelijk wreedheden tegen dieren begaat, later ook mensen pijnigt, zijn geliefde vermoordt en uiteindelijk terechtgesteld wordt.²⁰⁵

Afbeelding 1: William Hogarth, *First Stage of Cruelty* (uit de reeks *The Four Stages of Cruelty*), 1751, ets en kopergravure, 384 x 320 mm. (via *Web Gallery of Art*, online op: <http://www.wga.hu>)

Hogarth wil aantonen dat, conform de geest van het Engeland uit die tijd, wreedheid jegens dieren slechts een eerste fase is in een gewelddadige criminele carrière en later bijna automatisch zal leiden tot wreedheid jegens mensen.²⁰⁶

²⁰⁵ Hogarth heeft de bedoeling moraliserende didactische prenten te maken om bij een niet al te geraffineerd publiek sociale verbetering te propageren. Zie hiervoor: Hogarth, William, in: *Britannica CD, Version 99*, 1999; S. O'CONNELL, Hogarth, William, in: TURNER (ed.), *The Dictionary of Art*, dl. 14, 1996, p. 640; BINDMAN, *Hogarth and his Times*, 1997, p. 32. Er is overigens een duidelijk verschil in prijs tussen zijn eerste moralistische prenten en de laatste die worden geacht naar een lager publiek te zijn gericht. De volledige reeks van *The Four Stages of Cruelty* kost slechts 6 shilling, terwijl voor de eerdere reeksen zoals *A Harlot's Progress* meer dan 1 pond moet worden betaald. Zie hiervoor BINDMAN, *Hogarth and his Times*, 1997, p. 89.

²⁰⁶ PAULSON, *Hogarth: His Life, Art, and Times*, dl. 2, 1971, p. 103; THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, p. 157.

Het martelen van dieren wordt als een kwaad op zich beschouwd, zoals Hogarth zelf claimt: ‘That cruel treatment of poor Animals ... makes the streets of London more disagreeable to the human mind than any thing what ever’.²⁰⁷ Echter, één empathisch ontwikkelde zwaluw maakt de lente niet – Hogarth zou immers niet zo reageren indien wreedheid jegens dieren reeds de wereld uit was. Zijn sentiment is in zijn ‘klasse’ misschien niet ongewoon, de ‘grote massa’ is blijkbaar nog niet tot de nieuwe gevoeligheid bekeerd.

Vanaf de Verlichting wordt het beeld van de natuur bijgestuurd, en wordt vaker de intrinsieke waarde ervan – los van het nut voor de mens – gewaardeerd. Men gaat op het gevoel werken, men gaat *empathie* gebruiken.²⁰⁸ Dit wil echter nog niet zeggen dat men van het antropocentrische beeld afstapt: volgens Verlichte salonhistorici uit de 18de eeuw is het kernthema van de geschiedenis nog steeds de overwinning van de mens op andere soorten.²⁰⁹ Vanaf de 18de eeuw gaat men zich, althans in Engeland, actief bezighouden met een algemene opwaardering van de natuur. Vanaf de 17de eeuw gaat dit samen met een toenemende populariteit van het houden van gezelschapsdieren.²¹⁰

4.3.3 *Het empathisch vermogen, een nieuwe uitvinding?*

Het empathisch vermogen is een kind van het Renaissancistisch gedachtegoed. Aan de hand van gedragsregels voor wellevendheid poneert NORBERT ELIAS vanaf de 16de eeuw een samenleving waar vooral in de bovenlaag de sociale controle en onderlinge druk zeer groot zijn. Mensen worden stukje bij beetje gedwongen gevoeliger te zijn voor wat ‘de ander’ bezielt. Op het eerste zicht is er een voortzetting van Middeleeuwse gedragsidealen uit de *courtoisie*, toch gaan de nieuwe gedragsvoorschriften verder – “de verandering van toonaard, de grotere gevoeligheid, het intenser observeren en het toegenomen begrip voor wat zich binnen een andere afspeelt zijn onmiskenbaar”.²¹¹

Volgens THOMAS en DAVIDS komt enig empathisch vermogen jegens dieren pas aan het einde van de Moderne Tijd op. Maar wat te denken van het volgende tekstdeel over het houden van tortelduiven, dat staat opgetekend in het

---

²⁰⁷ BINDMAN, *Hogarth and his Times*, 1997, pp. 142-143.

²⁰⁸ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 47 e.v.

²⁰⁹ THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, p. 27.

²¹⁰ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 38 e.v.; SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, pp. 128-130.

²¹¹ ELIAS, *Het civilisatieproces*, 1997, pp. 114-134, citaat p. 129.

oorspronkelijk in het Frans verschenen *De Landtwinninghe Ende Hoeye* uit 1582.²¹²

“... door de[n] wijn soo vergheten sy [= tortelduiven] haer liberteyt ende vryheydt: want het is eenen voghel die seer gram is ende seer treurt als hy hem ghevanghen siet.”

De handeling lijkt er op gericht te vermijden dat de vogel *treurt* – gaat het hier om een categorieke toewijzing van een emotie voor iets wat gewoon niet anders kan worden omschreven? Hoe zou deze passage luiden een halve eeuw later, wanneer een cartesiaanse invloed zou gelden? Is hier reeds sprake van *empathie*? Het volgende voorbeeld over de behandeling van honden, te lezen in hetzelfde werk uit 1582, is misschien duidelijker:²¹³

“De ghene diese sal regeren [= de herder die het toezicht over de honden heeft] / moet lieflick / seer beleeft ende saechsinnich sijn / ende die wter natueren de honden lief heeft / diese suyvert ende neerstelick met stroowispen wrijft / ende veel leckernije teten gheeft / oock deur de gruene coren velden ende bemden leydet / soo wel om te doen eten als om hen te leeren ghehoor gheue[n] / doen de selue passeren deur de cudden van schapen ende ander tamme beesten om dat sy die souden ghewoon worden ende leeren kennen.”

De herder is iemand “die wter natueren de honden lief heeft” – men kan hier toch moeilijk spreken van een vereiste onzachte attitude ten opzichte van de huishonden? Enig nutsaspect als achterliggende gedachte wordt niet expliciet vermeld, maar kan uiteraard niet zomaar weggedacht worden aangezien heel het werk gericht is op het onderhouden van een buitenverblijf. Het gaat hier ten slotte om de behandeling van een dier dat nuttig is voor de mens – vooralsnog moet het ongedierte het veel erger stellen.

Het lijkt er op dat het empathisch vermogen in de relatie van de mens tot ‘de ander’ ook tegenover dieren wordt aangewend. De nieuwe gevoeligheden zoals die tot uiting komen in de idealen van wellevendheid worden gereflecteerd in de houding ten opzichte van dieren, en hebben misschien een grotere doorwerking en verspreiding dan men aanvankelijk zou kunnen verwachten. De empathie wordt langzaamaan een verworvenheid van de nieuwe samenleving.

---

²¹² STEVEN en LIEBAUT, *De Landtwinninghe Ende Hoeye*, 1582, p. 105. Verder op pagina 107 staat trouwens een gelijkaardige melding over de lijster, die moeilijk tam te maken is en dikwijls sterft in gevangenschap.

²¹³ STEVEN en LIEBAUT, *De Landtwinninghe Ende Hoeye*, 1582, p. 668.

4.4 De natuur als uitdrukkingmiddel

4.4.1 Een leven op de buiten: ‘naar de natuur’ of ‘weg van de beschaving’?

Van in de 16de eeuw zullen de stedelijke elites als uiting van *conspicuous consumption* zich gaan terugtrekken op buitenverblijven, een woonideaal dat is komen overwaaien uit Italië. Deze praktijk, waartegen een ‘verlangen naar de natuur’ wordt geprojecteerd, vindt gretig ingang bij zij die zich ergeren aan het steeds maar onaangener wordende stedelijk leefmilieu en ook de fondsen hebben om analoog te handelen.²¹⁴ Van der Groen overtuigt ons eind 17de eeuw om de “stinkende dampen” van de stad te verlaten voor het “voordeligste”, “gezondste” en “saligste” leven op een buitenverblijf.²¹⁵ Hij is hierbij beslist geen uitzondering. Deze beweging kan worden gekarakteriseerd als een ‘vlucht’ weg van de gejaagdheid en drukte van de stedelijke beschaving – in die zin is het onthaasting *avant-la-lettre*. Men zoekt echter niet de natuur *in se* op, het is nog vooral de aangename en veilige gedomesticeerde natuur die hen aantrekt – aangelegde tuintjes, vrolijk kakelende hoenders, dociele schapen. Appreciatie van de ‘wildheid’ van de natuur zal pas karakteristiek worden laat in het Ancien Régime en tijdens de Romantiek – vergelijk hierbij de opkomst van de Engelse tuinen met hun (gespeelde) ‘wildheid’ ten voordele van de symmetrisch gecomponeerde Franse tuinen.²¹⁶

Het is belangrijk te erkennen dat de liefde voor het buitenleven in de eerste plaats gemotiveerd wordt door *conspicuous consumption*. Het interessante is echter dat, in plaats van deze consumptiedrang te uiten door bijvoorbeeld dure kledij of overmatig wijnverbruik, er voor wordt gekozen het verlangen naar de natuur als uitdrukkingmiddel te gebruiken.

4.4.2 Een drang naar het exotische

Van in de 16de eeuw wordt de uitbreiding van de kolonisatie vergezeld door een verder doordringen van exotische producten in Europa. Het verzamelen ervan wordt voor veel (geleerde) mensen een gewaardeerde beroepsactiviteit – voor de meestal welstellende geïnteresseerde wordt het een waardevolle hobby die een zekere status met zich meebrengt.²¹⁷ Italiaanse verzamelingen van exotische dieren, vaak nog geënt op het voorbeeld van de Middeleeuwse vorstelijke menagerie, oogsten roem op internationaal vlak.²¹⁸ Noord-Nederlandse

---

²¹⁴ BAETENS en BLONDÉ, *Wonen in de stad*, 1991, p. 67; BAETENS, *La Bellezza et la magnificenza*, 1991.

²¹⁵ VAN DER GROEN, *Den Nederlandsen hovenier*, 1699, katernpagina's B1-B2.

²¹⁶ VAN STUIJVENBERG, *5000 jaar dagelijks leven*, 1976, p. 29.

²¹⁷ GRIETEN, S., *Vreemdheid en eigenheid als bouwstenen*, 2002, pp. 2-3.

²¹⁸ OLMÍ, *Italiaanse verzamelingen*, 1993, pp. 105-107.

verzamelingen bloeien door de bijna constante aanvoer van natuurkundige curiosa en exotica via schepen van de WIC en VOIC.²¹⁹ Vooral voor exotische naturalia de spelen esthetiek en algemeen zintuiglijk plezier als motivaties mee. Het in die context heersende woord ‘sinnelickheden’ wijst op deze zintuiglijke beleving.²²⁰ Midden 16de eeuw is verzamelen niet meer weg te denken uit de Europese beschaving. Hoofse literatuur van de 16de en vroege 17de eeuw omtrent opvoeding en gedragsregels voor adel en hoveling vermeldt verzamelen als een essentieel onderdeel.²²¹ Met de overgang van de 16de naar de 17de eeuw ziet men ook een verschuiving in de opzet van collecties, allereerst in Italië. Zijn ze in de 16de eeuw nog vooral gericht op een encyclopedische kennis van de natuur door de toevoeging van zoveel mogelijk verschillende natuurobjecten, vanaf de 17de eeuw groeit vooral het verlangen om ‘wonderen’ en ‘uitzonderlijkheden’ tentoon te stellen.²²²

Overigens is het contact met exotische *natuurhoudingen* niet meteen oorzaak tot navolging: een eerste confrontatie met de oosterse religieuze cultuur wekt algemene minachting wat betreft de gepropageerde behandeling van dieren. Het is volgens de Westerse waarnemers een “onverklaarbare dwaasheid” om het leven van zulke onbetekenende wezens zo hoog te achten.²²³ In Egypte worden katten als goden behandeld: opgebaard na hun dood, uit branden gered, etc. Dit gaat te ver voor de 18de-eeuwer: “Zo ver gaat de Bygeloovigheid, dat zy zelfs de Reden geheel verbant!”, aldus Houttuyn in 1761.²²⁴ Vooralsnog ondermijnt de exotische interesse het antropocentrische wereldbeeld slechts met mondjesmaat.

4.4.3 Een natuurlijke evolutie in de kunsten

De evolutie van het nieuwe beeld van de natuur ziet men ook in de kunst – waar men in de genreschildering nog vaak symboliek aan de afgebeelde dieren kan verbinden, vindt men vooral vanaf de 17de eeuw ook afbeeldingen van het dier op zichzelf, in allerlei poses, met een groot realisme en met voor het eerst niet in de eerste plaats een uitbeelding van symbolische waarde in het achterhoofd.²²⁵ In die eeuw komt in heel Europa een uitgesproken waardering op voor schildergenres die geënt zijn op de directe waarneming, zoals bijvoorbeeld

---

²¹⁹ VAN GELDER, Noordnederlandse verzamelingen, 1993, p. 124.

²²⁰ VAN GELDER, Noordnederlandse verzamelingen, 1993, p. 138.

²²¹ JANSEN, Samuel Quicchebergs ‘Inscriptiones’, 1993, p. 57.

²²² FINDLEN, *Possessing Nature*, 1996, p. 27.

²²³ THOMAS, *Het verlangen naar de natuur*, 1990, p. 20.

²²⁴ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 139.

²²⁵ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, pp. 34-35; SECORD, *Dog Painting*, 2000, pp. 257-258.

stillevenns en dierstukken.²²⁶ Er komen afbeeldingen waar dieren het hoofdonderwerp worden – specifiek voor Antwerpen kent men in die context Jan Fyt, Pieter Boel en Frans Snyders.²²⁷

5 Conclusie

De Moderne Tijd draagt de erfenis van een eeuwenoud antropocentrisch model. De strijd tegen de natuur is waarschijnlijk sinds het Neolithicum een substantieel onderdeel van de menselijke cultuur, waarbinnen de psychologische constructie van deze mythologische menselijke suprematie diepe sporen nalaat. Volgens KEITH THOMAS komt dit antropocentrisch model in de Moderne Tijd onder druk te staan, waarbij onder andere langzaamaan een integratie van gezelschapsdieren in een stedelijk burgermilieu plaatsvindt. Dit verval van oude normen moet echter worden genuanceerd – het is verre van een allesomvattende culturele beweging.

Aan het begin van de Moderne Tijd wordt de menselijke suprematie over de natuur nog sterk in stand gehouden. Religie, humanisme en wetenschap delen hierbij dezelfde mentale instelling. Gezelschapsdieren worden op dat moment nog scheef bekeken, omdat ze de grens tussen mens en dier al te zeer overschrijden – een positie waar doorheen de Moderne Tijd nog dikwijls naar wordt teruggrepen, wat duidt op onzekerheid en verdeeldheid ten opzichte van de nieuwe houdingen. Op alle terreinen is een lichte kentering te ontwaren, maar het is vooral de wetenschap die de kiemen legt voor een groter relativisme ten opzichte van de natuur en haar relatie tot de mens. Tijdens de Verlichting slaagt men er op schuchtere wijze in de natuur op zichzelf te erkennen en te appreciëren.

Het sterk onderscheid tussen goed en kwaad is een eigenschap van de Moderne Tijd, het ligt dus voor de hand dat ook de natuur hierbij betrokken wordt. Het onderscheid ligt vooral tussen de goede, gedomesticeerde natuur – de zijde die de mens gediensdig is – en de kwade, wilde en ongetemde natuur, een potentieel gevaar voor de menselijke samenleving. De kwade natuur in de mens wordt bestreden binnen de context van het civilisatieproces, wilde en kwade natuur wordt geassocieerd met onbeschaafdheid. Er is bewondering voor de getemde zijde van de natuur, die op duidelijke wijze geacht wordt als beschaafd gepercipieerde kenmerken te bezitten. De antropocentrische motieven die de

---

²²⁶ BALIS, Antwerpen, voedster der kunsten, 1993, p. 125. De realistische weergave van dergelijke onderwerpen is reeds sinds de 15de eeuw een verworvenheid van de Westerse kunst, zie: BALIS, Facetten van de Vlaamse dieren schilderkunst, 1982, p. 38.

²²⁷ Voor voorbeelden van dergelijke afbeeldingen, zie: *Tekeningen en prenten uit Antwerpens gouden eeuw*, 1980, p. 72, p. 92 en p. 104.

relatie tussen mens en natuur bepalen, leveren ook argumenten om de relatie tussen gedomesticeerde en wilde natuur en de relatie tussen groepen mensen onderling te definiëren. De gezelschapsdieren krijgen gaandeweg allerlei positieve en ‘beschaafde’ eigenschappen die hen als het ware moreel opwaarderen en een plaats bezorgen binnen de mensenmaatschappij.

De Moderne Tijd kent de opgang van een nieuwe emotionaliteit, wat eveneens als aspect van de mens-gezelschapsdier relatie wordt aangeduid. Emoties gaan een prominente rol spelen binnen het gezinsleven, waar affectie een grotere plaats gaat innemen. Ook het ‘private leven’ bevat een emotionele component. De behandeling van dieren wordt meer en meer op emotionele basis beoordeeld, waarbij de morele opwaardering van de natuur in haar geheel natuurlijk een rol speelt. Wreedheid jegens dieren (en mensen) wordt vaker negatief bekeken, mede dankzij een empathie met de getroffen. Het empathisch vermogen is een bijproduct van het civilisatieproces – haar aanwending in de relatie tussen mensen en dieren bewijst de verstrekkendheid van deze mentale verandering.

Doorheen de Moderne Tijd wordt de natuur meer en meer als uitdrukkingmiddel gebruikt en ook op die manier in de cultuur geïntegreerd, hierbij eveneens het pad effenend voor een emotionele integratie. Appreciatie voor het ‘natuurlijk’ (gedomesticeerd) landleven als uiting van *conspicuous consumption*, dierlijke onderwerpen en beeldtaal in de beeldende kunst, en het verzamelen van natuurhistorische exotica als wellevende hobby zijn alle vormen van hoe de natuur zich inwerkt in de Moderne cultuuruiting.

Uiteindelijk blijkt het ‘verlangen naar de natuur’ slechts lichtjes en relatief laat de antropocentrische instelling te ontwrichten. Voor het grootste deel omvat dit verlangen ook de gedomesticeerde zijde van de natuur, waar de in hoofdzaak elitaire Moderne beschavingsidealen in gereflecteerd worden. Pas laat in de Verlichting wordt ook de wilde natuur naar waarde geschat. Gezelschapsdieren worden daarvoor reeds moreel opgewaardeerd door hun ‘beschaafde’ aspecten te benadrukken, waardoor ze beter kunnen worden geïntegreerd in het emotionele huishouden van de mens. Ons rest enkel nog uit te zoeken hoe dit precies in zijn werk gaat wat specifieke diersoorten betreft. We willen weten in hoeverre de houding tot honden, katten, papegaaien en kooi- en zangvogels de nieuwe mentaliteit reflecteert, en hoe de cultuur rond deze gezelschapsdieren in elkaar zit en – mogelijk – zich tot elkander verhoudt.

HOOFDSTUK 4: GEZELSCHAPSDIEREN

---

1 Overzicht van dit hoofdstuk: een evolutie in beeld

Uit het vorige hoofdstuk blijkt in hoeverre veranderingen in het mentale kader doorwerken op het vlak van de algemene houding tegenover de natuur. Gezelschapsdieren zijn hier een specifieke exponent van, en zouden bijgevolg effecten van dit mentaal kader moeten ondergaan. In dit hoofdstuk dompelen we ons onder in de literaire bronnen en de beeldcultuur om daar sporen van de houding tegenover en cultuur van gezelschapsdieren in terug te vinden. Per dier wordt een zo volledig mogelijk beeld van eventuele evoluties in perceptie en mentaliteit te geven. Uiteindelijk worden de in het vorige hoofdstuk aangegeven punten kort herbekeken volgens de per gezelschapsdier voorhanden zijnde informatie. Het lijkt immers waarschijnlijk dat de houding ten opzichte van de dieren onderling van elkaar verschillende aspecten naar de oppervlakte kan brengen.

Elk onderdeel zal worden vergezeld van natuurwetenschappelijke en historische informatie om de context zo duidelijk mogelijk weer te geven. De literaire en iconografische bronnen stammen voor het overgrote deel uit een geleerd en/of enigszins elitair milieu. Dit is gezien de aard van de bronnen onmogelijk te vermijden, maar hypothekeert natuurlijk wel de representativiteit van de naar voren gebrachte informatie.

2 De gedomesticeerde hond (*Canis familiaris*)

2.1 Oorsprong van de hond

De hond is naar alle waarschijnlijkheid het vroegst gedomesticeerde dier.²²⁸ Archeologische vondsten plaatsen de domesticatie in het laat-Paleolithicum, het einde van de periode van jager-verzamelaar. De oudst bekende 'echte' hond dateert van ca. 12.000 v. Chr., maar bepaalde specifieke botvondsten doen paleozoölogen vermoeden dat de hond reeds in 14.000 v. Chr. gedomesticeerd is geweest, waarschijnlijk in het Nabije Oosten en/of Oost-Azië. Als men aanneemt dat de hond de mens vergezelt tijdens diens eerste kolonisatie van Australië, dan bestaat de mogelijkheid zelfs dat hij reeds circa 40.000 jaar geleden gedomesticeerd geweest is.²²⁹ Recent genomonderzoek met aandacht

---

²²⁸ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, p. 133; BUDIANSKY, *The Covenant of the Wild*, 1994, p. 27.

²²⁹ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, pp. 133-135; Animal Domestication, in: KRECH, McNEILL en MERCHANT (eds.), *Encyclopedia of World Environmental History*, deel 1, 2004, p. 336 e.v.

voor gedeelde omgevingsgebonden aandoeningen (die vooral tot uiting komen in gelijksoortige pathologie) wijst uit dat mens en al dan niet gedomesticeerde hond reeds 50.000 jaar in elkanders nabijheid leven.²³⁰

De meest algemeen aanvaarde voorouder van de hond is de wolf. Mogelijk hebben ook de goudjakhals en de coyote genetisch bijgedragen.²³¹ Vergelijking van DNA heeft de genetische ‘afsplitsing’ van de hond en de wolf gedateerd tot op ongeveer 100.000 jaar geleden.²³² Dit wil echter nog niet zeggen dat de verschillen tussen wolf en hond in het beendermateriaal duidelijk zijn waar te nemen, wat zou verklaren waarom er (nog) geen archeologische overblijfselen van voor het laat-Paleolithicum zijn gevonden.²³³

2.2 Redenen voor domesticatie

De redenen voor domesticatie van de hond zijn onduidelijk. Anders dan bij de domesticatie van herkauwers, valt er uit archeologische vondsten geen merkbare positieve economische verandering tussen de periodes voor en na domesticatie van de hond waar te nemen.²³⁴

2.2.1 Hulp bij de jacht – het romantische ideaal

Rond de hypothese als zouden de mens en wolf/proto-hond jachtbondgenoten zijn geweest, hangt teveel speculatieve gedachte. Veel is daarbij afgeleid uit het groepsgedrag van wolven tijdens de jacht – men heeft lang verondersteld dat dit zich kon overzetten naar een soortgelijke relatie tussen mens en dier, maar dit valt niet te bewijzen en het klinkt ook iets te mooi om waar te zijn.²³⁵ De klassering en beeldvorming van de jachthond zouden stammen uit een historische traditie, als gevolg van een kunstmatige selectie die 5.000 jaar geleden begon en verband houdt met de passie voor (vrijtijds)jacht van maatschappelijke elites. Bij de eigentijdse jagersvolkeren speelt de hond overigens geen rol van betekenis bij de jacht.²³⁶

---

²³⁰ Hond deelt ziekten van de mens, in: *Gazet van Antwerpen*, 16 februari 2004, p. 12.

²³¹ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, p. 133.

²³² Animal Domestication, in: KRECH, McNEILL en MERCHANT (eds.), *Encyclopedia of World Environmental History*, deel 1, 2004, p. 336 e.v.

²³³ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, p. 138.

²³⁴ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, p. 139.

²³⁵ Voor een dergelijk geromantiseerd beeld, zie: GONNISSEN, *10.000 jaar huisdieren*, 1994, pp. 26-28.

²³⁶ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, pp. 139-140.

2.2.2 *Alternatieven: bron van voedsel, waak- en lastdier, of wandelende stoofkachel?*

Een andere theorie vermeldt de hond als bron van voedsel – ook nu nog zijn er genoeg gebieden waar de hond op het menu staat om dit vermoeden kracht bij te zetten. Maar al bij al is de hond slechts een magere bron van proteïne, wat zijn voedingswaarde aanzienlijk beperkt. Verder worden soms ook de functies van waakdier of lastdier aangegeven. Bij de Aboriginals krijgt de hond nog een andere, bijzondere betrekking – daar doen deze dieren dienst als ambulante verwarmingstoestel, doordat de mens zich in de koude nacht dicht tegen de hond gaat nestelen om van diens warmte gebruik te maken.²³⁷

2.2.3 *Het eerste gedomesticeerde gezelschapsdier*

Het meest waarschijnlijk is echter dat de hond ook in de vroegste gevallen de functie van gezelschapsdier vervult – waarnemingen in eigentijdse preindustriële leefgemeenschappen van over de hele wereld vermelden een zeer verscheiden scala aan diersoorten die voor gezelschap worden gehouden. De psychologische motieven hierachter zijn, zeker voor wat betreft de prehistorische mens, echter nooit volledig te achterhalen.²³⁸

Als men van het idee van zelfdomesticatie uitgaat, moet men enige gezochte nutsfunctie als instigator van domesticatie zelfs volledig verwerpen – enkel de rol van gezelschapsdier blijft dan nog open, omdat daar de specificiteit van diersoort er minder toe doet en het vooral de evolutionaire eigenschappen zijn die het betreffende dier aantrekkelijk maken (cfr. supra p. 21 e.v.). Dat wil natuurlijk niet zeggen dat de eerste gedomesticeerde honden niet (ook) voor hun nuttigheidswaarde zijn gebruikt.²³⁹

2.3 Honden vóór de Moderne Tijd

2.3.1 *Tweeslachtige oorsprong: de Antieken versus de woestijn-godsdiensten*

De houding ten opzichte van de hond is doorheen de geschiedenis zeer gevarieerd. De Griekse schrijver Herodotus vermeldt dat in Egypte de ganse familie in rouw treedt wanneer de huishond het leven laat. Honden worden ook zeer gewaardeerd bij de Babyloniërs, Grieken en Romeinen, waar ze in verband worden gebracht met heilkundige praktijken.²⁴⁰ Plinius vermeldt in zijn *Naturalis historia* een groot aantal anekdotes die de door hem zeer hoog geachte

---

²³⁷ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, p. 140.

²³⁸ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, pp. 139-141. Zie ook motieven, cfr. supra p. 34.

²³⁹ BUDIANSKY, *The Covenant of the Wild*, 1994, p. 35.

²⁴⁰ Dogs, in: KRECH, McNEILL en MERCHANT (eds.), *Encyclopedia of World Environmental History*, deel 1, 2004, pp. 331-332.

trouw van de hond demonstreren.²⁴¹ Bij de Joden, echter, worden honden als onrein en verwerpelijk bestempeld – deze attitude wordt doorgegeven aan het Christendom en de Islam.²⁴² Deze godsdiensten zitten reeds volledig in het antropocentrische wereldbeeld waarbij niet alleen de hond, maar de natuur in het algemeen ‘mensonvriendelijk’ en ‘vijandig’ is, wat gezien de leefmilieucontext van hun gebied van oorsprong niet meteen ongewoon is.

Mogelijk dient deze sterke differentiatie desondanks genuanceerd te worden. Het lijkt overdreven dat de uit het Midden-Oosten afkomstige godsdiensten ‘schuldig’ zijn aan het negatieve deel van het beeld van de hond. Ook de Antieken zullen zich druk gemaakt hebben over onzindelijke en lawaaierige honden. Een positief beeld in de literatuur is trouwens geen garantie voor een overeenstemmende houding in het algemene leven. De scheeftekening is hier mogelijk verbonden aan de overgeleverde bronnen – waar de ons bekende antieke schrijvers, relatief beperkt in aantal, vol lof de moed en trouw van de hond bezingen, zit de onreinheid en kwaadheid van de hond ingebakken in overgedragen religieuze leefvoorschriften met een grotere draagwijdte die contextueel verbonden zijn met een onvriendelijker leefmilieu. Een andere mogelijkheid is dat latere schrijvers sneller een bepaalde trend meenden te moeten opmerken om hun eigen standpunten kracht bij te zetten.

2.3.2 *Middeleeuwse continuïteit: een geïnstitutionaliseerde tweescheiding*

a) *Trouwe helper, edele dienaar, symbool van moed*

De Middeleeuwen trekken de zekere tweeslachtige houding ten opzichte van de hond door. In overeenstemming met de Antieken zullen Maerlant en anderen de trouw van de hond bezingen.²⁴³ Bepaalde soorten honden zijn hooggeachte attributen van de adel, een status die ze delen met paard en jachtvalk.²⁴⁴ Ze slapen bij hun meesters, eten mee van tafel en – niet onbelangrijk – krijgen een naam die hun unieke identiteit benadrukt. De windhond, een jachtdier, is een bij uitstek mannelijk symbool van moed en trouw, terwijl de schoothond de vrouwelijke connotatie van echtelijke toewijding meedraagt.²⁴⁵ De gewone boer schakelt de hond ook in als waker, eventueel aan een ketting gelegen. Dergelijke honden worden een voorpoot ingekort of de nagels verwijderd om hen te beletten wild te kunnen vangen (een adellijk voorrecht). Gespecialiseerde

---

²⁴¹ PLINIUS, *De wereld. Naturalis historia*, 2004, p. 216.

²⁴² Dogs, in: KRECH, McNEILL en MERCHANT (eds.), *Encyclopedia of World Environmental History*, deel 1, 2004, pp. 331-332.

²⁴³ VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, p. 38.

²⁴⁴ VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, p. 117.

²⁴⁵ Edele honden met adellijke meesters, in: VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, pp. 134-145.

honden staan de herders bij in het bijeendrijven van koeien en schapen. Rond 1500 zet men in de steden honden ook in als dierlijke motor (o.a. om karretjes te trekken en molentjes te laten draaien).²⁴⁶

b) Geïstitutionaliseerd kwaad: de schadelijke hond

Een bevoorrechte behandeling is vooralsnog gereserveerd voor individuele dieren die toebehoren aan de maatschappelijke toplaag. Van in de Middeleeuwen bestaat het fenomeen van de hondenslager. In Nederland kent men daar de oorsprong van het gezegde ‘niet door de beugel kunnen’: indien een geviseerde hond niet door een maatbeugel kan die aan het stadhuis hangt, wordt hij doodgeslagen (jachthonden zijn hiervan vrijgesteld).²⁴⁷ In Gent in 1334 zou voor het eerst in onze contreien een hondenslager worden aangesteld. Als redenen voor het doodslaan van honden worden o.a. het verstoren van de nachtwacht, bijten, eten van brood in tijden van graanschaarste en gevaar voor besmettelijke ziekten (de pest en hondsdolheid) aangegeven. Het feit dat honden graan eten is ook een verklaring waarom het aan de armen verboden wordt honden te houden.²⁴⁸ Het is echter treffend dat de hondenslager alle honden mag slaan “uytghenomen de jachthonden en de cleine camerhondekens”, zoals een ordonnantie uit 1404 van Antwerpen stelt.²⁴⁹ ‘Edele’ honden zoals windhonden, brakken, waterhonden en spanjolen laat hij ongemoeid.²⁵⁰

c) Conclusie: goed en kwaad in dezelfde diersoort verenigd

De Middeleeuwse houding ten opzichte van honden vertegenwoordigt uitermate zichtbaar de tweedeling in een ‘goede’ en ‘kwade’ kant van de natuur. Aan de ene kant is de natuur gedienschtig en onderdanig aan de ‘heerser van de aarde’, de mens – aan de andere kant dient de schadelijkheid en kwaadheid bestreden en (letterlijk) doodgeslagen te worden. Dit punt wordt hier extra in de verf gezet doordat de tweedeling zich verenigt in hetzelfde dier. Aldus wordt een hiërarchie duidelijk die niet is gebaseerd op diersoort, maar op de relatie tegenover de mens, het centrum van het gekende universum.

---

²⁴⁶ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 28: Keizer Karel V laat in 1546 ordonneren dat honden een knuppel aan de hals moeten dragen of de voornaamste klauwen aan een voorpoot moeten laten afsnijden, om hen te verhinderen te kunnen jagen; VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, pp. 162-163.

²⁴⁷ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 28.

²⁴⁸ BOESMANS, *Huisdieren*, (1984), pp. 138-140; VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, pp. 256-257.

²⁴⁹ BOESMANS, *Huisdieren*, (1984), p. 139; citeert F.J. VAN DEN BRANDEN, *Antwerpsch archievenblad*, 25 (1888), p. 429.

²⁵⁰ VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, p. 257.

2.4 Honden tijdens de Moderne Tijd

De hond vertegenwoordigt aan het begin van de Moderne Tijd nog steeds drie gedaanten: die van trouwe waker en beschermer, van herder, en van jachthond – de positieve eigenschappen zijn op dit beeld gestoeld. Dit trekt zich door naar de gekende en gekweekte hondenrassen. De beeldvorming is ook met dit onderscheid verwant. Pas later verandert de onderverdeling van de hond, wanneer esthetische kenmerken aan belang winnen.

2.4.1 *De beste vriend van de mens: positieve eigenschappen van de hond*

Reeds bij aanvang van de Moderne Tijd wordt de hond geroemd om zijn trouw (in navolging van de voor-Moderne periode). Sambucus verhaalt in *Emblemata* (1566) over zijn twee honden Bombo en Madel die hem zonder morren op al zijn reizen vergezellen.²⁵¹ De hond is het trouwste dier ter wereld en zeer geliefd door de mens, aldus Cesare Ripa in zijn beschrijving van ‘Fedeltá’ (trouw).²⁵²

Jonstonius zegt midden 17de eeuw, in navolging van de Antieken, dat honden heel goed ruiken en een voortreffelijk geheugen hebben. Zij zijn ook zeer leerzaam en kunnen allerlei nuttige gedragingen worden aangeleerd – zo kon de hond van de Hertog van Mantua op een wenk van zijn meester “een ider zijner hovelingen” roepen. Een zeer tot de verbeelding sprekende aangeleerde kunst is het op zicht herkennen van de inborst en stand van een mens – Jonstonius verwijst naar de hond van Justinianus, die er in slaagde om iemands burgerlijke staat en rijkdom af te leiden van diens kledij.²⁵³

De hond is een mensenvriend, en is vrijwillig in diens nabijheid – ondanks dat hij zowel slecht als goed behandeld wordt. Een parabel uit het moralistische *Sedighe apologien* uit 1666 verhaalt over een waakhond die ondanks zijn noeste arbeid toch een slechte behandeling krijgt, aldus de wolf die hem hierover aanspreekt.²⁵⁴ Maar de hond wil niet dat de wolf tweedracht tussen hem en zijn meester zaait:

“... want ick hadde liever wat in bedwanck te leven en eerlijck den kost te krijghen blijvende den vrient der menschen.”

In de 18de eeuw vergroot het aanzien van de hond en diens positieve eigenschappen. Valmont de Bomare citeert in 1764 de midden 18de-eeuwse Franse natuurvorser Georges-Louis Leclerc de Buffon wanneer hij stelt dat de

---

²⁵¹ SAMBUCCI, *Emblemata. In Nederlantsche tale*, 1566, p. 163.

²⁵² RIPA, *Iconologia*, 1709, p. 30. Andere edities uit het begin van de Moderne Tijd vertellen hetzelfde.

²⁵³ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren*, 1660, p. 149.

²⁵⁴ ALEXANDRINUS CYRILLUS, *De sedighe apologien*, 1666, pp. 253-254.

hond “par excellence toutes les qualités intérieures qui peuvent lui attirer les regards de l’homme” bezit:²⁵⁵

“Il possède un sentiment délicat, exquis, que l’éducation perfectionne encore; ce qui rend cet animal digne d’entrer en société avec l’homme.”

Martinus Houttuyn is niet minder lovend over dit dier “’t welk, boven en behalve de fraaiheid zyner Gestalte, om zyne Hoedanigheden, van de Menschen in ’t algemeen, meest geliefkoost wordt”:²⁵⁶

“Hy weet zig volmaakt te schikken naar den staat waar in hy zig bevindt en naar de Levenswyze van zyn Meester, dien hy met alle magt beschermt, ontziende Vuur noch Staal. De Vriendschap en Weldaaden, die men hem bewyst, vergeldt hy met de grootste dankbaarheid en trouwe.”

Zijn meest gewaardeerde eigenschappen strekken hem “tot verwondering en tevens tot nuttigheid en vermaak”: grote leerzaamheid, een onderdanigheid aan zijn meester die alle verbeelding te boven gaat en een verbazingwekkende getrouwheid.²⁵⁷ Buffon citerend kan Valmont de Bomare zich niet voorstellen hoe de mens het aardse universum zou hebben overwonnen, de andere dieren zou hebben getemd, zonder de hulp van de hond.²⁵⁸

“Le premier art de l’homme a donc été l’éducation du Chien; le fruit de cet art la conquête & la possession paisible de la terre.”

De aanzetten uit de 18de eeuw worden uiteindelijk door Charles Darwin in 1872 vertaald naar een weergeven van de hond als een *emotioneel* dier:²⁵⁹

“Maar de mens kan met uitwendige signalen liefde en nederigheid lang niet zo duidelijk tot uitdrukking brengen als een hond, die met slappe oren, neerhangende lippen, een kronkelend lichaam en een zwaaiende staart zijn geliefde baas verwelkomt.”

2.4.2 Een kwaai gulzigaard: negatieve eigenschappen van de hond

Tegenover al zijn goede eigenschappen behoren nijd, afgunst en hebzucht tot het negatieve karakteriële spectrum van de hond. Joost van den Vondel voert in de fabel ‘Den hont op’t hoy, en den os’ “eenen grauwen Dogh” ten tonele die “zijn bedde en neste af maeckte” op de berg hooi die een os als voedsel gebruikt. De os wil eten, maar de hond laat het niet toe – ook al is het hooi voor hem slechts

---

²⁵⁵ VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 1, 1764, pp. 619-620.

²⁵⁶ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, pp. 44-45.

²⁵⁷ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 44.

²⁵⁸ VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 1, 1764, p. 620.

²⁵⁹ DARWIN, *Het uitdrukken van emoties bij mens en dier*, 1999, p. 18.

een bed en voor de ander voedsel.²⁶⁰ In 1567 vertelt Edewaerd De Dene in zijn *VVarachtighe Fabylen Der Dieren* over een hebzuchtige hond die het eten dat hij in de muil houdt domweg kwijtspeelt door tegen zijn eigen spiegeling in het water te blaffen.²⁶¹ Dit verhaal wordt door Vondel gerecycleerd in ‘Den hondt en de schaduwe’:²⁶²

“Een fluxen Waterhondt quam uyt een slagers hal, / En kreegh dit Hachjen [= stukje eten] voor zijn trouwicheyts verval: / Al wandelende voorts een treetjen over ’t water / Vergroot der Sonnen schau zijn aes soo, dat ’tgheschater / Van vreughde’int herte sprang, midts dien hij hongrigh hapt / Nae den gewaenden brock, doe was hem ’t vleess ontsnapt.”

Dit beeld is ontleend aan Aesopus’ fabel ‘Canis per Fluvium Carnem Ferens’ uit diens bundel *Phaedrus* (boek I parabel IV).²⁶³ Het wordt een bekend en universeel emblematisch aangewend symbool voor hebzucht.²⁶⁴

Afbeelding 2: ‘Den hondt en de schaduwe’, VAN DEN VONDEL, *Vorstelycke Warande der Dieren*, 1617, plaat 117, p. 250.

²⁶⁰ VAN DEN VONDEL, *Vorstelycke Warande der Dieren*, 1617, p. 75.

²⁶¹ DE DENE, *De VVarachtighe Fabylen Der Dieren*, 1567, pp. 22-23. De hier aangehaalde fabels van Vondel zijn trouwens allemaal ontleend aan dit werk van De Dene.

²⁶² VAN DEN VONDEL, *Vorstelycke Warande der Dieren*, 1617, p. 251.

²⁶³ AESOPUS, *Aesop's Fables: Phaedrus. Book I – IV. Canis per Fluvium Carnem Ferens*, online.

²⁶⁴ HENKEL en SCHÖNE, *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst*, 1976, kol. 569.

Luiheid is een minder vaak voorkomende eigenschap van honden – zij wordt soms aangewend in contrast met vlijt en ijver. De Dene vertelt in 1567 in de fabel ‘Zulck hem slapende stercken / Als andere wercken’ over “Smet en zijn Hondeken”: een luie en slaperige hond die ondanks zijn gebrek aan arbeid toch zijn deel krijgt van zijn baasje, een hardwerkende smid.²⁶⁵

Gebruik makend van een argumentatieve beschouwing die ogenschijnlijk recht uit het beschavingsoffensief komt, legt Jonstonius midden 17de eeuw de nadruk op de meest in het oog springende negatieve gedragingen van honden.²⁶⁶

“Tot den aart der honden behoort, datse haast gram werden, en daarom dikmaal om een been lang met malkander vegten. [...] Datse somtijds mette vrouwen vleeslijk versamelen, en in ’t openbaar telen, ...”

In de 18de eeuw is Houttuyn over het algemeen lovend over honden, toch hebben enkele van deze dieren kwade eigenschappen “die hun voor de Menschelyke Maatschappy gevaarlyk maaken”. Zij zijn “gramstoorig, gulzig en wispeltuurig”. Hoe kan men zich verlaten op een dergelijk dier dat de rede niet of onvolmaakt gebruikt, dat geslagen moet worden om de mens te doen dienen, en dat in vrijheid gelaten zijn natuurlijke wildheid weer aanneemt? Ook hun ongeremde geilheid vindt hij aanstootgevend.²⁶⁷

2.4.3 De gedaanten en soorten van honden en hun gebruik

De tegenwoordige verscheidenheid aan honden is niet vergelijkbaar met de Moderne Tijd en daarvoor, aangezien heel wat hedendaagse rassen stammen uit de 19de eeuw of later. Opgravingen doorheen Europa uit zowel de Middeleeuwen als de Moderne Tijd leveren bewijs voor het gelijktijdig voorkomen van honden van klein, middelgroot en groot formaat. Antwerps materiaal levert een bot van een hond ter grootte van een spaniël op voor de Middeleeuwen en twee beenderen van verschillende dieren ter grootte van een foxterriër voor de Moderne Tijd.²⁶⁸ Met de opgang van de dierschilderkunst worden honden vaak op schilderijen teruggevonden. De meest voorkomende soorten zijn spaniëls, windhonden en kleine schoothondjes. Abraham Hondius portretteert ongeveer dertig verschillende rassen op *De hondenmarkt* (1677).²⁶⁹

---

²⁶⁵ DE DENE, *De VVarachtighe Fabylen Der Dieren*, 1567, pp. 34-35.

²⁶⁶ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren*, 1660, pp. 148-149.

²⁶⁷ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, pp. 45-46.

²⁶⁸ CLASON, *Animal and Man in Holland's Past*, 1967, p. 34; *Van nederzetting tot metropool*, 1982, p. 140 en pp. 147-148. Wat beendermateriaal betreft is de representativiteit qua aanwezigheid van soorten per periode gering doordat relatief kleine diersoorten zoals de hond vaak door de spreekwoordelijke mazen van de zeef glijden – het is dus zeer waarschijnlijk dat het huidige bewijsmateriaal een grove onderschatting is.

²⁶⁹ SECORD, *Dog painting. The European breeds*, 2000, p. 264.

Afbeelding 3: Abraham Hondius, *De hondenmarkt* (detail), 1677, olie op paneel, 127 x 101,5 cm, privé-collectie Walter F. Goodman (scan uit: SECORD, *Dog painting. The European breeds*, 2000, p. 265).

Een werk over het houden van een ‘buiten’ uit 1582 vermeldt dat men op een dergelijk landgoed niet zonder een hondenverblijf kan:²⁷⁰

“... want het wel van noode is dat hy [= de eigenaar van de ‘buiten’] winden [= windhonden] hebbe om te bevechten ende te veriaeghen de wolven / ende bracken om te vervolgen het ghene dat hem altemets int velt te voren comt / oft dat onversiens ontyliet ende ontcomt inde rivieren oft staende wateren / oock dogghen / vande welcke de Hoevenaer hem [= de herder] den last gheeft / tot de bewaernisse vanden huysse / waer af datter een oft twee zijn / die sdaeghs ghesloten ende ghebonden ligghen / de welcke men snachts laet loopen op de[n] vrijdthof, ende de plaetse bewaeren teghen de dieuen / ende om de wilde dieren van daer te houde[n] / die snachts loopen haerlieder aes ende proye soecken.”

De honden staan onder supervisie van de schaap/geitenherder, wiens taak het is de dieren eten te geven, te “suyveren”, te kastijden, te temmen en hen de noodzakelijkheden verbonden aan hun functie aan te leren.

“Het onderscheidt van de Honden is groot”, zo vertelt Jonstonius midden 17de eeuw:²⁷¹

²⁷⁰ STEVEN en LIEBAUT, *De Landtwinninghe Ende Hoeue*, 1582, p. 150.

²⁷¹ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren*, 1660, p. 150.

“Sommige zijn sneege, ruikers, andere zijn loopers, wachters, jachthonden, enz. Indien ghy haar plaats besiet, zijn sy Epirotise, Schotse, Engelse, Cyrenise, Arkadise, Indise, enz. Wy sullen hier in orde handelen van de dulle, de Maltese, de Jachthond, de Haashond, de Brak, de Wachter, de Vechters, en onnutte.”

Met de “dulle” soort bedoelt men de hond die lijdt aan rabiës. Hondsdolheid is in de Moderne Tijd nog altijd een veelvoorkomende aandoening en is vooral een probleem tijdens de zogenaamde ‘hondsdagen’, de koudste dagen van de winter en de warmste dagen van de zomer.²⁷² Van de vechters en de onnutte honden “komt byna niets voor” volgens Jonstonius – zij worden vooral gevonden in Engeland en de Nieuwe Wereld, waar de Spanjaarden ze inzetten op het strijdveld tegen de Indianen.²⁷³ Houttuyn vertelt in 1761 dat men de hond gebruikt om mee te jagen, voor het bewaken van have en goed, voor het leveren van arbeid (in hondenmolens, soms ook als trekdier) en daarbovenop “somtyds om Verlooren dingen op te zoeken, om Brieven te bestellen, en andere Boodschappen [tot verwondering] te verrigten”.²⁷⁴

Daarnaast wordt hij ook als proefdier gebruikt in de vergelijkende ontleedkunde: men heeft zo allerlei lichaamsfuncties kunnen verklaren “en om die reden heeft de Hond al lang den naam gedragen van Martelaar der Geneeskundigen”.²⁷⁵ De hond heeft ook enkele medicinale toepassingen (cfr. supra p. 26). Honden worden over het algemeen niet gegeten, tenzij in uiterste nood – zoals Joost van den Vondel in zijn fabel ‘De boer en zijn honden’ verhaalt.²⁷⁶ In de 18de eeuw weet men dat de Groenlanders verwilderde honden kweken op zogenaamde ‘Hondeneilanden’ – zij worden gevoed en onderhouden door de mensen, en daarna gejaagd voor voedsel. Bij ons wordt hondenleer gebruikt voor laarzen en handschoenen, en vacht van langharige honden voor kousen en ander pelswerk.²⁷⁷

---

²⁷² STEVEN en LIEBAUT, *De Landtwinninghe Ende Hoeue*, 1582, p.151. De Egyptenaren, Romeinen en Grieken uit de Oudheid associeerden het zeer warme en vochtige weer dat zich dikwijls voordoet in juli, augustus en september met de opgang van Sirius (Alpha Canis Major), oftewel de Hondster, en zouden deze hittepieken ‘hondsdagen’ genoemd hebben, omdat ze observeerden dat honden sterk te lijden hadden onder aanvallen van dolheid in deze dagen. Zie hiervoor: Dog days, in: *Britannica CD, Version 99*, 1999. Het feit dat Moderne bronnen ook lijken te verwijzen naar ‘hondsdagen’ in de winter, doet vermoeden dat het vooral het gedrag van de honden is dat deze benaming heeft bepaald.

²⁷³ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren*, 1660, p. 151.

²⁷⁴ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, pp. 46-47.

²⁷⁵ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 65.

²⁷⁶ VAN DEN VONDEL, *Vorstelycke Warande der Dieren*, 1617, p. 191.

²⁷⁷ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 43 en p. 69; VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 1, 1764, p. 632.

a) *De hond als jager en speurneus*

Ongetwijfeld verenigt de gedaante van jachthond de meeste edele eigenschappen in zich. De hond wordt geboren om te jagen, aldus Erasmus, net zoals de mens geboren wordt “voor de filosofie en voor eervolle daden”.²⁷⁸ Een jachthond is voor de welvarende eigenaar van een buitenverblijf een *must have* tijdverdrijf, aldus *De Landtwinninghe Ende Hoeue* uit 1582 – men waarschuwt echter wel dat “iacht honden [...] en comen den hoevenaer tot gheen profijt / maer beletten hem eer sijn werck ende affairen te doen”.²⁷⁹ De ideale jachthonden zijn hazewinden, “vierderhaude van hayr / wit / ros / grauw ende swert” met voor elke kleur zijn eigen specialiteit. Verderop zeggen de auteurs dat men de jacht moet beminnen eerder om “d’exercitie des lichaems en[de] de genoechte / dan om de leckernije ende lust der kelen”.²⁸⁰

Lodovico Guicciardini verhaalt in zijn *Beschryvinghe van alle de Nederlanden* (handelend over midden 16de eeuw) over de “seer goede Haeswinden ende allerley Jachthonden” die in de Nederlanden te vinden zijn, “hoewel de beste Honden uyt Enghelandt komen”.²⁸¹ De Engelsen blijken echter wel speciaal naar Antwerpen te komen voor de hazewinden, die ze op de renbaan inzetten.²⁸²

Guicciardini heeft verder bijzondere aandacht voor de Segugi brakken, hun naam afgeleid van “heuren scherpen reuck in’t speuren”, dewelke zodanig goed schijnen te zijn dat vreemdelingen er veel geld voor over hebben om zich een exemplaar aan te schaffen. Voorts behandelt hij de Hollandse waterhond, die omdat hij “groter / stercker en dapperder” is de ‘spanjool’ als favoriete hond voor het jagen op gevogelte heeft vervangen. Ook deze waterhond wordt allengs uitgevoerd.²⁸³

Volgens Jonstonius onderscheidt men jachthonden naargelang het wild waar ze op jagen. Zo heeft men haashonden (windhonden), dashonden, vogelhonden “die de Vogels allengsjes in het net jagen” (waarschijnlijk de zogenaamde kooikerhondjes²⁸⁴), waterhonden (die jagen op ‘waterwild’, bijvoorbeeld

---

²⁷⁸ ERASMUS, *Over opvoeding en vrije wil*, 1529, p. 88.

²⁷⁹ STEVEN en LIEBAUT, *De Landtwinninghe Ende Hoeue*, 1582, p. 150.

²⁸⁰ STEVEN en LIEBAUT, *De Landtwinninghe Ende Hoeue*, 1582, p. 666.

²⁸¹ GUICCIARDINI, *Beschryvinghe van alle de Nederlanden*, 1612, p. 23.

²⁸² PRIMIS, *Geschiedenis van Antwerpen*, deel 5, 1981, p. 233.

²⁸³ GUICCIARDINI, *Beschryvinghe van alle de Nederlanden*, 1612, p. 23.

²⁸⁴ De ‘kooi’ is een waterpartij met randbegroeiing, met een ondiepe plas middenin en gebogen armen of ‘vangpijpen’ aan de randen. Bedoeling is om doormiddel van een ‘kooikerhondje’ neergestreken eenden, nieuwsgierig door gedrag en kleurcombinatie van het speciaal hiervoor gekweekte en opgeleide hondje, in één van de vangpijpen te lokken en ze daar door middel van een net te vangen. Een plakaat van Karel V uit 1550 vertelt ons dat de eendenkooien toen reeds (te) populair waren. De grote bloei van deze methode viel

eenden) en zij die op groot wild jagen. Men moet zeer goed op het uiterlijk letten wanneer men een jachthond uitkiest.²⁸⁵

“Men moet een Hond uitkiesen die wreed van gezicht is, met een groote kop, die de bovenlip neerwaarts hangt, met rode ogen, open neusgaten, scherpe tanden, een dikken hals, een scherpen borst, lange kloeke ribben, enge heupen, hoge benen, meer mager als vet, geen dikke start, nocht ook heel lang, en die zelf nimmer oft zelden blaft.”

De brakken zijn speurhonden, wier capaciteit tot het volgen van geuren alom gewaardeerd wordt. Sommigen kunnen de vissen tussen de klippen opsporen, en er zijn er “die de dieven, en de gestoole goederen met zulken sneegheid weten op te zoeken, datse ook over de rivieren swemmen”.²⁸⁶ Voor de jacht op dassen gebruikt men dik een halve eeuw vroeger kleine “Brackskens” die in de holen kunnen kruipen om de prooidieren aldaar op te jagen.²⁸⁷

b) ‘*Cave canem*’ – de hond als waker

Een eerste vereiste van een waakhond is dat hij de trouw aan zijn meester niet beschaamt. Joost van den Vondel vertelt in zijn fabel *De dief en den huys-hond* hoe de dief de hond “een lekker garsten-brood” belooft, indien het dier stil zou willen blijven:²⁸⁸

“Maer ‘taldertrouste beest, zijns ampts en plichts gedachtigh / Al blaffende verhief zijn stemme...”

De *Leerzame zinnebeelden* van Graauwhart vertellen in 1704 over de waakhond als symbool van “getrouwigheid”:²⁸⁹

“Den trouwen Huysbewaarder Hond, / Die schier is ’s Menschen meede-makker / Vertoond Getrouwheid in den Grond, / Als zynde in allen Onraad wakker.”

Een woest uiterlijk helpt, maar volgens *De Landtwinninghe Ende Hoeue* uit 1582 zijn het toch bovenal de gedragseigenschappen die een hond tot een geschikte waker maken:²⁹⁰

“Hy moet oock wat straf wesen / want den vriendelicken hont soude de dieven feesteren / maer die te zeer straf is soude de vrienden ende dienstboden willen

---

waarschijnlijk rond 1800, om daarna sterk af te nemen. Zie hiervoor: VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, pp. 49-50.

²⁸⁵ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren*, 1660, p. 151.

²⁸⁶ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren*, 1660, p. 151.

²⁸⁷ STEVEN en LIEBAUT, *De Landtwinninghe Ende Hoeue*, 1582, p. 693.

²⁸⁸ VAN DEN VONDEL, *Vorstelycke Warande der Dieren*, 1617, p. 73.

²⁸⁹ GRAAUWHART, *Leerzame Zinnebeelden*, 1704, p. 47.

²⁹⁰ STEVEN en LIEBAUT, *De Landtwinninghe Ende Hoeue*, 1582, p. 151.

byten / maer boue[n] al moet hy wacker sijn en[de] goede wacht houde[n] / niet herwaerts en derwaerts loope[n]de / maer eer coel dan haestich ...”

Jonstonius meldt dat honden volmaakte wachters zijn doordat ze “lichte uitte slaap gheweekt werden”.²⁹¹

c) *De hond als arbeidskracht*

Martinus Houttuyn vermeldt in 1761 dat honden gebruikt worden in huishoudelijke dienst, bijvoorbeeld om een spit te doen draaien of om boter te karnen. Op sommige plaatsen in de wereld fungeren ze ook als trekdier.²⁹² Historici stellen dat in onze streken honden van in de 16de eeuw worden ingezet om hun werkkraft, vooral voor het doen draaien van de zogenaamde ‘hondenmolens’, en voornamelijk rond 1800 als trekdier.²⁹³ In de 18de eeuw is de hond een goedkope motor: ieder dier dat sterk genoeg is, is in principe geschikt voor een carrière als werkkraft.²⁹⁴

d) *Wie mooi wil zijn, moet lijden – ‘dameshondjes’ als luxeaccessoire*

Reeds van bij aanvang van de Moderne Tijd worden schoothondjes door de vrouwen hoog geacht. Een voldoende kleine gestalte is een eerste voorwaarde om het tot dameshond te schoppen, zoals Sambucus midden 16de eeuw in ‘De hont claecht dat te veel schadelic is’ laat verkondigen door een werkhond die niet kan jagen of kwispelen en ziet hoe loslopende honden op straat zich verwonderen over zijn triest lot.²⁹⁵

“O waer ic cleyn, so waer ic een willecom gast / Mijnder Joncfrouwen, en sou genieten welgepast / Haer lekker tafel, en beddeken seer sacht.”

Midden 17de eeuw verhaalt Jonstonius over rosse en witte Maltese honden, “so groot als een wilde Boschwesel”, die populair zijn onder het damesvolk. “Zy eten de lekkerste spijs”, maar om ze klein te houden moeten deze beestjes wel opgroeien in te kleine korven. In Lyon kosten ze 10 gouden kronen, in Boulogne vraagt men er 40 ponden Bononis voor.²⁹⁶ Houttuyn zegt in 1761 over het ‘schoothondje’ (in het Frans *Bichon* of *Chien de Malte*, een Maltezer):²⁹⁷

“Dit is, om zo te spreken, het dwergje van de Honden, hebbende maar de grootte van een Inkhoorn. Men plagt ze te noemen Spaansche Schoothondjes en

---

²⁹¹ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren*, 1660, p. 148.

²⁹² HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 47.

²⁹³ BOESMANS, *Huisdieren*, (1984), pp. 133-135; DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, pp. 60-61; VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, p. 30.

²⁹⁴ DELCOUR, *Hondenmolens*, 1999, p. 9 en pp. 18-19.

²⁹⁵ SAMBUCCI, *Emblemata. In Nederlantsche tale*, 1566, p. 179.

²⁹⁶ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren*, 1660, p. 150.

²⁹⁷ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 37.

ook wel Juffrouwen Hondjes, dewyl de Damer 'er groot vermaak in schepten, om ze, 't zy in den Boezem, of elders, altyd by zig te hebben."

Het leven van een dergelijk troeteldier gaat ook in de 18de eeuw niet over rozen. Er wordt namelijk nog steeds een kunstmatige lichaamsgrootte afgedwongen.²⁹⁸

"Men houdtze door Konst klein, bevogtigende de Ruggegraat, terwyl de Beestjes nog jong zyn, met Brandewyn, of scherpe Oliën daar op strykende, of door ze honger te laten lyden."

Het zou echter onwijs zijn om dit al te snel tot 'wreedheid' te herleiden, aangezien men daarvoor moet erkennen dat de betrokken honden lijden onder de behandeling. Uit de cartesische filosofie is reeds duidelijk gebleken dat men dergelijke emoties niet altijd aan dieren toeschrijft, hoewel er natuurlijk uitzonderingen bestaan. Het valt aan te nemen dat de persoon die deze specifieke behandeling uitvoert (of laat uitvoeren) niet erkent dat het dier lijdt, hetzij door filosofische denkbeelden te gebruiken om dit te rationaliseren, hetzij door onverschilligheid. Geen van beide staan eventuele gevoelens van oprechte affectie jegens de betrokken hond in de weg.

In de 17de en 18de eeuw zorgt het concept van het 'versierde bestaan' voor een steeds modieuzer wordende levensstijl bij de elites, waarbij Parijs als modecentrum geldt.²⁹⁹ In de 18de eeuw gaan smaak en minachting hand in hand, waarbij mode werkt als distinctiemiddel om de steeds maar uitdijende maatschappelijke verschillen af te lijnen.³⁰⁰ Vanaf 1700 draagt het modebewustzijn de betekenis van "de actualiteit volgen", aldus FERNAND BRAUDEL.³⁰¹ Het spreekt voor zich dat dit gevolgen heeft voor de culturele betekenis van schoothondjes. In de 18de eeuw geschiedt het kweken van deze diertjes aan een razend tempo onder invloed van de commercie – de schoothond wordt een mode-object.³⁰²

"C'est ainsi que ceux qui font commerce de ces petits animaux pour l'amusement des Dames, créent, en quelque sorte, tous les ans des especes nouvelles, & détruisent celles qui ne sont plus à la mode: par le mélange de ces animaux, ils corrigent les formes, varient les couleurs, & inventent, pour ainsi dire, des especes telles que l'Arlequin, le Mopse, &c."

---

²⁹⁸ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, pp. 37-38.

²⁹⁹ VAN STUIJVENBERG, *5000 jaar dagelijks leven*, 1976, pp. 10-11 en p. 15 e.v.

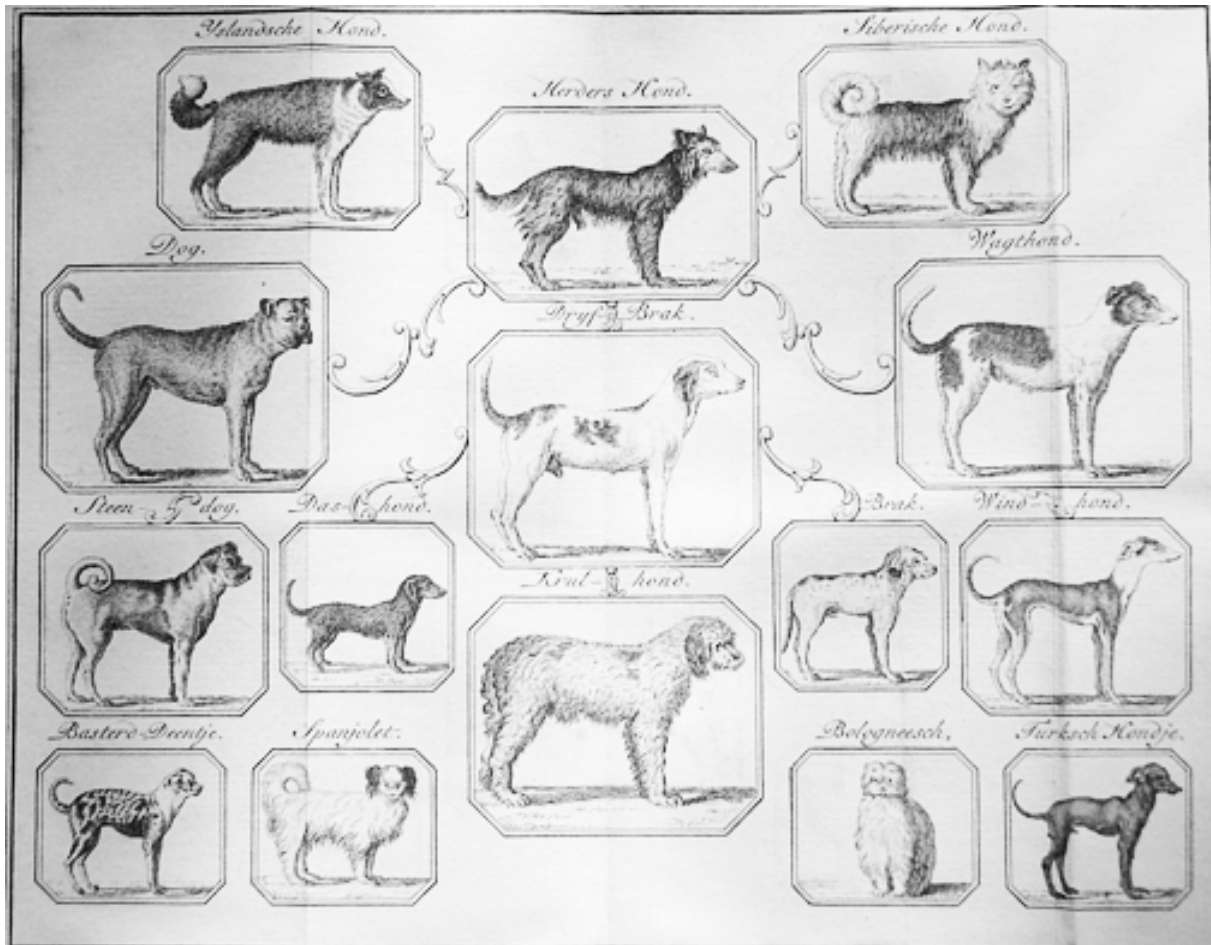
³⁰⁰ MUCHEMBLED, *De uitvinding van de moderne mens*, 1991, p. 340 e.v.

³⁰¹ BRAUDEL, *Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw). Deel I*, 1987, p. 308.

³⁰² VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 1, 1764, p. 626.

De Bichon (letterlijk: schoothondje) is zeer “à la mode” en zodanig klein “que les Dames le mettoient dans leur manchon”.³⁰³

2.4.4 Een veranderende houding?

Afbeelding 4: De afdaling van de honden volgens Buffon – hij meende (terecht) dat de herdershond (bovenaan midden) het dichtst bij de oorspronkelijke hond staat. Digitale foto T. De Roo, uit HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, plaat XII, pp. 39-40.

In de 16de en 17de eeuw worden honden, naar Middeleeuws model, nog steeds onderverdeeld naargelang hun functie. Martinus Houttuyn bewerkt in de 18de eeuw de determinatiesystematiek van Linnaeus en verdeelt in zijn *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving der dieren, planten en mineraalen* de honden onder in “huishond”, “jagthond”, “windhond”, “krulhond” (waterhond), “schoothondje”, “steendog”, “dashond”, “patryshond”, “Spaansche hond” en

³⁰³ VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 1, 1764, p. 630.

“Turksche hond”.³⁰⁴ Valmont de Bomare maakt ongeveer gelijktijdig echter een overkoepelend onderscheid naargelang uiterlijk:³⁰⁵

“*Ceux qui élevent les Chiens pour en faire commerce, les divisent en trois classes; la premiere contient les Chiens à poil ras [= kort haar]; la seconde, les Chiens à poils longs [= lang haar]; & la derniere classe, les Chiens qui n’ont pas de poil.[= zonder haar]*”

Een verdere onderverdeling vermeldt rassen naargelang oorspronkelijke functie (bijv. “Chien de Chasse”) of plaats (“Chien Danois”), soms heeft men ook fantasienamen (“Roquet” of “Arlequin”) – deze laatsten zijn vermoedelijk tot gezelschapsdier opgekweekte hondjes. Het belangrijkste aspect aan dit tekstdeel is ongetwijfeld dat de indeling is gepromoveerd door “ceux qui élevent les Chiens pour en faire commerce”.³⁰⁶ De commerciële fokker die dieren indeelt naar uiterlijk en *à la mode* honden kweekt is in de 18de eeuw een voldongen feit. Een distinctie naar ras zorgt ook voor het ontstaan van mengvormen. Dieren die op geen hond in het speciaal lijken, of iets weg hebben van allemaal, noemt Valmont de Bomare “Chiens des rues” – het is een vroege vermelding van de term ‘straathond’ zoals wij die kennen.³⁰⁷

Aan het einde van de 18de eeuw wordt de hond meer en meer een echt troeteldier. Het satirisch gedicht *Amsterdamse honden-mirakel* (omstreeks 1800) laat de honden in een ‘omgekeerde wereld’-systematiek verhalen over al hetgeen zij meemaken: bezoeken aan de hondendokter, het alomtegenwoordig ondergaan van strelen en knuffelen, het slapen in mandjes met kledjes en dekens, en het eten van verbluffend overdadige maaltijden van pasteien, wildbraad en ander exquis voedsel.³⁰⁸

Martinus Houttuyn vermeldt dat vriendschap en genegenheid jegens hun geliefde honden er toe leiden dat “sommige Luiden van Vermogen, by Uiterste Wille, ook voor het Onderhoud van hun trouwe Beest en Lieweling [hebben] gezorgd”.³⁰⁹ Een door dezelfde auteur geschreven anekdote over de liefde van een man voor zijn onwaarschijnlijk oude waterhond roept een beeld op dat in

---

³⁰⁴ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, pp. 36-39.

³⁰⁵ VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 1, 1764, p. 629.

³⁰⁶ Martinus Houttuyn haalt deze gedachte ook aan in zijn werk, en neemt ze waarschijnlijk van Valmont de Bomare over: “De Menschen, die zig met teelen en verkoopen van Honden geneeren, maaken ‘er drie Hoofdsoorten van: te weeten die *gladhairig*, *lang* of *ruighairig*, en geheel *kaal* of *hairloos* zyn.” HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 40.

³⁰⁷ VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 1, 1764, p. 631.

³⁰⁸ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 38.

³⁰⁹ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 45.

schril contrast staat met de slechte behandeling die honden aan het begin van de Moderne Tijd dikwijls moesten verduren.³¹⁰

“Ik vind aangetekend van een Krulhond, die in zyn agtentwintigste Jaar stierf. Vyf Jaaren was hy doof, stom en bykans stekeblind geweest: hy trilde onder 't gaan en waggelde als een dronken Mensch: hy at niet dan Vleeschnat en Vogten: geduurig lag hy op een Kussen aan den Haard, dewyl zyn Meester veel liefde voor hem hadt, en hem, tot zyn laatsten adem toe, bezorgen wilde.”

2.5 Conclusie

De attitudes ten opzichte van de hond zijn in grote mate overgeërfd uit de Oudheid en de Middeleeuwen. De mens bekijkt honden met een tweeslachtige blik – aan de ene kant waardeert men de moed en trouw, maar aan de andere kant worden de onreinheid en gulzigheid veroordeeld. De bevoorrechte en ‘edele’ hond staat tegenover de ‘schadelijke hond’, een gulzige ziekteverspreider, die vooral in de steden systematisch wordt aangepakt. De hond ziet zichzelf net zoals de mens verdeeld naargelang zijn positie op de sociale rangorde.

De Moderne Tijd zet deze traditie in eerste instantie voort. De hond krijgt echter gaandeweg een hogere waardering – in de 18de eeuw beweert men vol lof dat deze ‘mensenvriend’ de eerste hulp is geweest bij de menselijke onderwerping van de aarde. Zijn eigenschappen en gedrag zijn het moreel waard om hem te doen opnemen in de menselijke samenleving. Op dat moment zijn de ‘onbeschaafde’ eigenschappen van de hond ook niet meer zo prominent aanwezig dan aan het begin van de Moderne Tijd.

De onderverdeling van de honden maakt eveneens een evolutie door. Aan het begin van de Moderne Tijd wordt nog steeds een ‘functionele’ onderverdeling aangewend – de verschillende soorten honden bezitten elk een of meerdere eigenschappen die hen bijzonder geschikt maken om bijvoorbeeld op waterwild te jagen, schapen te beschermen of een spoor te volgen. In grote lijnen wordt bijna gans de Moderne Tijd de hond onderverdeeld in jagers en speurneuzen, wakers, werkhonden en schoothondjes. Deze laatste ‘echte’ gezelschapsdieren zijn reeds van in de Middeleeuwen bekend. Zij bezitten reeds typische gezelschapsdierkenmerken, zoals ontbreken van economisch productief nut, overdadige en ‘verwennende’ behandeling en waardering omwille van esthetische eigenschappen. Het zijn vooral in de 18de eeuw echte modeartikelen, die speciaal gekweekt worden om aan een niet-productieve behoefte te voldoen. De 18de eeuw brengt overigens een betekenisverandering voor de hele hondengemeenschap – waar voordien een functionele onderverdeling gold,

---

³¹⁰ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 52.

worden honden nu vooral van elkaar onderscheiden door esthetische eigenschappen. De 18de-eeuwse commerciële hondenfokker deelt honden in qua uiterlijk. De voordien voor schoothonden geldende gezelschapsdierkenmerken blijken zich uit te breiden, verwennerij van honden komt meer voor. De hond lijkt in zijn hoedanigheid van gezelschapsdier ten volle de meest ware liefde en genegenheid van de mens te mogen ontvangen – tot testamentaire regeling en palliatieve zorg toe. De emotionele connectie treedt op de voorgrond. De houding ten opzichte van de hond verraadt in haar evolutie een verandering van de normen en waarden uit de menselijke samenleving – het is uiteindelijk vooral de ‘beschaafdheid’ van de hond die door de mensen wordt gewaardeerd.

3 De gedomesticeerde kat (*Felis silvestrus catus*)

3.1 Oorsprong van de gedomesticeerde kat

Onze huiskat stamt af van de wilde kat, met als ondersoorten de Europese wilde kat, de wilde kat uit het Zuidwesten van Azië en ten slotte die uit Noord- en Oost-Afrika, Arabië en de landen ten noorden daarvan. De onmiddellijke voorouder van onze huiskat is deze Afrikaanse wilde kat, met waarschijnlijk een regelmatige bijdrage door de andere ondersoorten.³¹¹ Het bronnenmateriaal is helaas pover: botresten zijn ofwel onvoldoende onderzocht of afwezig, enkel de iconografie van het Oude Egypte blijft als bruikbaar bewijs over. Er is een kaakbot van *Felis silvestrus* gevonden op Cyprus dat kon worden gedateerd op 6.000 v. Chr., wat duidt op een opzettelijk houden van katten.³¹² In Egypte verschijnt de kat pas vanaf het Nieuwe Rijk en vooral de Late Tijd op afbeeldingen, waar ze verbonden wordt aan de verering van de godin Bastet. De Egyptische exemplaren zijn nog vrij groot in vergelijking met onze huiskat – mogelijk is de verslechtering van de leefomstandigheden verantwoordelijk voor de latere verkleining. Al bij al is het met de beschikbare documentatie “voorsnog onmogelijk om de domesticatie van de kat nauwkeurig te dateren”, aldus GAUTIER.³¹³ Vermoedelijk is de domesticatie van de kat in de laatste eeuwen voor Christus gecompleteerd.³¹⁴ BUDIANSKY meent echter dat de kat eigenlijk niet als ‘gedomesticeerd’ mag worden beschouwd – de zogenaamde gedomesticeerde katten wijken in uiterlijk, bouw en zelfs DNA nauwelijks af van hun wilde soortgenoten, toch zeker niet in verhouding met andere, ‘echte’

---

³¹¹ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, p. 181.

³¹² BUDIANSKY, *Het karakter van katten*, 2002, p. 16. Opzettelijk, omdat de katten ooit via een schip door mensen getransporteerd zijn geweest, anders hadden ze niet op het eiland kunnen geraken.

³¹³ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, pp. 181-182.

³¹⁴ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, p. 183.

gedomesticeerde soorten.³¹⁵ “Wat gedomesticeerde katten echt onderscheidt van wilde katten is waarschijnlijk niet hun genen maar traditie”, aldus BUDIANSKY.³¹⁶

3.2 Redenen voor domesticatie

Het gebrek aan bronnenmateriaal heeft helaas ook zijn gevolg voor de motieven achter de initiële domesticatie van de kat. Katten zijn waarschijnlijk niet echt ‘gedomesticeerd’, maar gevangen genomen en gebruikt omdat ze ‘tembaar’ waren en aldus konden worden ingeschakeld in een vooralsnog onbekende systematiek. Met de woorden van biologe JULIET CLUTTON-BROCK moeten we eigenlijk spreken van een ‘geëxploiteerde gevangene’, die zich paradoxaal genoeg onderscheidt van andere gedomesticeerde dieren doordat er eigenlijk geen ‘evolutionaire dwang’ was tot domesticatie (cfr supra p. 23).³¹⁷ De kat is oorspronkelijk waarschijnlijk vanwege religieuze redenen tot in de nabijheid van de mens gebracht – er bestonden talloze cultussen die de kat als heilig dier beschouwen.³¹⁸ De reeds geciteerde Bastet-verering doet vermoeden dat het magisch-religieus en/of esthetisch motief heeft geprimeerd, en dat het nuttigheidsaspect, i.c. het verdelgen van knagend ongedierte, slechts bijkomstig is geweest.

3.3 Katten vóór de Moderne Tijd

3.3.1 *Diaspora van een rover*

Net voor onze tijdrekening zou de huiskat zich hebben verspreid vanuit Egypte naar Europa en Azië. Een marmeren reliëf uit 500 v. Chr. plaatst huiskatten in Griekenland.³¹⁹ Uit de Romeinse periode zijn slechts weinig vondsten beschikbaar, iets later vinden we meer bewijs van de aanwezigheid van katten. In het begin moet de kat een luxedier zijn geweest – het is pas nadien dat ze zich nuttig moest maken met het vangen van ongedierte.³²⁰

3.3.2 *De Middeleeuwen, een begin van de scherpe tweedeling*

Pas in de Karolingische tijd zou onze huidige huiskat tot in West-Europa zijn geraakt, waar ze zich waarschijnlijk is beginnen kruisen met de inheemse wilde

---

³¹⁵ BUDIANSKY, *Het karakter van katten*, 2002, pp. 12-14 e.v.

³¹⁶ BUDIANSKY, *Het karakter van katten*, 2002, p. 38.

³¹⁷ BUDIANSKY, *Het karakter van katten*, 2002, p. 18 e.v.

³¹⁸ Bijvoorbeeld bij de Oude Germanen en Afrikaanse en Zuid-Amerikaanse stammen, zie: GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 12, 1971, p. 351.

³¹⁹ BUDIANSKY, *Het karakter van katten*, 2002, pp. 34-35.

³²⁰ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, p. 183.

boskatten.³²¹ In de 9de eeuw schrijft een Ierse monnik in een Karinthisch klooster een eerbiedig gedicht over zijn muizenetende kat, Pangur Bán:³²²

“So in peace our task we ply / Pangur Bán, my cat, and I / In our arts we find our bliss / I have mine and he has his.”

In Engeland en Wales in de 10de eeuw staan katten bij naam bekend als de beste muizen- en rattenvangers, en staat er een hoge boete op het doden of slecht behandelen van katten. In het Frankrijk van de 11de eeuw is de kat dermate gewaardeerd dat hij in testamenten verschijnt.³²³ Helaas voor haar wordt zij reeds aan het begin van de Middeleeuwen ook geassocieerd met het kwaad – zij wordt stellig in verband gebracht met hekserij en de duivel. Sommige geleerden nemen aan dat de sterke associatie van de kat met heidense ‘moedergodinnen’ haar tot doelwit maakt van de christelijke autoriteiten die het heidendom wensen uit te roeien, of gaan nog verder door te stellen dat de associatie met vrouwelijke seksualiteit tot gevolg heeft dat de patriarchale machthebbers hun misogynie frustraties ten volle op dit dier botvieren.³²⁴

De opgegraven exemplaren uit de Middeleeuwen zijn vaak “schrane schepsels waarvan het huisdierstatuut buiten kijf staat”, mogelijk doordat deze negatieve connotatie een verslechtering van de leefomstandigheden tot gevolg heeft.³²⁵ Toch moet men kritisch blijven en er niet van uitgaan dat er een algehele vervolging van en haat jegens de kat plaatsvindt in de Middeleeuwen en Moderne Tijd – dergelijke beweringen zijn meestal gestoeld op een verdraaiing van het historisch bewijsmateriaal. Het is meer waarschijnlijk dat er een algemene minachting van de natuur bestaat, aangezien ook andere dieren het slachtoffer worden van wreedheden – al dan niet met een gelijkwaardige symbolische beladenheid.³²⁶ Uit vorig hoofdstuk is gebleken dat ook de hond tweeslachtig bekeken en behandeld kan worden.

Er is vooralsnog geen bewijs dat de kat aan het einde van de Middeleeuwen reeds een gezelschapdier is – daarvoor moet het dier eerst maatschappelijk aanvaard worden, en dat gebeurt pas na de Middeleeuwen.³²⁷ We zullen echter merken dat er ook dan nog geen sprake is van volledige acceptatie van de kat, toch niet in vergelijking met bijvoorbeeld de hond of de papegaai.

---

³²¹ GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 12, 1971, p. 349.

³²² Geciteerd uit: HERRIN (ed.), *A Medieval Miscellany*, 2000, p. 34.

³²³ BUDIANSKY, *Het karakter van katten*, 2002, p. 40.

³²⁴ Aangehaald en bekritiseerd in BUDIANSKY, *Het karakter van katten*, 2002, p. 41.

³²⁵ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, p. 183.

³²⁶ BUDIANSKY, *Het karakter van katten*, 2002, pp. 41-46.

³²⁷ Deze conclusie komt uit een onderzoek van het beeld van de kat in literaire bronnen in de Franse taal: RASSART-EECKHOUT, *Le chat, animal de compagnie*, 1997, p. 108 en p. 112.

3.4 Katten tijdens de Moderne Tijd

Pas in de Moderne Tijd wordt de kat soms (opnieuw) een verwend en gewaardeerd gezelschapsdier, aldus GAUTIER.³²⁸ Het is zo dat er zich in de Moderne Tijd een sterke ambivalentie zal voordoen wat betreft de houding ten opzichte van en de betekenis van de kat. In eerste instantie is de kat namelijk nog steeds een symbool voor het kwaad, en wordt het analoog behandeld. Echter, dergelijke ambivalentie van menselijke gevoelens tegenover de kat heeft altijd bestaan – ze worden zowat in alle periodes tegenstrijdig bejegend, zowel vertroeteld als gedood.³²⁹

De kat is het enige gezelschapsdier dat geen sociale levenswijze heeft, het is een *huisdier* in de strikte zin van het woord. Een kat beschouwt het huis waarin ze woont als haar territorium, en haar ‘baas’ eigenlijk slechts als een ‘voorwerp’ dat bij dat territorium hoort.³³⁰ Ook Houttuyn weet dit reeds in de 18de eeuw:³³¹

“Het Huis, daar zy in opgevoed zyn, willen zy niet gaarn verlaaten, en keeren, indien zy niet zeer ver gebragt zyn, dikwils daar heen te rug.”

Men kan de kat dus terecht een ‘ongetemd gezelschapsdier’ noemen, wat naar alle waarschijnlijkheid ook een reden tot aanschaf van dit dier kan zijn. Het is namelijk zo dat bepaalde mensen zich aangetrokken voelen tot de ‘wilde aard’ van de kat.³³² De toenemende aanvaarding van de kat aan het einde van de Moderne Tijd kan aldus in overeenstemming zijn met een vroeg romantisch of sentimenteel verlangen naar een ‘wilde’ natuur.

3.4.1 *Symbool van het kwaad – negatieve eigenschappen van de kat*

In het Moderne Europa is mishandeling van dieren schering en inslag en zijn het vooral katten die daar het slachtoffer van worden.³³³ In West-Europese charivari’s spelen katten dikwijls een belangrijke rol – de Duitse term voor charivari, ‘Katzenmusik’, is waarschijnlijk afgeleid van het door mishandeling afgedwongen kattengejank dat dergelijk procédé moet vergezellen. Volledig in overeenstemming met hun negatieve connotatie overleven de dieren de ‘feestelijkheden’ waar ze bij betrokken raken niet. Meer nog, de meest gangbare elementen van allerlei vieringen in Frankrijk bijvoorbeeld zijn “een *feu de joie* (vreugdevuur), katten en de opgewonden sfeer van een heksenjacht”.³³⁴ Wat

³²⁸ GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, p. 183.

³²⁹ BUDIANSKY, *Het karakter van katten*, 2002, pp. 42-43.

³³⁰ GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 12, 1971, pp. 349-350.

³³¹ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 130.

³³² GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 12, 1971, p. 350.

³³³ DARNTON, *Arbeiders komen in opstand: de grote kattenslachting*, 1986, p. 104.

³³⁴ DARNTON, *Arbeiders komen in opstand: de grote kattenslachting*, 1986, pp. 98-99; Voor de term Katzenmusik, een door met allerlei lawaaierige instrumenten voorziene groep

betreft vele streken van Europa kan het met de woorden van DARNTON als volgt worden samengevat: “het rituele doden van katten was absoluut niet ongebruikelijk”.³³⁵

De kat is en blijft een roofdier, een getrainde doder. Wie eind 16de eeuw een duivenkot op zijn buitenverblijf wil installeren, doet er goed aan dit voldoende af te schermten specifiek met katten en wezels in gedachten.³³⁶ Vondel legt in 1617 de nadruk op de wreedheid van de kat, wanneer hij het dier portretteert als een wraakzuchtige en sadistische tiran in de fabel ‘De katte en den haen’.³³⁷ Valmont de Bomare citeert in 1764 Buffon (een notoir hondenliefhebber, cfr. supra p. 77) voor wie de kat “un domestique infidele” is, die men enkel in huis haalt uit noodzaak. Hij stelt dat hoewel katten een zekere lieflijkheid hebben – “sur-tour quand ils sont jeunes” – ze toch een innerlijke kwaadaardigheid bezitten, waar zelfs opvoeding niet helpt.³³⁸ Pogingen hen met slagen en straffen corrigeren, maken hen schijnbaar nog grimmiger en verwoeder aldus Houttuyn in 1761.³³⁹ De enige vorm van dressereren die men citeert is het “concert miaulique” (cfr supra p. 29).

In de context van hekserij speelt de kat als symbool van het kwaad een voorname rol. Heksen worden dikwijls geacht te kunnen veranderen in een kat, hetzij in realiteit hetzij in droombeelden en visioenen van slachtoffers. De zogenaamde ‘kattendans’ maakt deel uit van de demonologische context.³⁴⁰

De kat heeft ook een connotatie van vrouwelijke seksualiteit– waarbij de nadruk ligt op negatief geachte verleidelijkheid en bedrog.³⁴¹ Zij is een negatief symbool voor de vrouwelijke koketterie.³⁴² In navolging van Buffon vindt Valmont de Bomare het opmerkelijk dat het bij katten de vrouwelijke dieren zijn die initiatief nemen tot paren: “elle l’invite, elle le cherche, elle l’apelle”, zij dwingt de kater bijna haar te bevredigen.³⁴³

De verwantschap met vrouwelijkheid, seksualiteit, hekserij en het algehele kwaad zijn ook onderling verwant. Een verklaring voor de toewijzing van deze

---

jongeren uitgevoerd “Höllenspektakel”, verwant met en/of vergezeld door charivari’s: Katzenmusik, in: HOFFMANN-KRAYER en BÄCHTOLD-STÄUBLI (eds.), *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens*, deel 4, 1931-1932, kols. 1125-1132.

³³⁵ DARNTON, *Arbeiders komen in opstand: de grote kattenslachting*, 1986, p. 105.

³³⁶ STEVEN en LIEBAUT, *De Landtwinninghe Ende Hoeue*, 1582, p. 108.

³³⁷ VAN DEN VONDEL, *Vorstelycke Warande der Dieren*, 1617, p. 185.

³³⁸ VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 1, 1764, pp. 544-545.

³³⁹ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 128.

³⁴⁰ GIJSWIJT-HOFSTRA en FRIJHOFF (eds.), *Nederland betoverd*, 1987, pp. 167-168 en p. 257; Deel 2, hoofdstuk 9, in: KRAMER en SPRENGER, *Malleus maleficarum*, 1486, online.

³⁴¹ DARNTON, *Arbeiders komen in opstand: de grote kattenslachting*, 1986, pp. 109-110.

³⁴² DROULERS, *Dictionnaire des attributs, allégories, emblèmes et symboles*, s.d., p. 39.

³⁴³ VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 1, 1764, pp. 544.

negatieve symboliek ligt in de natuurlijke gedragingen en eigenschappen van de kat.³⁴⁴ Zij is altijd een mysterieus dier geweest, met een bij wijlen als onberekenbaar en zelfs wild gepercipieerd gedrag. Zij brengt, in haar hoedanigheid van verdelgster van ongedierte, ook letterlijk de dood in huis – het zal regelmatig gebeurd zijn dat zij met een muizenlijkje aan de voeten zichzelf schoon likt en restjes bloed van haar pels verwijdert, of dat ze nogal wreedaardig met een half versufte muis speelt, en dit meestal ook binnenshuis. De kat voelt zich ook zeer op haar gemak in de duisternis. Haar gejangk gaat, vooral wanneer zij krols staat, bij sommige mensen door merg en been. Al bij al niet meteen een plezierige huisgenoot – “Weinig Menschen zyn ‘er, die de Katten houden tot hun vermaak; [...]” aldus de waarneming van Houttuyn in 1761, die waarschijnlijk heel dicht bij de realiteit komt.³⁴⁵

3.4.2 *Gedoogbeleid voor een huurdoder – positieve eigenschappen van de kat*

De kat staat symbool voor het kwaad, een connotatie die elke negatieve behandeling rechtvaardigt. Men kan dan ook terecht spreken van het feit dat de kat eigenlijk enkel wordt ‘gedoogd’ vanwege haar nuttigheid in het vrijwaren van het huis voor knagend ongedierte.³⁴⁶ Houttuyn herhaalt Buffon en Valmont de Bomare wanneer hij stelt dat men katten enkel en alleen in huis haalt vanwege deze noodzaak.³⁴⁷

De kat wordt gewaardeerd om zijn doderscapaciteiten. Toch moet men voorzichtig zijn, en met wijsheid de katten benaderen – het is een onwijs feit deze dieveggen toe te laten om de korenzolder ongeschonden te houden, aldus Sambucus in 1566.³⁴⁸ Katten “bewaren de spijs voor de Muizen”, aldus Jonstonius in 1660.³⁴⁹ Vondel geeft het in 1617 als volgt aan in zijn fabel ‘De vos en de katten’:³⁵⁰

“Dat aller Katten doen en hand-werck (hoemen ’t acht) / Was muyze-vangerij en enckel ratten-jaght.”

Ondanks de negatieve connotaties, zijn er toch ook positieve aspecten aan de kat te ontdekken. In de eerste plaats wordt zij gezien als een slim en verstandig dier. Edewaerd De Dene houdt in 1567 in de fabel ‘Vos ende Catten’ een pleidooi voor het gezond verstand van de katten, die bij naderend onheil in de bomen klimmen terwijl de vos, ondanks zijn slimmigheden, verscheurd wordt door de

---

³⁴⁴ Voor een overzicht, zie: BUDIANSKY, *Het karakter van katten*, 2002, pp. 7-10.

³⁴⁵ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 128.

³⁴⁶ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 28.

³⁴⁷ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 128.

³⁴⁸ SAMBUCCI, *Emblemata. In Nederlantsche tale*, 1566, p. 145.

³⁴⁹ IONSTONS, *Beschryving vande Natuur der Viervoetige dieren*, 1660, fol. 3*^{vo}.

³⁵⁰ VAN DEN VONDEL, *Vorstelycke Warande der Dieren*, 1617, p. 57.

honden.³⁵¹ Naar een oorspronkelijke fabel van dezelfde auteur prijst Vondel een kat, “stock-out” en niet meer in staat om te jagen, wanneer die zich in de meelbak verschuilt en zo in hinderlaag de ratten opwacht.³⁵²

Ooit stond de kat bekend als een onrein dier – bemerk de congruentie met haar ‘kwade’ aard – maar in de Nieuwe Tijd verandert dit foutieve beeld. In de *Sedighe Apologien* uit 1666 wordt de kat aanzien als een schoon en proper beest, dat met recht en rede het varken kan berispen om zijn vuilheid.³⁵³ “De Katten haaten de morsigheid”, aldus Houttuyn, het zijn propere beesten.³⁵⁴

3.4.3 Een veranderende houding?

De kat is in de 17de eeuw een bekend dier, dat schijnbaar overal voorkomt – desondanks heeft men de relatief wilde aard van het beestje echter nog niet helemaal verteerd.³⁵⁵

“Op de beschrijving van so een wel-bekent dier hoeven wy niet te staan; [...] Zy werden byna over al gevonden. Datse eertijds niet tam gheweest zijn, is waarschijnlijk.”

Maar ergens in de Moderne Tijd stijgt toch het aanzien van de kat, het eerst bij de burgerlijke elite – hoewel katten tot in de 19de eeuw nog steeds een achtergestelde positie bekleden ten opzichte van honden. Tussen 1600 en 1850 treft men steeds vaker de kat aan in een gezelschapsdiercontext op genreschilderingen.³⁵⁶ Van in de 17de eeuw wordt ze opgewaardeerd tot gezelschapsdier in de Franse salons, mogelijk als compensatie voor haar verlies aan nutswaarde.³⁵⁷

In de 17de eeuw is er ook sprake van “gelubde” katten (gecastreerde/gesteriliseerde), die langer schijnen te leven – over mogelijk verlies aan jachtinstinct wordt met geen negatief woord gerept. Katten bezitten een aantal wonderbaarlijke eigenschappen, aldus Jonstonius in 1660, en zijn ook als menselijk gezelschapsdier niet ongeschikt:³⁵⁸

“In een sak ver weg gebracht zijnde, komen zy niettemin wederom. De huizen daarmen uit verhuist, verlaten zy niet. Zy werden graag mette menschen-hand gestrookt.”

---

³⁵¹ DE DENE, *De VVarachtighe Fabvlen Der Dieren*, Brugge, 1567, p. 79.

³⁵² VAN DEN VONDEL, *Vorstelycke Warande der Dieren*, 1617, p. 187.

³⁵³ ALEXANDRINUS CYRILLUS, *De sedighe apologien*, 1666, p. 258.

³⁵⁴ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 130.

³⁵⁵ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren*, 1660, p. 152.

³⁵⁶ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 39 en p. 42.

³⁵⁷ RASSART-EECKHOUT, *Le chat, animal de compagnie*, 1997, p. 113.

³⁵⁸ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren*, 1660, p. 152.

Houttuyn vertelt in 1761 nog over het aangename spinnen van een kat die gestreeld wordt:³⁵⁹

“Het is haar aangenaam van den Mensch te worden gestrookt, gestreeld en geveleid; en dan maaken zy een zagt geluid, dat men by ’t snorren van een Spinnewiel vergelykt.”

Dat katten in het algemeen echter (nog) niet op het niveau van de hond staan, bewijst volgend zinsdeel uit 1660 over hun onderscheid – er is bijlange niet zoveel definiëring van rassen en soorten als dat bij honden wel het geval is:³⁶⁰

“Zommighe zijn wilde, huis, en uitlandse Katten. Uit de Huiskatten zijn de Spaanse de roofachtigste, heel rad, en met een zachte huid bedekt. Van de uitlandse zijn voornamelijk de Syrise, die verscheiden gevlekt, wreed van gesicht, rond van borst, met brede voeten, en weinig spijs te vreden zijn. De wilde zijn groter als de tamme, langer en dikker van hayr, bruin van verw, en een dikke start.”

In 1761 is er nog niet veel veranderd, buiten de toevoeging van een aantal duidelijk om hun esthetische kwaliteiten geroemde huiskatten:³⁶¹

“De Huiskatten verschillen van elkander, en van de wilde Katten, byna niet, dan in de kleur en langte van het Hair. Onder de Huiskatten tekent hy ‘er eene aan, die de Lippen en de Voetzool zwart heeft; eene met hoogroode Lippen; de Spaansche Katten, die ros zyn, met witte en zwarte Vlakken; de Karthuizer Katten, die blaauwagtig zyn, en de Kat van Angora, die het langste Hair van allen heeft.”

Omstreeks 1740 schijnt er onder de bourgeois uit het Parijse drukkersmilieu een ware kattenrage te woeden – men laat de huiskatten zelfs portretteren en geeft hen gebraden gevogelte te eten. De kattenliefde blijkt echter niet algemeen beleden. Wanneer de bourgeois meesters de leerjongens opdragen de lawaaierige straatkatten te verdelgen, gaan zij met naarstig enthousiasme aan het werk. De gevangen katten worden op een schijnproces ter dood veroordeeld en levend verbrand. In hun ijver sparen zij de huiskat van de bazin overigens niet. Hun haat voor het beest dat een betere behandeling krijgt dan hen is groot – de huiskat behoort, net als haar bourgeois eigenaars, tot een andere subcultuur.³⁶² Welke verklaring DARNTON aan deze gebeurtenis ook wenst te geven, het feit

---

³⁵⁹ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 130.

³⁶⁰ IONSTONS, *Beschryving vande Natuur der Viervoetige*, 1660, p. 153.

³⁶¹ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 127.

³⁶² Het verhaal wordt verteld door Nicolas Contat, een drukkersleerjongen, en als basis gebruikt voor een onderzoek van Robert Darnton; DARNTON, *Arbeiders komen in opstand: de grote kattenslaching*, 1986, pp. 89-121.

blijft dat het onderscheid bestaat tussen de gewaardeerde en vertroetelde huiskat enerzijds en de blijkbaar algemeen gehate straatkatten anderzijds.

In het tweede kwart van de 18de eeuw woedt een strijd tussen de “ailourophiles” (kattenliefhebbers) enerzijds en de zogenaamde “ailourophobes” en hondenpartizanen anderzijds.³⁶³ Sommige mensen blijken in hun geheel niet tegen katten te kunnen. Valmont de Bomare geeft een voorbeeld van deze “antipathie mécanique & singulière pour les chats” in de figuur van de Franse koning Henry III.³⁶⁴

“[...] on dit que Henri III, Roi de France, avoit tant d’antipathie pour les chats, qu’il changeoit de couleur, & tomboit en syncope dès qu’il en voyoit.”

Misschien heeft een en ander met allergie te maken – volgens Houttuyn kan men de benauwdheid en ademproblemen die sommige mensen in de nabijheid van katten ervaren niet aan de verbeelding toeschrijven. De adem en de onbetrouwbaarheid van katten worden hiervan als oorzaak gezien.³⁶⁵ Toch is het in die optiek sprekend dat ook eigentijdse attitudes ten opzichte van katten tussen mensen onderling extreem kunnen verschillen, meer nog dan dat bij honden het geval is. Ofwel haat men katten, ofwel houdt men van ze, er is blijkbaar veel minder vaak een middenweg.³⁶⁶ Indien een soortgelijke houding in de Nieuwe Tijd gold, is het mogelijk dat hier een verwantschap ligt met het gebruik van de kat als katalysator in heksenbeschuldigingen, gespeelde volksgerichten, etc. Wanneer een meerderheid van de mensen katten haat en slechts een kleine minderheid ze graag heeft, is de stap naar een beschuldiging van deviant gedrag of afwijkend gedachtegoed verbonden met deze kattenliefde misschien sneller gezet – en is het in die optiek ook ‘logischer’ de kat als symbool aan te wenden.

---

³⁶³ RASSART-EECKHOUT, *Le chat, animal de compagnie*, 1997, p. 113.

³⁶⁴ VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 1, 1764, p. 547.

³⁶⁵ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 2, 1761, p. 134. Volksbijgeloof verwijst eveneens naar de dodelijke kracht van de adem van katten: Katze, in: HOFFMANN-KRAYER en BÄCHTOLD-STÄUBLI (eds.), *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens*, deel 4, 1931-1932, kol. 1112.

³⁶⁶ ENDENBURG, *Animals as companions*, 1991, p. 25 e.v. Een korte test op Google (<http://www.google.be>, laatste raadpleging 1 augustus 2005) geeft dit eveneens aan. Wanneer gezocht wordt naar de zinsnede “I hate cats” worden ca. 26.600 hits gevonden, terwijl “I love cats” er ca. 115.000 oplevert. “I hate dogs” geeft ca. 5.530 hits, en “I love dogs” klokt af op ca. 95.200 hits. Katten beroeren aldus de gemoederen ca. 40% meer dan honden, zelfs ca. 400% meer wanneer enkel de negatieve gevoelens beschouwd worden, hoewel deze eenvoudige Google-test geenszins als representatief mag worden beschouwd.

3.5 Conclusie

De kat heeft te kampen met allerlei menselijke gevoeligheden en angsten die als een negatief aura rond dit dier hangen. Echter, het klassieke beeld van een vervolgde en gehate heksenhulp is mogelijk sterk overdreven. In de 17de eeuw lijkt een aanvaarding van de kat op te treden, wanneer in de literaire bronnen ook op de positieve punten van dit dier wordt gewezen. Een bestaan als echt gezelschapsdier lijkt (opnieuw) tot de mogelijkheden te behoren, althans voor sommige exemplaren. 18de-eeuwse gegevens wijzen uit dat de kat profiteert van de beschavingsidealen – zo blijkt dat ze om haar netheid wordt geprezen. Het lijkt er op of men langzaamaan goede eigenschappen aan de kat zoekt toe te schrijven, om als voorbeeld te dienen voor mensen en om de kat tot waardig gezelschapsdier te verheffen. De kat zal echter niet op hetzelfde niveau als de hond geraken – haar ‘wildheid’ valt moeilijk te verzoenen met de idealen van een beschaafde en gedomesticeerde natuur.

Katten blijven tot aan het einde van de Moderne Tijd de bevolking verdelen, aangezien er enerzijds sterke gevoelens van genegenheid tegenover sterke gevoelens van antipathie staan – veel extremer dan bij honden. Mogelijk is daarom net de kat uitgekozen als ‘katalysator’ in heksenbeschuldigingen, charivari’s, etc. Er bestaan grote tegenstellingen in houdingen, die extreme reacties kunnen uitlokken. De waardering en toe-eigening van katten lijken zeer verschillend tussen mensen onderling.

4 Papegaaien (*Psittacus*)

Van oudsher worden papegaaien vanuit een wilde omgeving tam gemaakt, of geboren in gevangenschap zonder huisdierkenmerken te vertonen – het zijn dus geen gedomesticeerde dieren. Een aantal verwante soorten, zoals de grasparkiet, is wel gedomesticeerd, echter pas vanaf de 19de eeuw.

4.1 Eén der oudste huisgenoten van de mens

Reeds duizenden jaren houden mensen zich met papegaaien bezig. Hun felle kleurenpracht, hun eigenaardig en dikwijls zeer affectief gedrag en natuurlijk bij sommige soorten hun vermogen tot nabootsing van spraak en andere geluiden maken hen tot zeer interessante gezelschapsdieren.³⁶⁷

Een eerste vermelding van papegaaien betreft eigenlijk een parkiet. Aristoteles rapporteert over Onesikritos, een stuurman onder Alexander de Grote, die de eerste levende papegaaien naar Europa brengt – het gaat dan om

---

³⁶⁷ GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 8, 1971, pp. 323-324.

halsbandparkieten, *Psittacula krameri*.³⁶⁸ Belon du Mans citeert in 1555 Plinius die de enige bekende papegaaiensoort beschrijft als geheel groen met een rode halsband.³⁶⁹ De Romeinen stellen deze papegaai samen met de veldhoenderen en merels in openbare “pronkkerijen” tentoon.³⁷⁰ Het zijn ware luxeobjecten, die hun dagen slijten in weelderige kooien en meer kosten dan een slaaf.³⁷¹ Doorheen de Middeleeuwen wordt deze vogel als ‘de papegaai’ beschouwd in afbeeldingen allerhande – zo verschijnt hij in de handen van het kindje Jezus op het schilderij *Madonna met kind en heiligen en kanunnik Joris van der Paele* (1434-36) van Jan van Eyck.³⁷²

Afbeelding 5: Jan van Eyck, *Madonna met kind en heiligen en kanunnik Joris van der Paele* (detail), 1434-1436, Brugge, Stedelijke Musea, Groeningemuseum. De papegaai, hier uitgebeeld door een halsbandparkiet, staat als attribuut van de Heilige Maagd symbool voor maagdelijkheid – omzeggens omdat hij in zijn geboorteland nooit door vocht zou worden bevlekt – en voor de aartsengel Gabriël, doordat dit dier de reputatie heeft feilloos ‘Ave’ te kunnen zeggen. VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, pp. 280-281.

In de Middeleeuwen neemt de invoer toe onder invloed van de handel en de kruistochten. De Duitse keizer Frederik II von Hohenstaufen, die bekend staat

³⁶⁸ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 11, 1780, p. 118; GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 8, 1971, pp. 322-323.

³⁶⁹ “Psittacem vocat viridem toto corpore, torque tantum miniato in ceruice distinctam”, een pratende papegaai met een geheel groen lijf en een kleine doch opvallende rode band in de hals. BELON DU MANS, *L’histoire de la nature des oyseau*, 1555, p. 296. Vertaling bij benadering m.b.v. PINKSTER (ed.), *Woordenboek Latijn/Nederlands*, 2003.

³⁷⁰ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 26 en p.29.

³⁷¹ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 11, 1780, pp. 118-119.

³⁷² VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, p. 154. Deze diersoort is tegenwoordig in het wild te bezichtigen in Vlaamse bossen, zie: DRAULANS, Halsbandparkiet. Vrede op de voederplank, (2005), p. 66.

als grondlegger van de ornithologie, krijgt van de sultan van Babylon een witte kaketoer ten geschenke.³⁷³ Een document van de pauselijke curie uit 1412 vermeldt een *custos papigalli*, een papegaaiensbewaker. Doorheen de 14de en 15de blijkt uit de pauselijke rekeningen hoezeer papegaaien “vaste huisgenoten en troeteldieren van de pausen” zijn, met kostbare kooien, pronk afdekdoeken en zelfs een eigen ‘papegaaienkamer’ (*camera papagalli*). De vogel wordt als het ware een embleem voor het pausdom en verschijnt o.a. op boeken, kleding, muren en wandtapijten.³⁷⁴ De papegaai staat doorheen de Middeleeuwen ook symbool voor ‘de minnaar’ of ‘de aanbieder’.³⁷⁵

4.2 De vlucht van de papegaai: de ontdekkingsreizen als motor

De Moderne Tijd kent een grotere kennis van papegaaien en andere vogels “car la terre à esté beaucoup plus frequentee par navigations”, aldus Belon du Mans in 1555.³⁷⁶ Veel ontdekkingsreizigers in de Nieuwe Wereld noemen een pas ontdekt eiland steevast ‘Papegaaieneiland’, vanwege de talrijke en diverse aanwezigheid van deze vogels – de vroegste handelsbewegingen tussen Amerikanen en Europeanen betreffen meestal papegaaien als handelswaar.³⁷⁷ De ontdekkingsreizen naar Zuid-Amerika, Zuid-Oost-Azië en Midden-Afrika brengen het bestaan van een omvangrijk scala aan papegaaiensoorten aan het licht. De Moderne Tijd kent het overbrengen van veel van deze vogels naar Europa, als studieobject maar vooral als statusverhogend gezelschapdier.³⁷⁸ Reeds van in het begin staan de Portugezen bekend als invoerders van exotisch materiaal uit Azië. Ook de papegaai behoort tot hun invoergoederen. Albrecht Dürer krijgt op zijn reis doorheen de Nederlanden (1520-1521) van de Portugese factor in Antwerpen een papegaai uit Malakka (Zuid-Oost-Azië).³⁷⁹ Jonstonius citeert een ooggetuigenverslag uit midden 16de eeuw over Portugezen die naast slaven ook papegaaien vanuit Pernambuco (Brazilië) meevoeren als scheepslading.³⁸⁰ Zeevaarders van de Nederlandse VOIC en de WIC brengen geregeld exotische vogels mee van op hun reizen, niet als reguliere goederen maar in het spoor van de retourvracht.³⁸¹ In de “tweede Schipvaart” van de

---

³⁷³ GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 8, 1971, p. 322.

³⁷⁴ GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 8, 1971, p. 323; VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, p. 155 en p. 266.

³⁷⁵ VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, p. 108.

³⁷⁶ BELON DU MANS, *L’histoire de la nature des oyseaux*, 1555, p. 296.

³⁷⁷ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 11, 1780, pp. 121-122.

³⁷⁸ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 39; GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 8, 1971, p. 322; MORUS, *Geschiedenis der dieren*, s.d., p. 140.

³⁷⁹ GRIETEN, *Vreemdheid en eigenheid als bouwstenen*, 2002, p. 2.

³⁸⁰ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 176.

³⁸¹ WIJSENBEEK-OLTHUIS en NOORDEGRAAF, *De wereld ontsloten*, 1992, p. 44.

Hollanders in Oost-Indië vinden zij in Java en omstreken een kleine maar kleurrijke papegaai, door de Portugezen ‘Noyras’ genoemd, waarvan de prijs aldaar op 8 tot 10 rijksdaalders wordt geacht. De Portugezen poogden tevergeefs levende exemplaren tot in Lissabon te krijgen. De Hollanders zouden er echter wel één levend tot in Amsterdam hebben gevoerd en hem daar voor 170 gulden (iets meer dan 70 rijksdaalders) verkocht hebben “hoewel sy niet van de uitgelesenste was”, aldus het reisdagboek. Hij zou onderweg verscheidene Hollandse woorden hebben opgepikt.³⁸² Een beschrijving van de rondreis van een VOIC-schip in Zuid-Oost-Azië verhaalt over wondermooie vogels op het eiland Ternate:³⁸³

“[Sy hebben] veel schoone Papegayen / die rood op den rugghe zijn / hebbende geele veerkens voor op de wiecken / wat kleynder dan de West-Indische / maer leeren veel beter spreecken.”

Het meebrengen van papegaaien is een winstgevende bijverdienste voor de zeevaarders. De hierboven beschreven vogels worden in Amsterdam met grote winsten verkocht:³⁸⁴

“[De zeevaarder] mochter t’Amsterdam hondert daelders voor hebben / ende ginder kan men een krijghen voor een glase fles van vier stuyvers.”

Men brengt zelfs uit het verre Japan papegaaien mee, aldus Jonstonius.³⁸⁵ De hierboven aangeduide verkoopprijzen van papegaaien bieden echter niet het hele verhaal – men mag niet de indruk krijgen dat alle papegaaien duur zijn. Een groot onderscheid in soorten (cfr. infra) betekent tevens een groot onderscheid in prijzen, met vooral in de 18de eeuw een mogelijkheid om ook relatief goedkope soorten in huis te halen.³⁸⁶ Zelfs in dezelfde soort kan er een groot prijsverschil zijn door al of niet aangeleerde kunstjes. Zo verhaalt Buffon over een kardinaal die ooit een *Psittacus cenereus* voor 100 gouden écus kocht omdat die de symbolen van de apostelen correct kon opnoemen (een truukje dat hij in zijn rebelse oude dag overigens weigerde te herhalen) – dezelfde vogelsoort is in Holland door de reizen op Guinea zo makkelijk verkrijgbaar dat hij aldaar

---

³⁸² IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 176.

³⁸³ COMMELIN, *Begin ende Voortgang*, deel 3, 1646, fol. 3.

³⁸⁴ COMMELIN, *Begin ende Voortgang*, deel 3, 1646, fol. 3.

³⁸⁵ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 30.

³⁸⁶ VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 4, 1764, pp. 228-234. De literaire bronnen uit de 17de eeuw vermelden niet expliciet prijzen, maar aan de hand van kwalitatieve vermeldingen zoals ‘veelvuldig voorkomend’ of ‘zeer zelden gezien’ met betrekking tot Europese steden en regio’s kan men toch een idee krijgen over de verkrijgbaarheid van bepaalde soorten. Men doet er echter goed aan om aan te nemen dat tot ver in de 18de eeuw de meeste grote en praatgrage papegaaiensoorten niet goedkoop zijn, en dat vooral de kleinere soorten een lagere prijs bekomen.

helemaal niet duur is.³⁸⁷ Houttuyn vermeldt dat de duurdere exemplaren vaak als presentje en relatiegeschenk worden uitgedeeld door de hoge heren.³⁸⁸

De papegaaien uit de Nieuwe Wereld en vooral Brazilië raken bekend door contacten met de plaatselijke bevolking, die de vogels als gezelschapsdieren houden.³⁸⁹ Buffon vermeldt dat papegaaien (samen met apen) de enige zijn die door “les Sauvages très-insensibles au grand spectacle de la Nature” als gezelschapsdier kunnen worden gewaardeerd, net door hun nabootsinggedrag.³⁹⁰

De autochtone bevolking blijkt ook papegaaienveren te gebruiken om hun klederdracht te tooien.³⁹¹ Georgius Mark-Graaf beschrijft hoe de Tapujer-stam jonge papegaaien uit hun nest rooft en hun veren beschildert – deze vogels worden door de Portugezen *Papagies Contrefeitos* genoemd. Jonstonius citeert Mark-Graaf door te stellen dat men de vogels letterlijk en figuurlijk uit de bomen plukt met behulp van een grote “strik om den hals”.³⁹² Een andere vangmethode is het neerschieten door middel van pijlen met een gewatteerde bolvormige punt, om “les abattent sans les blesser”.³⁹³

4.3 De papegaai in de natuurlijke historie van de Moderne Tijd

In overeenstemming met de Antieken vermeldt Jonstonius in 1660 de papegaaien vlak na de roofvogels “so om datse den bek, en nagelen krom hebben: alsoe om datse tam zijnde ook vleesch eten”. Ook Linnaeus zal hen onder de prooivogels rangschikken. Er zouden over de honderd soorten bekend zijn, alle in kleur en grootte verschillend. Veel soorten kunnen goed praten en zijn zachtaardig en aangenaam in de omgang met mensen.³⁹⁴ Hun Latijnse soortnaam zou afkomstig zijn van Psittaces, een stad aan de Tigris.³⁹⁵ In navolging van Belon du Mans meent Aldrovandi dat de soortnaam daarentegen wel eens een

---

³⁸⁷ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 11, 1780, p. 140 en p. 144.

³⁸⁸ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 4, 1762, p. 236 e.v.

³⁸⁹ BELON DU MANS, *L’histoire de la nature des oyseaux*, 1555, p. 296; IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 168 e.v., pp. 175-176; VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 4, 1764, p. 228 e.v.

³⁹⁰ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 11, 1780, p. 91.

³⁹¹ Wordt onder andere aangehaald in: ALDROVANDI, *Ornithologiae ... XII*, 1599, p. 655.

³⁹² IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 160 en p. 177.

³⁹³ Belon du Mans verhaalt over “les flesches moult longues, au bout desquelles il mettent vn bourlet de cotton”, BELON DU MANS, *L’histoire de la nature des oyseaux*, 1555, p. 297; Het citaat komt uit VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 4, 1764, p. 228.

³⁹⁴ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 4, 1762, p. 227 e.v.; IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 27; VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 4, 1764, p. 226 en p. 234.

³⁹⁵ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 4, 1762, p. 232; IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 27.

onomatopee zou kunnen zijn.³⁹⁶ Voor de benaming ‘perroquit’ of ‘perroquet’ is dit alleszins het geval, aldus Jonstonius en Houttuyn.³⁹⁷ Aldrovandi wijst de pracht en welbespraaktheid van deze vogel om de benaming ‘papagallo’ te verklaren.³⁹⁸ Buffon meent daar in de 18de eeuw nog aan te moeten toevoegen dat Aldrovandi de papegaai een excellentie, een ‘paus onder de vogels’ noemt.³⁹⁹ Houttuyn ziet voor de Nederduitse term ‘papegaai’ echter een oorsprong in het Griekse woord *papagas*.⁴⁰⁰

4.4 Een legendarische kletskaus, een verstandige franjevogel

Papegaaien zijn er in vele kleuren en formaten, en zijn afkomstig uit heel verschillende streken op de wereld – toch staan ze het meest bekend om hun mogelijkheid tot praten in zeer verschillende stemmen, aldus Belon du Mans in 1555.⁴⁰¹ “Hun geklap of praten is het gene, waar mede zy den Mensch verlustigen; zo wel als hunne schoone kleur en aardige potseryën”, meent Martinus Houttuyn in 1762.⁴⁰² Plinius aanhalend meent Aldrovandi in 1599 dat men papegaaien door schier aanwenden van discipline kan leren praten.⁴⁰³ Tegenwoordig veronderstelt men dat hun spraakvermogen een direct gevolg is van zijn intelligentie en leervermogen. Papegaaien ‘spreken’ in de natuurlijke omgang overigens niet – dit specifiek talent tot nabootsing blijken ze enkel in gevangenschap te vertonen.⁴⁰⁴ Jacob Cats is dichter bij de waarheid dan hij mogelijk vermoedt, wanneer hij een pratende papegaai als metafoor gebruikt voor ‘Dwanck leert sanck’ in zijn *Sinne- en minnebeelden*.⁴⁰⁵

*“Indien de Papegay waer in het wout gebleven, / Sy hadde daer geleyt een woest
en beestigh leven; / Maer nu sy door bedwang by menschen is geleert, / Soo
komt’et datse spreekt, en in het hof verkeert.”*

---

³⁹⁶ ALDROVANDI, *Ornithologiae ... XII*, 1599, p. 635; BELON DU MANS, *L’histoire de la nature des oyseaux*, 1555, p. 296.

³⁹⁷ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 4, 1762, p. 232; IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 28.

³⁹⁸ “quod & pulchritudine, & facu[n]dia grata[ue]; garrulitate Domini animum exhilaret” – [wat betreft] de voortreffelijkheid en pracht, de bevallige welbespraaktheid; zijn praatzucht verstrooit het goddelijk geestesvermogen. ALDROVANDI, *Ornithologiae ... XII*, 1599, p. 635. Latijnse vertaling bij benadering m.b.v. PINKSTER (ed.), *Woordenboek Latijn/Nederlands*, 2003.

³⁹⁹ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 11, 1780, p. 90 en noot a) op p. 90.

⁴⁰⁰ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 4, 1762, p. 232.

⁴⁰¹ BELON DU MANS, *L’histoire de la nature des oyseaux*, 1555, p. 296.

⁴⁰² HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 4, 1762, p. 234.

⁴⁰³ ALDROVANDI, *Ornithologiae ... XII*, 1599, p. 647.

⁴⁰⁴ GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 8, 1971, pp. 323-324.

⁴⁰⁵ CATS, *Alle de wercken*, deel 1, 1862, p. 27 (hoofdstuk ‘Sinne- en minnebeelden’).

Het africhten van een papegaai kost echter tijd – Erasmus klaagt dat bepaalde mensen hier meer moeite aan besteden dan aan het opvoeden van hun kinderen.⁴⁰⁶

De papegaai staat emblematisch symbool voor de ‘onvoorzichtige mens’ die er zomaar op los wauwelt.⁴⁰⁷ Het is geen toeval dat Joost van den Vondel in een adaptatie van de fabel ‘De raaf en de vos’ de zwarte vogel door een praatgrage en eierzuchtige papegaai vervangt, overigens met hetzelfde eindresultaat.⁴⁰⁸ Graauwhart stelt de vogel in zijn *Leerzame zinnebeelden* symbool voor “snappery”:⁴⁰⁹

*“Het zoet gesnap des Papegaais, / En ’t Cierlijk schoon van haare veeren, /
Vertoond een Zot, die voor wat fraais / Agt veel gepraat, en schoone Kle’eren: /
Maar een Verstandig Man die haat, / Een snapperd, die niet veel verstaat.”*

Jonstonius maakt in 1660 melding van de bijnaam van de papegaai die letterlijk en figuurlijk voor zich spreekt; “Anthropoglottis (oft mensche-tong)”, te danken aan zijn brede tong. Het spraakvermogen van een papegaai tilt dit dier tot een hoger verstandelijk niveau:⁴¹⁰

*“In verstand komen sy na by de mensch; want sy leeren de woorden, en
brenge alle bescheidenlyk voort, en veel ligter, indienghy haar binnen de twe
jaren leert; ...”*

Buffon meent dat het spraakvermogen de papegaai tot “intermédiaire entre l’homme & la brute” maakt – nieuw is, hoe hij benadrukt dat dit vermogen tot praten de papegaai niet boven de andere vogels verheft, maar hem slechts ‘interessanter maakt voor ons’.⁴¹¹ Jonstonius zegt er ook bij dat dronken exemplaren zo mogelijk nog spraakzamer worden dan terwijl ze nuchter zijn.⁴¹² Jonstonius vermeldt in detail hoe men dit verwezenlijken zal:⁴¹³

*“... de trage worden met een dun ysere staffe op’t hoofd geslagen, anders voelen
sy de slagen niet, om haar hardigheid.”*

Verstandelijk vermogen of niet, onderscheid moet er zijn: het mogen dan dieren wezen die niet van enige rede verstoken zijn, toch zijn het volgens Tiraquellius voornamelijk de mannetjes die kunnen praten. Pherecides voegt daar aan toe dat het ook de mannetjes zijn die gifmengers kunnen herkennen wanneer die op

---

⁴⁰⁶ ERASMUS, *Over opvoeding en vrije wil*, 1529, p. 112.

⁴⁰⁷ DROULERS, *Dictionnaire des attributs, allégories, emblèmes et symboles*, s.d., p. 173.

⁴⁰⁸ VAN DEN VONDEL, *Vorstelycke Warande der Dieren*, 1617, p. 79.

⁴⁰⁹ GRAAUWHART, *Leerzame Zinnebeelden*, 1704, p. 157.

⁴¹⁰ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 28.

⁴¹¹ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 11, 1780, pp. 90-91 en pp. 96-97.

⁴¹² IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 28.

⁴¹³ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 28.

slinkse wijze het huis wensen te betreden.⁴¹⁴ Het lijkt er op dat seksistische denkbeelden de natuurhistorische visie kleuren – eens te meer blijkt de blik op het dier ook de kijk op de mens te zijn.

In de literaire bronnen uit de Moderne Tijd staat het spraakvermogen garant voor een legendarisch groot aantal anekdotes. De papegaai van kardinaal Ascanius slaagt er in om “met achter-een-volgende woorden” het gehele geloofsbegrip af te ratelen. Een bijzonder vaak aangehaalde anekdote betreft de in hoge nood verkerende, ietwat leugenachtige papegaai van Hendrik VIII:⁴¹⁵

“Die [= de papegaai] van Henrik de achtste Konink van Engeland, inde Theems gevallen zijnde, riep om hulp, belovende twintig pond sterlings; en uitgehaalt zijnde, belaste hy den genen, die hem geholpen hadde, vier schellingen te geven.”

Jonstonius verhaalt over een wijntapper met een papegaai, die binnenskamers altijd van klanten had horen zeggen dat de wijn zuur was en daarom slecht verkocht. De vogel aapte dit na en buiten hangende riep hij steeds ‘de wijn is zuur, de wijn is zuur’, met alle nefaste gevolgen van dien voor ’s mans commercie. De wijntapper leerde hem dan om ‘de beste wijn, de beste wijn’ te roepen, wat de verkoop meteen positief beïnvloedde.⁴¹⁶ Jonstonius citeert ook Georgius Mark-Graaf die verhaalt over een papegaai die praatte onder het slapen:⁴¹⁷

“[dit] seg ik van mijn Papegay, die ik Laura noemde, want ik hem ’s nachts dikmaal opwekkende, sprak hy half dromende.”

Dat met deze vogels ‘niet te spotten’ valt, bewijst volgende anekdote over de papegaai van Filips Marnix van Sint-Aldegonde:⁴¹⁸

“[de papegaai] die ik dikmaal gehoort heb, dat met sijn lach schaterde als een Mensch, als hy van de bystaanders in de France taal, op dese wijs wierd angesproken, riez Perroquet riez, dat is lach Papegay lach. Maar dat meer wonderlijk is, wierp hy inde France taal daar onder, als of hy met reden was begaaft, maar ’t welk hem ongetwijfelt geleert was. O le grand sot qui me faict rire. O grote sot die my doet lacchen, en die woorden herhaalden hy dry of vier maal: ...”

---

⁴¹⁴ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 28.

⁴¹⁵ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 28.

⁴¹⁶ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 160.

⁴¹⁷ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 177.

⁴¹⁸ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 175.

Het kleurrijk uitzicht en somtijds eigenaardig gedrag van deze vogel spreekt eveneens tot de verbeelding. Jonstonsius verhaalt in 1660 over de bijzonder affectief bejegende papegaai van de graaf van St.-Flora:⁴¹⁹

“Die by den Graaf van St.Flora was, dronk eenmaal op een dach, en dat omtrent den avond, en toonde sich tegen gemeensame en bekende heel vrindelijk. Inde Somer dompelde hy sijn selven in ’t water, oft stelde sich in den regen, tot dat hy geheel nat was; van nattigheid koud werdende, droogde hy sich wederby ’t vuur oft inde son, en storf van het voet-evel.”

Bepaalde papegaaiensoorten vertonen allerlei karaktervolle gedragingen die hen tot aangenaam gezelschap maken: sommigen spelen graag met kinderen, anderen dansen op muziek, je hebt er die voor hun plezier in een zomerse regenbui gaan staan, en er zijn er die het hoofd- en baardhaar van hun baasjes uitkuisen en kammen, tot groot jolijt van enige omstaanders.⁴²⁰

Papegaaien in gevangenschap vertonen vaak een bijzonder affectief gedrag, wat in wezen een door stress vervormde uiting is van hun natuurlijke wens tot ‘inprenting’ op een partner.⁴²¹ In de natuurlijke historie uit de Moderne beschrijft men dit gedrag zonder de ware oorzaak te kennen. Zo verhaalt Jonstonsius over de papegaai van de hertogin van Croy, die zich dermate aan de nicht van de hertogin had gehecht dat hij haar altijd en overal volgde en beet naar eenieder die haar wenste aan te raken.⁴²² Valmont de Bomare stelt over de grote ara dat “il est familier & aime à être caressé: il s’attache à son maître, & en est même jaloux”.⁴²³

Volgens Buffon is de papegaai zulk een aantrekkelijk gezelschapsdier omdat hij emotie tentoon lijkt te spreiden op een voor ons zeer begrijpelijke manier.⁴²⁴ Er is reeds aangegeven dat de voor de mens zeer verstaanbare non-verbale communicatie die uitgaat van gezelschapsdieren een belangrijke factor is in de positieve effecten voor de persoonlijkheidsontwikkeling van de gezelschapsdierbezitter (cfr. supra p. 31).

4.5 Conclusie

Uit de aangehaalde bronnen mag blijken dat de papegaai, waar lange tijd slechts één enkele vertegenwoordiger van bekend is, vooral vanaf de periode van de ontdekkingsreizen en de langeafstandshandel zowel aan populariteit als

---

⁴¹⁹ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 29.

⁴²⁰ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 11, 1780, pp. 149-155; IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, pp. 175-177.

⁴²¹ GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 8, 1971, p. 324.

⁴²² IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 175.

⁴²³ VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 4, 1764, p. 228.

⁴²⁴ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 11, 1780, p. 152.

bekendheid wint. De veelheid aan anekdotes, waarvan vele puur voor hun eigenaardigheid en amusementswaarde steeds opnieuw verhaald worden, geeft aan dat de papegaai een in alle opzichten ‘legendarisch’ gezelschapsdier is. Zijn hoge status en appreciatie dankt hij waarschijnlijk voor het grootste deel aan zijn apprehensieve intelligentie en zijn vermogen tot ‘praten’. In een tijdperk waar de rationele vermogens hoog geacht worden, kan deze bontgekleurde vogel natuurlijk niet anders dan zeer gewaardeerd zijn. De papegaai is mede hierdoor een zeer ‘beschaafd’ gezelschapsdier, wat meteen ook verklaart waarom hij bij de sociale elite zo in trek schijnt te zijn geweest.

Uit randinformatie die in de literaire bronnen te vinden is, kan worden aangenomen dat vooral aan het begin van de Moderne Tijd de papegaai een zeer kostbaar en elitair gezelschapsdier is. Gaandeweg treedt een democratisering op door de aanvoer van een groot aantal vogels uit de overzeese gebieden. Aan het einde van de 18de eeuw, wanneer slechts een klein aantal door gedrag, kleurenpracht en/of zeldzaamheid kostbare exemplaren enkel voor een rijke elite bereikbaar zijn, blijkt de meerderheid van de papegaaiensoorten een haalbare aankoop voor elke geïnteresseerde burger.

5 Kooi- en zangvogels

5.1 De liefde voor kleine vogelsoorten – de kooi of het eetbord

Sinds de Late Middeleeuwen wordt het houden van kleine (zang)vogels in kooien meer algemeen verspreid.⁴²⁵ Men zou kunnen verwachten dat het vooral de adel was die vogels in kooien en volières hield, al dan niet als onderdeel van een menagerie – uit bronnen zijn voorbeelden genoeg bekend van dergelijke vogelbezitters.⁴²⁶ Men moet mijns inziens echter uitgaan van een redelijk algemeen toegepaste praktijk, aangezien vangst van inheemse zangvogels aan iedereen toegelaten is en met een minimum aan materiaal kan worden volbracht.⁴²⁷ De meeste gevangen inheemse zangvogels belanden uiteindelijk aan het spit, waar zij een verrijking van het menu zijn. Het houden als kooivogel komt op de tweede plaats.⁴²⁸

---

⁴²⁵ VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, p. 156.

⁴²⁶ Men kent bijvoorbeeld Hue van Boulogne, de hofschilder van hertog Filips de Goede, die in diens lusthof een volièrre onderhield, zie hiervoor VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, p. 156. Men kent ook de anekdote dat aartshertogen Albrecht en Isabella oprechte tranen lieten bij het overlijden van hun favoriete volièrevogel, zie hiervoor BALIS, *Facetten van de Vlaamse dierenschilderkunst*, 1982, p. 44.

⁴²⁷ VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, p. 86.

⁴²⁸ MATTHEY, *Vincken moeten vincken locken*, 2002, pp. 255-273. Nog in 1702 vermeldt een kookboek recepten voor leeuweriken, spreeuwen en vinken: NYLAND, *Den verstandigen kok*, 1702.

5.2 De Moderne Tijd – exotische kapers op de kust?

In de Moderne Tijd krijgen deze inheemse zangvogels ‘gezelschap’ van exoten zoals de papegaai en vooral de kanarie, die waarschijnlijk eerst bij de meer welgestelden ingang vinden. Uit het vorige hoofdstuk blijkt dat de papegaai vooral geroemd wordt om zijn spraakvermogen en zijn kleurenpracht. De kanarie wordt mijns inziens door een ander doelpubliek geapprecieerd. Hij sluit meer aan bij de klassieke kleine en handzame kooivogeltjes die in de eerste plaats voor hun zang worden gehouden (cfr. infra).

Ondanks hun exotische inslag slagen deze nieuwelingen er in de Moderne Tijd echter niet in de inheemse vogels uit de markt te drukken. Aan het begin van de 19de eeuw brengt een Amsterdamse uitgever een centsprent op de markt met als kopregel ‘Kinders komt nu gretig loopen / Om dees vogelen te koopen’. Daarop staan naast exotische vogels (kanarie, papegaai, ‘Oostindische rave’) nog steeds inheemse vogels zoals de nachtegaal, vink (‘oostvinck’), distelvink, kneu (‘kneuterken’), winterkoning (‘conincxken’), leeuwerik, mus en de niet tot de zangvogels behorende hop (‘hoppe’).⁴²⁹

5.3 Vangst van inheemse zangvogels bestemd voor consumptie of sport

De vangstmethode concentreert zich vooral op vogelsoorten die in relatief grote groepen vliegen, zoals de meeste vinkachtigen, sijsjes, etc.⁴³⁰ De trekbewegingen van deze vogels zijn relatief eenvoudig te doorgronden, men kan de vangst perfect afstemmen op hun levenswijze. Men vangt vinken door middel van slag- of spiegelnetten of met een lijmstok – voor andere vogels maakt Houttuyn ook nog melding van fuikswijze patrijsnetten en strikken.⁴³¹ Vangst met netten vereist het gebruik van zogenaamde ‘lokvogels’ – enerzijds de ‘roervinken’ die vastgehangen aan touwtjes kunnen worden aangespoord om wild te fladderen, anderzijds de ‘blinde vinken’ die met hun gezang soortgenoten moeten aanlokken. (Deze laatsten zijn letterlijk blind gemaakt om hun zangfrequentie te verhogen, een lot dat de als kooivogels gehouden soortgenoten eveneens moeten ondergaan.⁴³²) Op de lap grond tussen de netten wordt vaak voedsel gestrooid. Wanneer wilde vinken worden aangelokt door hun gevangen soortgenoten en neerstrijken tussen de netten, hoeft de

---

⁴²⁹ MATTHEY, *Vincken moeten vincken locken*, 2002, p. 278.

⁴³⁰ B. GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 9, 1971, p. 467 e.v.

⁴³¹ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 5, 1763, p. 463 e.v., p. 533 e.v.

⁴³² “De Mannetjes Vinken worden, door ‘tuitsteeken der Oogen blind gemaakt zynde, in Kouwtjes gehouden om hun lieflyk Gezang of Slaan in ’t Voorjaar.” De vrouwtjes zingen niet zo mooi, en worden daarom maar meteen opgegeten. HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 5, 1763, pp. 534-535.

vinkenvanger enkel nog een ruk aan het touw te geven om de netten te doen dichtklappen.⁴³³ Door de hoge mate van efficiëntie in bepaalde (vogeltrek)gebieden worden permanente installaties van netten met bijhorend wachthokje later een vaststaand onderdeel van menig buitenverblijf. Met zulke ‘vinkenbanen’ kan men tussen de 50 en 100 vogels per keer vangen, soms zelfs tot 1.000 per dag.⁴³⁴

Afbeelding 6: ‘Voghelaer ende vincken’, VAN DEN VONDEL, *Vorstelycke Warande der Dieren*, 1617, plaat 66, p. 148. De prent biedt zicht op “een Voghelaer in’t veld uytspannende zijn garen”. Er komt een “wolcke Vincke tot zijn net afdalen”, aangelokt door de lokvogel in een typische vinkenkooi, om aldaar zaad op te pikken. Een ruk aan het touw zorgt ervoor dat de netten dichtklappen.

De van in de late Middeleeuwen opkomende vinkenvangst is meer dan een manier om aan bijkomend voedsel te geraken. Het wordt een tijdverdrijf en sociaal evenement waar ook de elite zich op zal gaan toelegen. Tussen 1600 en 1850 bereikt deze ‘sport’ een hoogtepunt in populariteit bij de politieke en culturele topklaag. Bij het gewone volk zal zij nog tot aan het begin van de 20ste eeuw populair blijven.⁴³⁵

⁴³³ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 20; VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, pp. 86-87. Jonstonius vertelt in 1660 dat men het beste vinken kan vangen met een Westenwind of met helder weer, omdat ze dan lager vliegen en zodoende beter “de stem van de anlokkers” zouden horen; IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 80.

⁴³⁴ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 5, 1763, p. 533.

⁴³⁵ DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 52; VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, pp. 86-87.

De gevangen vogels bestemd voor consumptie worden tussen het andere wild te koop aangeboden op de markt of bij poeliers. De Antwerpse Vogelmarkt, ontstaan in de 16de eeuw, herbergt in eerste instantie wild van allerlei slag en dankt haar naam aan te koop aangeboden eetgevoegelte, waaronder (kleine) wilde vogelsoorten.⁴³⁶

5.4 Vangst en verkoop van kooivogels

Vogels die verordonneerd worden tot een leven als gezelschapsdier in een kooi moeten uiteraard levend worden gevangen. Bij de vangst met netten is de kans op permanente beschadiging en fataliteit relatief groot. Het zou kunnen dat een vogelaar de beschadigde en dode exemplaren sowieso voor consumptieve verkoop houdt, en de levende en in goede staat verkerende vogels probeert te verkopen als gezelschapsdier.

Met het oog op verkoop als gezelschapsdier zal men echter methoden gaan hanteren waarbij men vooral individuele vogels levend in kooien probeert te lokken. In Engeland gebruiken vogelaars die van het vangen en verkopen van kooivogels hun beroep hebben gemaakt geselecteerde zaden en met speciale planten gevoede insecten om vogels beter te kunnen lokken.⁴³⁷ De verkoop van kooivogels geschiedt op de markt – al dan niet op een speciale plaats – of via rondtrekkende handelaren (cfr. infra).⁴³⁸ Laat in de Moderne Tijd is er ook bewijs van vogelwinkels waar zeer waarschijnlijk kooivogels worden verkocht.⁴³⁹

5.5 Inheemse vogelsoorten

Onder andere dankzij de relatief eenvoudige vangstmethode zijn de vinkachtigen veel voorkomend als gezelschapsdier. Hun niet onaardige kleurenpatroon en vooral hun zangcapaciteit zullen eveneens een belangrijke rol hebben gespeeld. De kneu (*Acanthis cannabina*) is bij naam aanwezig in onze Antwerpse boedelinventarissen (cfr. infra, p. 142 en p. 143). Vink (*Fringilla coelebs*) en sijsje (*Carduelis spinus*) zijn het meest geschikt als kooivogel, doordat zij het best tegen opsluiting zouden kunnen – distelvink (putter, *Carduelis carduelis*), groenling (*Carduelis chloris*) en vooral lijsterachtigen (waaronder de nachtegaal) vergen meer zorg en houden het in gevangenschap meestal niet lang uit, aldus MATTHEY.⁴⁴⁰ Jonstonius stelt in 1660 echter dat de

---

⁴³⁶ SCHEPENS, *De Antwerpse Vogelmarkt*, 1986, pp. 27-28.

⁴³⁷ THIRSK, *Alternative Agriculture*, 2000, p. 64.

⁴³⁸ MATTHEY, *Vincken moeten vincken locken*, 2002, pp. 279-280.

⁴³⁹ In 1767 zijn er te Amsterdam drie vogelwinkels: MATTHEY, *Vincken moeten vincken locken*, 2002, p. 278.

⁴⁴⁰ MATTHEY, *Vincken moeten vincken locken*, 2002, p. 288.

vink soms dermate ongelukkig is in gevangenschap dat hij een vrijwillige hongerdood sterft, en dat ze anderszins hun droefheid uiteten door maandenlang niet te fluiten – langs de andere kant zijn er groenlingen bekend die onbezwaard uit de hand eten.⁴⁴¹ GRZIMEK beweert, eveneens in weerwil van MATTHEY, dat de distelvink een haast legendarische inheemse kooivogel met een fraaie zang is, die reeds eeuwen wordt gehouden, makkelijk in gevangenschap kweekt en kan worden gekruist met andere soorten (o.a. kanaries).⁴⁴² “Sy vermaken de mensch meer met haar sang als inde schotel”, aldus Jonstonius in 1660.⁴⁴³ Valmont de Bomare stelt analoog dat “leur chant est très agréable” en dat men deze zang nog kan laten variëren door de distelvink in de nabijheid van andere vogelsoorten te plaatsen.⁴⁴⁴ In 1780 wordt deze vogel, ondanks de overvloedige bekendheid van de kanarie, nog steeds om zijn zang gewaardeerd – het moet niet per se van een ver land komen of zeer zeldzaam zijn, aldus Buffon.⁴⁴⁵ Van in de 16de eeuw dankt de distelvink zijn volksnaam ‘puttertje’ aan de aangeleerde handigheid om, gezeten in speciaal daartoe bestemde ‘putterskooien’, met zijn bek voedsel en bakjes met water op te takelen.⁴⁴⁶ Zijn emblematische betekenis van vindingrijkheid en handigheid is afgeleid van deze praktijk. Toch is de distelvink in de beeldende kunsten vooral bekend door de magistrale afbeelding van Carel Fabritius (1622-1654). De schilder beeldt een distelvink uit die op de rand zit van een voederbakje waar hij met een kettinkje aan verbonden is. Over de betekenis van dit schilderij zijn er nogal wat twijfels – EDDY DE JONGH vermoedt een uitbeelding van de gevangen liefde, terwijl CHRIS BROWN duidt op een mogelijk bestaan als uithangbord voor een handelaar met de naam De Putter.⁴⁴⁷ Andere mogelijkheden zijn een onderdeel van een meubel, decoratie van een vogelkooi of kunstige beschermplaat.⁴⁴⁸ In andere schilderijen wordt de

⁴⁴¹ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 80 en p. 82.

⁴⁴² GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 9, 1971, p. 477.

⁴⁴³ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 79.

⁴⁴⁴ VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 1, 1764, p. 542.

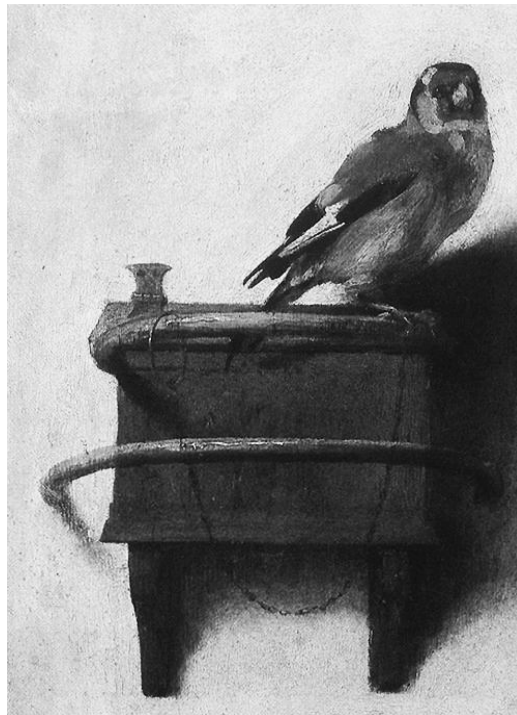
⁴⁴⁵ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 7, 1779, p. 261.

⁴⁴⁶ Dit is een toepassing van het natuurlijk fourageergedrag van deze vogel, waarbij hij met zijn bek geregeld aan vezels en dergelijke trekt om tot bij zijn voedsel te geraken: GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 9, 1971, p. 469. Voor verdere verwijzingen: BOESMANS, *Huisdieren*, (1984), p. 153; MATTHEY, *Vincken moeten vincken locken*, 2002, p. 283. Een dergelijke speciale putterskooi wordt afgebeeld op *Meisje met druiventros* (1662, Galleria Sabauda, Turijn) van Gerrit Dou, zie hiervoor: DUPARC (ed.), *Carel Fabritius*, 2004, p. 133. Martinus Houttuyn verhaalt eveneens deze oorsprong van de naam ‘putter’, maar vertelt er bij dat deze kunstjes ook andere vogelsoorten kunnen worden aangeleerd: HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 5, 1763, p. 539.

⁴⁴⁷ MATTHEY, *Vincken moeten vincken locken*, 2002, pp. 284-285.

⁴⁴⁸ *Carel Fabritius et l'âge d'or de Delft*, (november 2004), pp.14-15; DUPARC (ed.), *Carel Fabritius*, 2004, pp. 137-138.

distelvink ook in verband gebracht met het Passieverhaal – zijn rode wangveren zouden hem identificeren als een van de vogels die de doornen uit de kroon van Christus poogden te trekken en aldus met diens bloed zouden zijn besmeurd.⁴⁴⁹

Afbeelding 7: Carel Fabritius, *Het puttertje* (detail), 1654, Den Haag, Mauritshuis (afbeelding via *Web Gallery of Art*, <http://www.wga.hu>). Dit schilderij is een magistrale uitbeelding van een trompe-l'oeil, dat werkelijk de illusie wekt van een levend vogeltje. Ongeacht enige symboliek en ondanks de relatief korte ketting is het mijns inziens zeer waarschijnlijk dat het hier een realistische weergave van een distelvink als gezelschapsdier betreft.

Literaire bronnen maken gewag van nog andere kooivogels. Guicciardini en Jonstonius vermelden leeuweriken (*Alaudidae*) nog als een smakelijk onderdeel van het menu, maar daarnaast worden deze vogels toch ook gewaardeerd voor hun zang.⁴⁵⁰ “’t Is een leerzaame gemakkelyk tembaare Vogel, die wegens zyn Gezang dikwils in Kooijen of Kouwen gehouden wordt, doch dan ook een Zoodje Gras moet hebben, om op te zitten”, aldus Houttuyn in 1763.⁴⁵¹ Hun naam houdt trouwens rechtstreeks verband met hun zangcapaciteiten – de Oud-Germaanse vorm *laiwrikon* is afgeleid van een woord dat ‘klinken’ betekent.⁴⁵² Tortelduiven en kwartels blijken, naast hun gebruik in voeding, ook als

---

⁴⁴⁹ WELLER, *Sinners & Saints. Darkness and Light*, 1998, p. 157.

⁴⁵⁰ GUICCIARDINI, *Beschryvinghe van alle de Nederlanden*, 1612, p. 24; IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 81; MATTHEY, *Vincken moeten vincken locken*, 2002, p. 288.

⁴⁵¹ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving der*, deel 5, 1763, p. 461.

⁴⁵² GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 9, 1971, p. 190.

kooivogel gesmaakt.⁴⁵³ Een vogelbehuizing met kwartels en allerlei soorten duiven wordt eind 16de eeuw een vaststaand onderdeel van een buitenverblijf.⁴⁵⁴ Jonstonius maakt in 1660 melding van tamme kauwen, aardig zingende koolmezen en de in een kooi houdbare kruisbek (*Loxia curvirostra*) die “gelyk de Papegayen” op- en neerwaarts klautert en na het drinken zijn waterbak omkiepert “mogelijk om dat hy sijn beeldtenis daar in ghesien heeft”.⁴⁵⁵ In Vondel’s tijd laat men getemde mussen vrij in huis rond vliegen.⁴⁵⁶ De beestjes zijn dermate tam te krijgen dat ze op een roep kunnen komen aanvliegen, aldus Jonstonius. Geelgorzen fluiten slechts na een moeizame treurperiode in gevangenschap, maar daar staat tegenover dat ze met allerlei vogelgereedschap makkelijk te vangen zijn. De appelvink (*Coccothraustes coccothraustes*) zingt vals en kan niets worden aangeleerd, zo stelt Jonstonius, terwijl de spreeuw ons “de oyren moede” maakt door zijn gekwetter van op de daken.⁴⁵⁷ Toch beschouwt Houttuyn hem als een aangename kooivogel die zeer makkelijk leert, en onder de juiste omstandigheden zelfs zou kunnen praten.⁴⁵⁸ Een voor zijn zang geliefde vogel is natuurlijk de nachtegaal, die ook goed te temmen is – deze vogel is in gevangenschap echter snel aan depressie onderhevig, wat een hypotheek legt op zijn bestaan als kooivogel.⁴⁵⁹ Andere lijsterachtigen hebben dezelfde jammerlijke eigenschap.⁴⁶⁰

Over het algemeen vermelden de literaire bronnen zeer diverse vogelsoorten die als kooivogel gehouden kunnen worden, met voornamelijk een appreciatie voor zangkwaliteit, beweeglijkheid, of het kortweg aanbieden van ‘aangenaam gezelschap’.

5.6 Een alternatief gebruik – de krukvogel

De inheemse vogels worden in de 17de en 18de eeuw ook als kinderspeelgoed tewerkgesteld. Zulk een ‘krukvogel’ of ‘vink-aan-een-touwtje’ bestaat uit een vogelkrukje (een T-vormig stuk hout), dikwijls mooi versierd en behangen met belletjes, met daaraan een draad die verbonden is met een poot van het vogeltje.

---

⁴⁵³ BOESMANS, *Huisdieren*, (1984), p. 152.

⁴⁵⁴ STEVEN en LIEBAUT, *De Landtwinninghe Ende Hoeue*, 1582, pp. 105-109.

⁴⁵⁵ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 34 (kauw), p. 37 (kruisbek), p. 97 (koolmees).

⁴⁵⁶ SABBE, *Dierkennis en diersage bij Vondel*, 1917, p. 113.

⁴⁵⁷ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 77, , pp. 82-83 en pp. 88-89.

⁴⁵⁸ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 5, 1763, p. 473.

⁴⁵⁹ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, pp. 100-101. Ook Iunius weet dat een gekooide nachtegaal niet zingt: IUNIUS, *Emblemata. Overgheset in Nederlantsche tale*, 1567, p. 60.

⁴⁶⁰ STEVEN en LIEBAUT, *De Landtwinninghe Ende Hoeue*, 1582, p. 107.

De vogel kan aldus rondvliegen en door het spelende kind met een ruk aan de draad gedwongen worden om op het stokje te landen. Zowel mussen, mezen als vinken krijgen dit lot te verduren.⁴⁶¹

Afbeelding 8: Cornelis De Vos, *Familieportret* (detail), 1631, Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten (afbeelding via *Web Gallery of Art*, <http://www.wga.hu>). Dit beeld biedt een zicht op een ‘vogelkrukje’ met daarop mogelijk een distelvink (putter). De draad die met het vogeltje is verbonden is duidelijk zichtbaar.

Dit speelgoed wordt vaak op kinderportretten afgebeeld. DE JONGH ziet er een christelijke symboliek van religieuze liefde in, maar een profane interpretatie analoog met het 17de-eeuwse opvoedingsideaal van de ‘leersucht’ lijkt aannemelijker.⁴⁶² JAN BAPTIST BEDAUX wijst hierbij op de verwantschap tussen

---

⁴⁶¹ BOESMANS, *Huisdieren*, (1984), p. 152; DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 42; MATTHEY, *Vincken moeten vincken locken*, 2002, pp. 280-281; VAN DE WEIJER, *Dieren als werknemers*, 1992, p. 90.

⁴⁶² BEDAUX en EKKART, *Kinderen op hun mooist*, 2000, pp. 249-250; DE JONGH, *Zinnen en minnebeelden*, 1967, pp. 43-44 en pp. 47-49. Voor de theorie rond de uitbeelding van ‘leersucht’ en het 17de-eeuwse opvoedingsideaal, zie ook: BEDAUX, *Inleiding*, 2000, pp. 21. Hoe duidelijk de iconografische betekenis ook lijkt, men mag niet uit het oog verliezen dat de vink-aan-een-touwtje wel degelijk een echt speelgoed is in de 17de eeuw en later. Het mag dan een standaard attribuut van leersuchtige kinderen betreffen (hoewel het bijlange niet op alle kinderportretten voorkomt), dit ‘levend speelgoed’ is zeker geen verzinsel van de kunsttheorie. Het is een alledaags voorwerp dat, om het met de terminologie van DE JONGH te zeggen, tot motief wordt verheven en aldus een extra betekenis in zich draagt – zie voor de terminologie rond ‘motief’ en het ontdekken/erkennen van achterliggende betekenissen: DE JONGH, *Kwesties van betekenis*, 1995, p. 10 e.v. Dieren (en ander speelgoed) op kinderportretten zijn realistische attributen die soms een allegorische bijbetekenis krijgen – het betreft nooit voorwerpen die ‘vreemd zijn aan het kind’ – zie hiervoor: WILLEMSSEN, *Speelgoed in beeld*, 2000, p. 61.

het dressereren, in dit geval letterlijk ‘kort houden’ van een vogeltje en het africhten van een hond. Beide zijn metaforen voor een ideale opvoeding.⁴⁶³

5.7 De kanarie (*Serinus canaria*)

5.7.1 Oorsprong en evolutie van de tamme gedomesticeerde kanarie

In 1478 veroveren de Spanjaarden de Canarische Eilanden, waarna ze al snel beginnen met de uitvoer van kanaries naar het vasteland.⁴⁶⁴ De groene zangvogels worden snel populair bij de Spaanse adel en kloosters, waar vooral de monniken zich zullen toeleggen op de kweek.⁴⁶⁵ Op schepen richting Frankrijk en Vlaanderen bevinden zich veel kooitjes met deze ‘curiositeiten’.⁴⁶⁶ Deze vogelsoort van de orde der distelvinkachtigen, een afstammeling van de wilde kanarie en nauwe verwant van de Europese kanarie, is waarschijnlijk reeds voor 1400 gedomesticeerd – hiermee wijkt hij af van de eerder vermelde papegaaien en inheemse kooivogels.⁴⁶⁷ Het kweken in gevangenschap doet op het vasteland al snel allerlei variaties ontstaan in zangmogelijkheden, in kleur en vooral later tijdens de rococoperiode in verenpracht. Reeds in de 16de eeuw bestaan er volledig gele soorten, mogelijk eerst bij Noord-Nederlandse kwekers.⁴⁶⁸ Deze variaties zijn waarschijnlijk tot stand gekomen door vermenging tussen de Canarische vogels en uit andere eilanden en streken aangevoerde exemplaren. Men vermoedt namelijk dat de Portugezen in de 15de eeuw kanaries meevoeren naar hun thuisland, alwaar reeds een variabiliteit tot stand komt.⁴⁶⁹ Nederlanders zouden vóór de Spaanse verovering van de Canarische eilanden al eens kanaries mee naar onze streken gebracht hebben, waar ze vooral bij wevers populair werden. In 1461 is Lodewijk XI van Frankrijk een waar kanarieliefhebber die langzaam maar ontevreden raakt met de verkrijgbare vogels en in 1478 in het zog van de Spanjaarden naar de Canarische Eilanden reist om zich aldaar ‘Quatre douzains de Serins’ aan te schaffen. Het

---

⁴⁶³ Zie het hoofdstuk ‘Discipline for innocence. Metaphors for education in seventeenth-century Dutch painting, in: BEDAUX, *The reality of symbols*, 1990, pp. 109-169.

⁴⁶⁴ GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 9, 1971, p. 473.

⁴⁶⁵ GONNISSEN, *10.000 jaar huisdieren*, 1994, p. 206.

⁴⁶⁶ COORNAERT, *De Vlaamse Natie op de Canarische eilanden*, Academiejaar 1999-2000, online.

⁴⁶⁷ Er zijn aanwijzingen dat de domesticatie van de kanarie teruggaat tot de 14de eeuw. GAUTIER, *De Gouden Kooi*, 1998, p. 36. Voor de onderverdeling van de kanarie als lid van de distelvinkachtigen uit de overkoepelende familie van de vinken, zie: GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 9, 1971, pp. 470-473.

⁴⁶⁸ GRZIMEK e.a. (ed.), *Het leven der dieren*, deel 9, 1971, p. 473; VON FRISCH, *Kanaries*, 1979, p. 5; WILLEMS, *Geschiedenis van de kanarie*, 1985, pp. 42-44.

⁴⁶⁹ WILLEMS, *Geschiedenis van de kanarie*, 1985, p. 21.

jaar daarna koopt hij er nog eens 46, in 1480 maar liefst 330. In 1490 koopt zijn zoon en opvolger Karel VIII bij twee handelaars in totaal 156 kanaries.⁴⁷⁰ In eerste instantie zullen de Spanjaarden enkel mannetjesvogels uitvoeren om hun monopolie ter zake in stand te houden.⁴⁷¹ Er ontstaat een lucratieve handel op Italië, Frankrijk en Engeland. De kanaries zijn luxeproducten met een hoge prijs, die zeer geliefd zijn bij de rijke dames. Nog voor de 17de eeuw wordt het alleenrecht doorbroken door Italianen en Engelsen – spoedig worden er ook kanaries gekweekt in Tirol, Zwitserland, Nederland en Duitsland.⁴⁷² GONNISSEN verhaalt in een romantische bui over hoe een schip geladen met zowel mannelijke als vrouwelijke kanaries voor de Italiaanse kust schipbreuk leed en dat daardoor het monopolie zou zijn ingestort.⁴⁷³ Dit verhaal stamt van de Italiaan Giovanni Pietro Olina die in 1622 vermeldt dat de Italianen op dat moment voorop lopen bij de cultivering en kweek doordat ze via een schipbreuk van een Spaans kanarietransportschip aan vrouwtjesvogels geraakt zijn.⁴⁷⁴ Valmont de Bomare vertelt in de 18de eeuw een veel plausibeler verhaal over hoe op het eiland Elba een schip met kanaries gestrand is en er voor gezorgd heeft dat er op dat eiland een groep bastaardkanaries is ontstaan – van een doorbroken monopolie is echter geen sprake.⁴⁷⁵ Het is veel realistischer om aan te nemen dat een en ander te maken heeft met de technische moeilijkheid om mannelijke en vrouwelijke kanaries van elkaar te onderscheiden. Als er al sprake geweest kan zijn van een monopolie, tenminste. Zoals eerder vermeld blijken Portugezen en Nederlanders reeds vóór de Spanjaarden kanaries aan te voeren, en zijn Nederland en Frankrijk al in de 15de eeuw met de kweek bezig. Studie van kanariestamsorten wijst uit dat er tijdens het Spaanse ‘monopolie’ vogels uit beide Nederlanden naar Engeland zijn gevoerd. Tijdens de regering van Elisabeth I – die zelf overigens graag kanaries heeft uitgedeeld aan haar ‘gunstelingen’ – zou men daar reeds volop met de kweek bezig zijn.⁴⁷⁶ In de tweede helft van de 17de eeuw wordt Tirol het belangrijkste centrum voor kanariékweek. Van daaruit vertrekken kooplieden meestal te voet met een paar honderd vogels in kooien op hun rug naar de grote steden in Europa.⁴⁷⁷ Ondertussen kweekt men actief in Duitsland, Engeland en de Nederlanden (vooral het Noorden). De Engelsen zullen het succes van de Hollandse kwekers

---

⁴⁷⁰ WILLEMS, *Geschiedenis van de kanarie*, 1985, pp. 21-23.

⁴⁷¹ VON FRISCH, *Kanaries*, 1979, p. 5; GONNISSEN, *10.000 jaar huisdieren*, 1994, p. 206.

⁴⁷² VON FRISCH, *Kanaries*, 1979, p. 5.

⁴⁷³ GONNISSEN, *10.000 jaar huisdieren*, 1994, p. 207.

⁴⁷⁴ WILLEMS, *Geschiedenis van de kanarie*, 1985, pp. 46-47.

⁴⁷⁵ VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 5, 1764, p. 229.

⁴⁷⁶ WILLEMS, *Geschiedenis van de kanarie*, 1985, pp. 23-28.

⁴⁷⁷ GONNISSEN, *10.000 jaar huisdieren*, 1994, p. 207.

toeschrijven aan ‘de nationale obsessie voor netheid’ die tot uiting komt in uitermate hygiënische kooien. Rond 1700 is Amsterdam een belangrijk kweekcentrum – de Franse gravin de Berry trekt speciaal naar deze stad om kanaries te kopen. Op haar terugweg door Vlaanderen koopt ze nog een aantal exemplaren bij lokale kwekers.⁴⁷⁸

Afbeelding 9: Marcellus Laroon, *The canary seller*, ca. 1687, kopergravure, onbekend formaat, waarschijnlijk onderdeel van *The Cryes of the City of London drawne after the life*, London, Pierce Tempest, 1687. (scan: THIRSK, *Alternative Agriculture*, 2000, p. 65, echter zonder bronvermelding).

De kanarie speelt eveneens een rol in de landbouwevoluties van de late Middeleeuwen tot het midden van de 17de eeuw. Kanariezaad is een van die gewassen die na de Zwarte Dood worden ingepast in nieuwe landbouwstrategieën, als gevolg van een groeiende vraag door de toename van het houden van kooivogels. In Engeland valt de sterke opkomst van kooivogels samen met de aankomst van Nederlandse en Vlaamse vluchtelingen in de streek rond Kent in de 16de eeuw – zij brengen kanaries en kanariezaad mee, dat al snel

---

⁴⁷⁸ MATTHEY, *Vincken moeten vincken locken*, 2002, p. 279; WILLEMS, *Geschiedenis van de kanarie*, 1985, p. 57.

een van de belangrijkste landbouwproducten in de regio wordt.⁴⁷⁹ Sir Richard Weston komt midden 17de eeuw in het kader van de applicatie van de ‘New Husbandry’ naar de Lage Landen om de toepassing van kanariezaad te bekijken – bij zijn terugkeer in Engeland zal hij dit gewas bestempelen als een “proposed novelty crop”.⁴⁸⁰

5.7.2 *Het beeld van de kanarie in de 16de en 17de eeuw – een nobele onbekende?*

In de natuurhistorische literatuur duikt de kanarie voor het eerst op bij de encyclopedist Konrad Gesner. In zijn *Historia Animalum* (1545-1555) maakt hij een redelijk foutieve en mogelijk uit derdehandse observatie stammende beschrijving van een kanarie – hij noemt het dier Cannaria, ‘suikervogel’, en vermeldt dat het vogeltje zeer duur is en enkel door welgestelden wordt gehouden.⁴⁸¹ Ulysse Aldrovandi maakt in zijn *Ornithologiae* (1600) allerlei nieuwe en correctere observaties over de van de Canarische eilanden afstammende kanaries of ‘passeribus canariis’ (canarische mus), hoewel hij de foutieve verwijzing naar suiker overneemt van Gesner.⁴⁸² De bijhorende afbeelding is trouwens niet zo heel gelijkend, vindt Buffon in 1779.⁴⁸³ Jonstonius zegt in de 17de eeuw dat de kanarie, “van de Kanaryse Eylanden daar hy vandaan gebragt wert”, een overwegend groene vogel ter grootte van een mees is die “heel vermakelyk” zingt. Hij deelt hem – correct – onder bij de distelvinkachtigen. Men voedt hem met kanariezaad, muur (“daar hy beter van singt”) en, alweer, suiker.⁴⁸⁴ Het is moeilijk te zeggen waar deze foutieve associatie vandaan komt – de vogeltjes zelf eten normaal gezien geen suiker.⁴⁸⁵ Het is mogelijk dat de kanaries een secundaire lading waren op schepen die in hoofdzaak suiker meevoerden, het belangrijkste exportproduct van de Canarische Eilanden – het is niet onlogisch om analoog met de eventuele

---

⁴⁷⁹ THIRSK, *Alternative Agriculture*, 2000, p.15 en p. 64.

⁴⁸⁰ THIRSK, *Alternative Agriculture*, 2000, p. 39. De ‘New Husbandry’ is het afschaffen van braakligging door een afwisseling in rotatiesysteem, waarbij men voedergewassen (waaronder kanariezaad) zal opnemen in de vruchtopvolging. Voor de onderzoeksreis van Weston en de toepassing van ideeën, zie VANDENBROEKE, *Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1815*, 1980, pp. 78-80.

⁴⁸¹ WILLEMS, *Geschiedenis van de kanarie*, 1985, p. 41.

⁴⁸² ALDROVANDI, *Ornithologiae. Tomvs alter*, 1600, pp. 814-815.

⁴⁸³ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 7, 1779, p. 1 e.v.

⁴⁸⁴ IONSTONS, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen*, 1660, p. 80.

⁴⁸⁵ Houttuyn vermeldt in 1763 wel dat men de vogels bij wijze van versnapering in de winterdagen een weinig broodsuiker kan geven, wat al veel dichterbij de waarheid zal zijn. Geen van de andere werken uit de 18de eeuw waarin de kanarievogel besproken wordt, zeggen iets over het aanbieden van suiker als principale voedingsstof. HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 5, 1763, p. 545.

benaming ‘suikerboten’ ook van ‘suikervogels’ te spreken. Er is vanaf de 16de eeuw overigens een serieuze suikerconnectie tussen Antwerpen (en de Nederlanden) en de Canarische Eilanden, wat in dat opzicht meteen kan verklaren hoe men hier zo makkelijk aan de als eventuele secundaire lading meegevoerde zangvogeltjes geraakt.⁴⁸⁶ Een andere mogelijkheid ligt in de Latijnse benaming van de vogel, waarbij het gedeelte ‘Canari’ eenvoudigweg kan zijn vervormd tot ‘Cannari’ – ‘canna’ is Latijn voor (suiker)riet of een uit riet gemaakt object.⁴⁸⁷ Hoe dan ook is er in de 16de en 17de eeuw relatief weinig over deze vogel bekend. Ter vergelijking: Aldrovandi wijdt één pagina aan de kanarie, dertien pagina’s aan de leeuweriken en omzeggens veertig pagina’s aan de papegaaien. Belon du Mans vermeldt in 1555 de kanarie zelfs niet. Jonstonius vult in 1660 amper een kolom over de kanarie, met dan nog overwegend van Aldrovandi overgenomen informatie, terwijl hij meer dan twintig pagina’s kan vullen met gegevens over de papegaaien. Dit houdt natuurlijk verband met het feit dat ‘de kanarie’ op dat moment slechts één enkele vogel herbergt, terwijl bijvoorbeeld papegaaien bijna honderd in die tijd gekende soorten bevatten. Echter, over het algemeen vertelt men over aparte soorten papegaaien en inheemse zangvogeltjes ook meer anekdotes en verwijzingen vanuit een gezelschapsdiercontext. Dit doet vermoeden dat de kanarie in de 16de en 17de eeuw allesbehalve ‘legendarisch populair’ is.

5.7.3 De 18de eeuw als keerpunt – een verantwoorde hobby voor verlichte zielen

Het contrast tussen de 18de eeuw en de voorgaande eeuwen is groot wat kennis over en faam van de kanarie betreft. Reeds eerder werd gesteld dat in de tweede helft van de 17de eeuw de verspreiding van de kanariekeek een grote vlucht neemt, wat waarschijnlijk evenredig met de populariteit van deze zangvogel geschiedt. Aan het begin van de 18de eeuw ontstaat er gespecialiseerde literatuur over het houden van kanaries. J.C. Hervieux de Chanteloup, “Opziender over de Kanariekeekery van hare Hoogh[eid] de Hertoginne van Berry”, schrijft in 1709 het eerste standaardwerk over kanaries.⁴⁸⁸ Deze *Traité curieux des Serins de Canarie* wordt door Moubach vertaalt als *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels* en samengebundeld uitgegeven te Amsterdam in 1712. Gebruik makend van de in dit werk aanwezige informatie verzekert de auteur “dat men

---

⁴⁸⁶ COORNAERT, *De Vlaamse Natie op de Canarische eilanden*, Academiejaar 1999-2000, online; EVERAERT, “The Flemish Sugar Connection”, (2001); STOLS, *Mercurius met een exotische maraboet*, 2002, p. 22.

⁴⁸⁷ Vertaling m.b.v. PINKSTER (ed.), *Woordenboek Latijn/Nederlands*, 2003.

⁴⁸⁸ HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, Bericht van den Schryver, fol. 2; WILLEMS, *Geschiedenis van de kanarie*, 1985, pp. 58-60.

veel vermaak in de aangename geneuchte deezer beminnelyke kleine Vogeltjes scheppen zal”.⁴⁸⁹ Midden 18de eeuw vertaalt en bewerkt Van Wickede het origineel van Hervieux opnieuw en wordt het te Amsterdam uitgegeven onder de naam *Kanari-uitspanningen, of Nieuwe verhandeling van de kanari-teelt*.⁴⁹⁰ Iets later verschijnt bij drukker Parys te Antwerpen een anoniem werk over kanaries getiteld *Verhandeling van de kanari-teeling*, mogelijk (gedeeltelijk) een ongeoorloofde kopie van Van Wickede.⁴⁹¹ Hoe dan ook, de anonieme auteur (hierna aangeduid als de ‘Liefhebber’) verklaart vijftientig jaar praktijkervaring te hebben met het houden en kweken van kanaries, kent de verhandeling van Hervieux en de vertaling van Moubach, maar meent dat deze werken niet geschikt zijn voor een nieuwe liefhebber doordat zij allerlei onwaarheden en verwarrende stellingen bevatten.⁴⁹² De natuurwetenschappelijke werken van Houttuyn, Valmont de Bomare en Buffon hebben de uitgebreide kennis ondertussen ook geïncorporeerd.

a) *Een verlichte en wijdverbreide ontspanning*

Het houden van kanaries is een “stille en onbesproke Uytspanning”, en daardoor zeer genoeglijk.⁴⁹³ Kanarievogels “worden, wanneer men ze voor de Winterkoude beschut, gemakkelyk in Kouwtjes, Kooijen en Vlugten gehouden en voortgeteeld door geheel Europa”, aldus Martinus Houttuyn in 1763.⁴⁹⁴ In 1764 onderscheidt Valmont de Bomare de ‘Serin commun’ (de Europese kanarie) en de ‘Serin de Canarie’, de welke hij beide onderverdeelt bij de ‘Passer Canarius, aut Avicula sacharina’ (Canarische mus, ofte suikervogeltje). De van de Canarische eilanden afkomstige soort “est fort commun parmi nous: on l’élève en cage”. De Duitse kweekvormen waardeert men het meest:⁴⁹⁵

---

⁴⁸⁹ HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, Bericht van den Schryver, fol. 2. Moubach meent dit werk te moeten vertalen om “onzer naaukeurige Landsgenooten, die in ’t stuk van deeze Liefhebbery den Fransen niet behoeven te wyken, een vertaaling over dit klein en beknopt werkje te doen”.

⁴⁹⁰ WILLEMS, *Geschiedenis van de kanarie*, 1985, p. 61.

⁴⁹¹ Het eerste hoofdstuk is namelijk getiteld ‘Kanari uytspanning. Of nieuwe Verhandeling van de Kanari-teeling’. Het is in die zin wel ironisch dat de drukker waarschuwt “dat zich eenige baetsoekende Menschen niet ontzien, Diergelyke kleyne Werken, als dit is, terstond nadrukken en het zelve als dan vol fouten en verminkt den Goed-jonstigen Lezer in de hand steken”. *Verhandeling van de kanari-teeling*, [1759-1784], fol. 2.

⁴⁹² *Verhandeling van de kanari-teeling*, [1759-1784], pp. 3-5.

⁴⁹³ *Verhandeling van de kanari-teeling*, [1759-1784], p. 3.

⁴⁹⁴ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 5, 1763, p. 545.

⁴⁹⁵ VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 5, 1764, pp. 278-229.

“Les Serins d’Allemagne passent pour être les meilleurs de tous, & surpassent les Serins des Canaries par leur beauté & par leur chant. [...] On les élève dans des cages ou dans des chambres préparées, & exposées au Levant.”

b) *Afkomst van en handel in de kanarievogel*

Alle besproken auteurs stellen dat de naam afkomstig is van het oorsprongsgebied van de vogels, namelijk de Canarische Eilanden – een vroegere oorsprong is duister en onduidelijk. In de lente en herfst brengen Zwitserse handelaars vanuit Innsbruck (Tirol) vogels naar Parijs. Hervieux noemt de van die vogels stammende kweekexemplaren ‘Parijse vogels’ – analoog met deze gedachtegang noemt de vertaler Moubach ze ook ‘Hollandse vogels’, aangezien zij eveneens aldaar worden opgekweekt.⁴⁹⁶ Bijna zeventig jaar later vermeldt Buffon dat er per jaar 1600 vogels vanuit Tirol naar Parijs worden gebracht en verkocht aan 5 schellingen per stuk. Innsbruck en omgeving is dan nog steeds het belangrijkste centrum: “c’est de là que le commerce les répand à Constantinople & dans toute l’Europe”, waarbij Constantinopel op Europees vlak de grootste afnemer van Tirolse kanaries zou zijn, dixit een kanariehandelaar.⁴⁹⁷ De ‘Liefhebber’ verklaart dat de vogels binnenshuis worden voortgeteeld nadat ze tot in de Nederlandse steden zijn aangevoerd uit Tirol, Zwaben, Beieren, de omgeving van Nurenberg en “Luykerland” of Thudinië, een landstreek in de huidige provincies Henegouwen en Namen, in Tussen-Samber-en-Maas, waarvan de naam is afgeleid van het feit dat de streek ooit deel uitmaakte van het prinsbisdom Luik. In herfst, winter en lente komen de Zwaben, Schwarzwalders en Tirollers met 400 à 500 vogels op de rug naar onze streken afgezakt – zij reizen eveneens naar Turkije, Rusland, Duitsland, Schotland en Frankrijk. Het is vermakelijk om “allerley couleuren van KanariVogels door malkanderen te zien lopen en vliegen, insonderheyd als sy gevoedert worden, en eten en drinken bekomen, vermits de een roept, de ander zingt, een derde vecht en anderen malkanderen asen”.⁴⁹⁸

De Zwitserse handelaars leveren echter vogels van een inferieure kwaliteit, de diertjes sterven bijna alle slechts luttele dagen nadat men ze gekocht heeft. Deze handelaars zitten niet voor hun plezier in het vak, zij zijn enkel geïnteresseerd in

---

⁴⁹⁶ HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, pp. 3-5.

⁴⁹⁷ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 7, 1779, pp. 70-71, voetnoot q).

⁴⁹⁸ Thudinië of Luikerland, in: *Encarta® 98 Encyclopedie. Winkler Prins Editie*, 1997; *Verhandeling van de kanari-teeling*, [1759-1784], pp. 7-8. Houttuyn vermeldt dat deze meegebrachte vogels sterk lijken op de Europese kanarie, en dat het misschien kruisingen zijn. Vermoedelijk baseert hij deze observatie op de groenige kleur van deze vogels – dit wijst mijns inziens op het feit dat men in onze streken overwegende gele kanaries houdt en de groene kleur hier bijgevolg ‘speciaal’ is. HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 5, 1763, p. 548.

een koper die met glinsterend metaal afkomt “zonder welk de verstandigste Man niets vermag”, aldus Hervieux. Volgens de ‘Liefhebber’ zijn zij er vooral op uit de onwetenden geld uit de zakken te kloppen door wonderlijke verhalen over hun vogels te vertellen.⁴⁹⁹ Hervieux meent dat het slechte voedsel en de verandering van lucht tijdens de reis de kanaries al te zeer verzwakken. Toch worden deze vogels vooral door nieuwe liefhebbers aangekocht, aangelokt enerzijds door de lage prijs, anderzijds doordat de beestjes “van verre Landstreeken komen” en deshalve geacht worden iets speciaals te zijn. De hebzuchtigheid van de Zwitserse handelaars zou volgens Hervieux verantwoordelijk zijn voor het eertijds ontstaan van de lokale kanariekeek, doordat ze zo onvoorzichtig waren om ook wijfjes te verkopen.⁵⁰⁰ De uit Luikerland afkomstige handelaars komen in augustus en september kanarievogels veilen, die in Luikse en Brabantse kloosters gekweekt worden. Zij zijn zeer goedkoop, maar het betreft meestal vrouwtjes die men voor mannetjes wil laten doorgaan. De ‘Liefhebber’ stelt samenvattend dat het ten allen tijde het beste is om kanaries uit eerste hand te kopen, “te weten van Burgers, die Liefhebbers syn de *Vogels* self hebben laten broeden en verkopen wilden”.⁵⁰¹

c) *Varianten en prijzen – de liefhebberij in opbod*

Hervieux noemt achtentwintig kanarievarianten, genaamd “naar haare verschillende verwe”, met daarbovenop nog de mogelijkheid van bastaardkanaries waarbij de naam is afgeleid van de moedervogel. Voor de benoemde soorten liggen de standaardprijzen in merendeel tussen de 4 en 6 gulden Hollands geld. De goedkoopste variant is de “Gemeene Grauwe” dewelke 3 gulden 10 stuivers kost, de duurste is de “Zwarte en geregelde bonte Citroen verwige” aan 25 gulden. Exemplaren met speciale versieringen zoals anderskleurige veren in de staart of een afwijkend vleugelsierpatroon kunnen tot het dubbel kosten, of zelfs meer als de koper “echt graag geld uitgeeft”. Sommige bastaardkanaries met echt zeldzame mooie kleuren en tekening kunnen een hoge prijs bekomen “gelyk’er zedert eenigen tyd drie Jonge Bastaard Kanariën [...] voor vyf honderd guldens verkocht zyn”. Gelukkig neemt dergelijk absurd liefhebbersgedrag stilaan af doordat de kanarie meer en meer “gemeen” wordt, aldus Hervieux. Hij klaagt zelfs dat het door de grootschaligheid van de liefhebberijkeek moeilijker wordt om nog zuivere varianten te kunnen kopen. Hervieux geeft ook een verklaring voor het zoeken

---

⁴⁹⁹ HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, p. 235 e.v.; *Verhandeling van de kanari-teeling*, [1759-1784], p. 8.

⁵⁰⁰ HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, p. 3 e.v., pp. 235-241.

⁵⁰¹ *Verhandeling van de kanari-teeling*, [1759-1784], p. 11.

naar nieuwe soorten door bastaarden te kweken, waarmee hij in één klap een rake tekening van de veronderstelde opkomende consumptiecultuur aanbrengt:⁵⁰²

“Gelyk de mensch nooit vergenoegt is met het geene hy bezit, verachtende dikmaals wat hy heeft, en begeert gemeenlyk vieriglyk alles wat hy niet bezit.”

De ‘Liefhebber’ maakt melding van slechts vierentwintig soorten, met daarbovenop de wonderlijke van Nurenberg afkomstige “[kanarievogel] met toppen, die alde eerst sedert het jaer 1734. hier gesien syn” – mogelijk gaat het hier over zogenaamde kuifkanaries, misschien zelfs krul- of frisékanaries.⁵⁰³ Buffon telt opnieuw negenentwintig soorten, waarbij de kleurvariaties beïnvloed zouden worden door de temperatuur van hun leefomgeving.⁵⁰⁴

d) Kunde en karakter van de (mannelijke) kanarievogel

Hervieux verzekert ons “dat de Kanarivogels, de Nachtegaal alleen uitgezondert, het beste zingen, en veel sterker van stem dan alle andere kleine Vogels zyn”.⁵⁰⁵ “Si le Rossignol est le chantre des bois, le serin [de Canarie] est le musicien de la chambre” aldus Buffon in 1779.⁵⁰⁶ Volgens Hervieux en de ‘Liefhebber’ moet men hen van jongsaf met het “Flageoletje” melodietjes aanleren.⁵⁰⁷ Buffon vermeldt daarentegen de techniek van het ‘voorzingen’, waarbij een jonge vogel het fluiten krijgt aangeleerd van ofwel andere kanaries (zijn ouders, bijvoorbeeld), ofwel een andere vogelsoort (zo zouden ze daar in Engeland roodborstjes voor inzetten). Een kanarie zal uit zichzelf allerlei vaak gehoorde geluiden pogen te reproduceren, soms met grappig resultaat – zo zou de vogel van de ontvanger-generaal van Dijon het geluid van rollende écus hebben kunnen nadoen.⁵⁰⁸

Kanaries worden zeer tam en eigen, en komen aanvliegen als hun naam wordt geroepen. De kleine zangvogel is zeer aangenaam gezelschap, zijn speels gezang verkwikt eenieder, zijn gedrag doet aan dat van onschuldige kinderen denken:⁵⁰⁹

---

⁵⁰² HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, pp. 5-9, p. 27, p. 227 en pp. 259-265.

⁵⁰³ *Verhandeling van de kanari-teeling*, [1759-1784], p. 17. Het woord ‘top’ kan worden vertaald als kruin van het hoofd, hoofdhaar of “krullende lokken”, zie hiervoor VERDAM (ed.), *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 2002, p. 614. Voor de kuif- en frisékanaries, zie bijvoorbeeld: VON FRISCH, *Kanaries*, 1979, p. 11.

⁵⁰⁴ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 7, 1779, pp. 13-14.

⁵⁰⁵ HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, p. 87 e.v.

⁵⁰⁶ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 7, 1779, p. 1.

⁵⁰⁷ HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, p. 87 e.v.; *Verhandeling van de kanari-teeling*, [1759-1784], p. 65 e.v.

⁵⁰⁸ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 7, 1779, p. 2 en p. 70.

⁵⁰⁹ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 7, 1779, pp. 1-4.

“L’un a donc bien plus de part que l’autre aux agrémens de la société; le serin chante en tout temps, il nous récrée dans les jours les plus sombres, il contribue même à notre bonheur; car il fait l’amusement de toutes les jeunes personnes, les délices des recluses; il charme au moins les ennuis du cloître, porte de la gaieté dans les ames innocentes & captives.”

De mannetjes zijn het meest kostbaar, aangezien zij de grootste fluiters zijn. Hervieux vertelt dat er in se vier soorten onder de mannetjeskanaries bestaan. De eerste soort wordt naar zijn fysieke gesteldheid als lam en kwetsbaar bestempeld – de ‘Liefhebber’ verdeelt deze soort nog eens onder in enerzijds de “klosvoet” (met ruige en aangekoekte pootjes, zingt weinig) en anderzijds de “steertvreter” (bijt de eigen staart af, is immens lelijk en kan daarenboven niet zingen).⁵¹⁰ De overige drie soorten zijn ingedeeld naar persoonlijkheid. De eerste is een kwaadaardige vogel die zijn wijfje geweld aandoet of zelfs doodt, maar voor het overige wel goed kan zingen. De volgende pikt de eieren stuk of doodt zijn jongen, maar behandelt zijn vrouwtje goed en kan ook mooi zingen. De leden van de laatste soort zijn “van een altoos vroolyken aart, die lang en dikmaals zingen; ook zyn ze zoo gemeenzaam, dat ze aannemen wat men haar geeft, en dit zelfs uit de mond” – zij zijn ook vriendelijk voor hun vrouwtjes, zorgzaam voor hun jongen, en vermakelijk in het algemeen. Het zijn “volmaakte KanariVogels”, aldus de ‘Liefhebber’.⁵¹¹ Meer zelfs, het zijn onberispelijke afspiegelingen van het toen heersende gezinsideaal.⁵¹² Buffon stelt samenvattend dat kanaries van de een tot de ander verschillen in *morele* gedragingen.⁵¹³

e) *Voeding, verzorging en voortteling*

Hervieux stelt het tot doel van de gespecialiseerde kanarieliteratuur om de lezer zo goed mogelijk van deze “beminnelijke kleine Vogeltjes” te laten genieten en hem te wapenen tegen allerlei onvoorziene en vanuit onwetendheid onrustwekkende omstandigheden:⁵¹⁴

“Niets vreemds zal men in alle de verscheidene voorvallen vinden, die haar [= de kanarie] bejegenen mogten: men zal zig zelf niet over haare dood ontstellen, wanneer men haarentwegen alles gedaan heeft, wat men wist noodig te zyn om

---

⁵¹⁰ *Verhandeling van de kanari-teeling*, [1759-1784], pp. 12-13.

⁵¹¹ HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, pp. 97-109 en p. 137; *Verhandeling van de kanari-teeling*, [1759-1784], pp. 15-16.

⁵¹² O.a. Simon Schama veronderstelt vaderlijke betrokkenheid bij het welzijn van de kinderen, zie ROBERTS *Vaderschap in de achttiende eeuw*, online. Zie voor dit onderwerp ook KLOEK, *Huwelijk en gezinsleven ... 1650-1800*, 1993, pp. 158-164; MUCHEMBLED, *De uitvinding van de moderne mens*, 1991, pp. 273-279.

⁵¹³ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 7, 1779, pp. 36-37.

⁵¹⁴ HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, Bericht van den Schryver, fols. 2-3.

haar leeven uit te rekken; verzekert zyde, dat alles wat leven heeft, dit eindelyk afleggen moet.”

Volgens Hervieux dient een niet-broedende kanarie te worden gevoed met een mengsel van raapzaad, gerst (dit moet eigenlijk ‘gierst’ zijn), hennepzaad, (ingevoerd) kanariezaad, maanzaad, latuurzaad, zaad van zilverkruid en weegbreezaad, voor een totaal van 20 stuivers per jaar. Een broedende kanarie kost nog eens 10 stuivers meer, vooral omwille van de extra toevoeging van hardgekookte eieren, beschuit, koekjes, etc.⁵¹⁵ Valmont de Bomare bestempelt hennepzaad, gierst en raapzaad als hoofdvoedsel, en raad muur aan als gezondheidsbevorderend snoepgoed.⁵¹⁶ Volgens Buffon moet een broedende kanarie gevoed worden met een mengsel van 3 delen raapzaad, 2 delen haver, 2 delen gierst en 1 deel hennepzaad. Men kan er eventueel ook een hardgekookt ei in verwerken.⁵¹⁷ Houttuyn heeft zijn ideale en uitgebreide kanarievoedsel van een groot liefhebber:⁵¹⁸

“Het beste Voedzel, dat menze volgens ’t oordeel van een groot Liefhebber geeven kan, is Kanarie- en Raap-Zaad, half en half, met een weinig Haveren-Gort, in de Zomer, maar ’s Winters wat Hennipzaad ‘er onder gemengd. Voorts geeft men hun, somwylen, eenige versnapering van geweekte Biskuit of een stukje Broodsuiker in de Winter, en eenige Blaadjes Kruiskruid, Muur of Salade in de Zomer.”

De meeste werken geven daarenboven een uitgebreide handleiding over hoe men zieke of gekwetste vogels moet verzorgen – met bijzondere aandacht voor de ruiperiode, die er volgens Hervieux ‘gelukkigerwijs’ voor zorgt dat veel kanaries sneuvelen “zoo zouden deeze Vogels eerlang gemeender dan de Cysjes worden; en alsdan de meenigte der zelve haar verachtelyk maaken, en van weinig waarde doen zyn”. Daarbovenop komt steevast een aantal hoofdstukken over de geplogenheden van het kweken (met speciale broedkooien), het met de hand opbrengen van jonge vogels, en hoe men intersoortelijke kruisingen moet

---

⁵¹⁵ Er is geen vermelding van suiker. Hervieux geeft ook prijzen aan voor de verschillende voedingszaden (voor het jaar 1709, en afhankelijk van oogst): per schepel (ca. 13 liter) raapzaad 45 st., gerst 30 st., hennepzaad 22 st., en per kop (0.8126 liter) kanariezaad 3 st. 6 penn., maanzaad 12st., latuurzaad 9st., zilverkruidzaad 28st., weegbreezaad 15st. De verhoudingen in het zadenmengsel is afhankelijk van de gesteldheid van de betreffende kanaries, en wordt overgelaten aan de liefhebber zelf. HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, pp. 273-283.

⁵¹⁶ VALMONT DE BOMARE, *Dictionnaire raisonné universel*, deel 5, 1764, p. 228.

⁵¹⁷ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 7, 1779, pp. 43-44.

⁵¹⁸ HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 5, 1763, p. 545.

volbrengen.⁵¹⁹ Men moet ten allen tijde met zachte hand de vogels behandelen – wanneer men ze bijvoorbeeld met de hand uit de kooi wil halen, moet men “niet te driestig syn maer voren een weynig met de vogels praten; dus sullen sy soo schichtig niet wesen”.⁵²⁰

f) *Een kans om zich te tonen – de vogelkooi*

“Dagelyks worden ‘er veele onderscheidene Vogelvluchten gemaakt: een ieder daar in zyn vermogen en zinnelykheid volgende”, waarbij men volgens Hervieux voor het duurzame eikenhout kan kiezen (“hoe ouder het word, hoe sinlyker het zy”) en de zwakkere houtsoorten den en beuk beter links laat liggen. Maar de écht “volmaakte” vogelkooien worden uit notenhout gemaakt, “wordende hoe langer gebezigt, hoe schoonder, en zullen geduurende ’s menschen leven niet afgebezigt worden”.⁵²¹ De ‘Liefhebber’ geeft een idee van hoe zulk een kooi zich in de kanarielifhebberij voorstelt:⁵²²

“Liefhebbers, die om het geld niet laten, souden de Koyen met zilverdraet konnen laten tralien, notenboomen hout nemen, en daer in een goud-gele Kanari-vogel setten, ’t geen seer sierlyk staet; ook syn het soo groote kosten niet, want ‘er niet veel zilverdraet toe vereyscht word.”

Hervieux vermeldt ook “voornamen” vluchten, met spiegels in de bodem en met miniatuur geschilderde vogels op twee zijden. Hij geeft wel tips hoe men met beschilderd wit glas op een goedkopere manier hetzelfde effect kan bereiken (men meent namelijk dat kanaries bij het zien van veelkleurige soortgenoten deze exemplaren zullen voorttellen). De kooi moet in ieder geval van alle kanten voorzien zijn van ten minste koperdraad om de vogel goed zichtbaar te laten en mag niet rond van vorm zijn: anders heeft de vogel zo weinig ruimte om te bewegen “dat haar dofgeestig maakt”.⁵²³

Hervieux verhaalt over de overdadig zware kosten die aan sommige vluchten worden gedaan, “waar van het geld beter besteed waare, om veele vervalle huishoudingen weder op te rechten, door deeze slechte tyden, in een ellendige

---

⁵¹⁹ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 7, 1779, pp. 15-68; HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, pp. 19-233, citaat op p. 175; HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 5, 1763, pp. 546-547; *Verhandeling van de kanari-teeling*, [1759-1784], pp. 21-96.

⁵²⁰ *Verhandeling van de kanari-teeling*, [1759-1784], p. 90.

⁵²¹ HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, pp. 9-11.

⁵²² *Verhandeling van de kanari-teeling*, [1759-1784], p. 30.

⁵²³ HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, pp. 11-13. De ‘Liefhebber’ beaamt dit, maar stelt wel dat men ijzer in de plaats van koper moet gebruiken, omdat het groene koperroest schadelijk is voor de vogels, *Verhandeling van de kanari-teeling*, [1759-1784], p. 30.

staat gebragt”. Zijn beschrijving geeft een idee over het *conspicuous consumption* gehalte van sommige kooien.⁵²⁴

“Ik zal my hier niet ophouden, met verscheide sieraaden der Kouwen en Vogelvluchten te beschryven, als veele Liefhebbers uitvinden en daagelyks voor haare Kanarivogels maaken laten. Eenigen bezigen ‘er palmboomenhout aan, en in steede van koperdraat, zilver of gouddraad; Anderen versieren ze met gesteentens; wederom anderen stoffeeren ze met Amber; sommigen beleggen ze met verscheide Ivoorwerken, alle evengelykmatig; met een woord, ieder Liefhebber doet ze naar de gesteltheit van zyn beurs, en zyne zinnelykheid maaken.”

Buffon neemt kennis van de verscheidene soorten vogelkooien, maar benadrukt ten stelligste dat men er ongeacht de vorm vooral voor moet zorgen dat de natuurlijke leefomstandigheden van de kanarie in gevangenschap zo dicht mogelijk worden benaderd. Over het algemeen moet men het dier een zo groot mogelijk gevoel van vrijheid geven – het zijn emotioneel fragiele vogels, “*Que de maux à la suite de l’esclavage!*”⁵²⁵

g) *Onderscheid in de kanarielifhebbers*

Interessant wordt het als Hervieux zijn licht laat schijnen over de soorten kanarielifhebbers. Een eerste verenigt diegenen “die een meenigte van gepaarde Kanariën hebben, en alle jaaren broeyen laten, om ‘er een soort van Inkomst uit te trekken” – zij paren voordeel met gemakelijkheid. Het waren in eerste instantie vooral lieden van aanzien, “die toen de Kanarivogels eerst overgebracht waren, eenen openbaaren Handel met de zelve dreeven”, niet zozeer om de winst maar vooral om de eer en de uitdaging. Een groot aantal “Lieden van laager geboorte” doet dergelijke handel nog steeds. De ‘Liefhebber’ heeft een duidelijke voorkeur voor deze soort van hobbyisten.⁵²⁶

De tweede soort liefhebbers “zyn die geenen, die geen ander oogwit, dan zig door het klein getal van Kanariën dat zy bezitten, eenige uren van den dag te vermaaken, naa hunne gezette tyden van ernstelyker en nuttelyker bezigheden te hebben doorgebracht, dan deeze van zig met de Kanariën bezig te houden”. Hervieux raadt aan dat deze gemakelijkheidsliefhebber niet meer dan vijf of zes paar vogels houdt, aangezien een groter aantal vogels te veel zorg en tijd zou vergen. De ‘Liefhebber’ keurt ten stelligste af dat sommigen zich zodanig laten

---

⁵²⁴ HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, p. 19.

⁵²⁵ BUFFON, *Histoire naturelle des Oiseaux*, deel 7, 1779, pp. 51-52 en pp. 67-68.

⁵²⁶ HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, pp. 289-291; *Verhandeling van de kanari-teeling*, [1759-1784], p. 21.

meeslepen dat ze een derde van het jaar bezig zijn met hun vogels te verzorgen zodat “de moeyte het vermaek te boven [gaet]”.⁵²⁷

Buiten deze amateur-kwekers kent de ‘Liefhebber’ ook mensen die enkel een drie à vier kanaries houden “om hun soetluijdent en oorstreelent gesang” zonder zich met voortteling in te laten.⁵²⁸

Deze soorten liefhebbers onderscheiden zich van de echte vogelverkopers doordat ze hun overtollige vogels weggeven aan vrienden, daar waar de vogelhandelaar leeft van de koopmanschap, een openbare winkel bezit of vreemden toelaat in zijn huis om vogels te verkopen.⁵²⁹

5.8 Conclusie

Het houden van kooi- en zangvogels komt reeds voor in de Middeleeuwen. Men heeft vooral appreciatie voor de beweeglijkheid en het zangvermogen van dit ‘aangenaam gezelschap’. De beschrijving van de inheemse zangvogeltjes verraadt een waardering voor de beschaafde eigenschappen van aangeleerd gedrag (hun gebruik als kinderspeelgoed heeft ook hierdoor een connotatie met leezucht). Emotionele connectie met deze dieren is niet ongewoon – vaak uit het empathisch vermogen zich door een begrip voor de ongelukkigheid van sommige dieren wanneer ze in een kooi worden gehouden. De kanarie, aan het begin van de Moderne Tijd waarschijnlijk nog een elitaire zangvogel, zal gaandeweg grote concurrentie vormen voor de inheemse zangvogelsoorten. Vooral in de 18de eeuw neemt zijn populariteit sterk toe, getuige hiervan de opkomst van gespecialiseerde literatuur gericht op kweek en onderhoud. De beschrijving van de eigenschappen van de kanarie verraadt ook hier aspecten van het ‘beschaafd’ mentaal kader rond de gedomesticeerde natuur. De kanarie wordt net als de hond moreel opgewaardeerd, met een bijzonder positieve waardering voor de ‘goede gezinsvogel’.

6 Gezelschapsdieren en de aspecten van de natuurhouding, een conclusie

De attitudes ten opzichte van de hier besproken gezelschapsdieren raken aan aspecten van de in hoofdstuk 3 beschreven evolutie in de natuurhoudingen. Allereerst wordt de onderverdeling in goed en kwaad, in beschaafd en wild geprojecteerd op de gezelschapsdieren. Bij honden staan moed en trouw tegenover hebzucht en onreinheid – men beoordeelt de hond op dezelfde wijze als de mens, met aan het civilisatieproces ontleende argumentatie en taal. Bij

---

⁵²⁷ HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, p. 291; *Verhandeling van de kanari-teeling*, [1759-1784], pp. 20-21.

⁵²⁸ *Verhandeling van de kanari-teeling*, [1759-1784], p. 20.

⁵²⁹ HERVIEUX, *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, 1712, p. 289 e.v.

papegaaien situeren de beschaafde eigenschappen zich vooral op het vlak van spraak en leervermogen, bewijs voor rationaliteit en ‘ontwikkeling’. Net zoals honden en papegaaien kan men kooi- en zangvogels allerlei gedragingen aanleren, wat gekoppeld aan hun opgewektheid er voor zorgt dat ze uitstekende vertegenwoordigers van de positieve gedomesticeerde natuur zijn. Bijzonder goed beheerste dieren verenigen alle idealen van de opvoedingsprincipes. In de 18de eeuw wordt over het algemeen een morele opwaardering doorgevoerd, die voor alle gezelschapsdieren gevolgen heeft – zelfs voor de kat, die nu om haar netheid geprezen wordt. De hond, de beste en trouwste vriend en helper van de mens, wordt het toppunt van deugd en beschaving. De in die tijd immens populaire kanarie krijgt morele eigenschappen toegeschreven – zo is een bepaald karakter van kanaries een sublieme projectie van de in die tijd geldende gezinsidealen.

De Moderne Tijd kent een verschuiving in de emotionele connectie tussen mens en dier. Vooral in de 18de eeuw zorgt de capaciteit tot non-verbale communicatie van gezelschapsdieren er voor dat zij bijzonder ontvankelijk zijn voor subjectieve projectie door mensen. Honden ontvangen bijzondere blijken van genegenheid die normaal enkel voor mensen worden voorbehouden – men zorgt voor een goede behandeling bij wijze van erfenis en waakt aan hun sterfbed wanneer hun einde nadert. De papegaai wordt in die tijd geacht emoties te kunnen uitbeelden, ongetwijfeld vanwege zijn expressief gedrag. Men verdenkt hem er bovendien van een emotioneel zeer aanhankelijke vogel te zijn. Voor de in een kooi gehouden vogelsoorten moet men dan weer bijzonder begrip tonen, zo stellen Moderne auteurs – vaak sterven zij van verdriet of zijn ze zo ongelukkig dat ze niet zingen. Zij vereisen een goede en voorzichtige behandeling – sommige vogels zijn zo emotioneel fragiel dat ze licht in een depressie sukkelen.

Gezelschapsdieren passen tenslotte vaak in de natuur die als uitdrukkingmiddel gebruikt wordt. Speciaal gekweekte en geselecteerde schoothondjes worden in de 18de eeuw meegesleurd in het heersende modebewustzijn, terwijl de kweek van kanaries gericht is op esthetische differentiatie in zang en vorm. Deze relatief kostelijke hobby biedt aan de echte liefhebber mogelijkheden genoeg om zich onder te dompelen in *conspicuous consumption* – niet enkel de somtijds waanzinnige bedragen kostende vogels zelf, maar ook de behuizing, voeding en de tijd die men er in wil steken bieden hiervoor afdoende kansen.

Aan het einde van de Moderne Tijd zijn de verschillende soorten gezelschapsdieren elk op hun eigen manier geïntegreerd in de sociale cultuur van de mensenmaatschappij. Het hele scala aan eigenschappen die hun oorsprong vinden in het nieuwe mentale kader en de evoluties hierin is vertegenwoordigd. De algemene tendens van emotionalisering en nauwere integratie zoals die in dit en het vorige hoofdstuk is beschreven, is grotendeels

gebaseerd op literaire bronnen met een elitaire oorsprong, binnen een geografische context die vaag overeenstemt met de Nederlanden. Het is daarom wenselijk om een concrete casus te bekijken om na te gaan of de kwalitatieve bevindingen daar in terugkeren. Daarbij is gekozen om archivalische bronnen uit Antwerpen van de 16de tot de 18de eeuw uit te pluizen, op zoek naar bewijs voor de enigszins disparate bevindingen uit de kwalitatieve hoofdstukken.

HOOFDSTUK 5: EEN BRONNENONDERZOEK NAAR HET BEZIT VAN GEZELSCHAPSDIEREN IN ANTWERPEN, 16DE – 18DE EEUW

---

1 Inleiding

Met betrekking tot Antwerpen in de Moderne Tijd worden twee archivalische bronnen onderzocht naar bewijs voor aanwezigheid van en cultuur rond gezelschapsdieren, eventueel aangevuld met archeologisch materiaal. Allereerst worden Antwerpse boedelinventarissen van het laatste kwart van de 16de eeuw tot het einde van de 18de eeuw bekeken, vooral om de aanwezigheid van gezelschapsdieren te kunnen duiden. De Antwerpse Gebodboeken van eind 15de tot eind 18de eeuw bieden door hun bestuurlijke aspect een blik op de confrontatie met gezelschapsdieren in het dagelijkse leven. In de praktijk bieden de boedelinventarissen een blik op het bezit van vogels, terwijl de gebodboeken een licht werpen op de veranderende attitudes rond honden. Een contextuele duiding van Antwerpen dient als achtergrond voor de bronnen.

2 Historische context: Antwerpen van de 16de tot de 18de eeuw

2.1 Demografisch

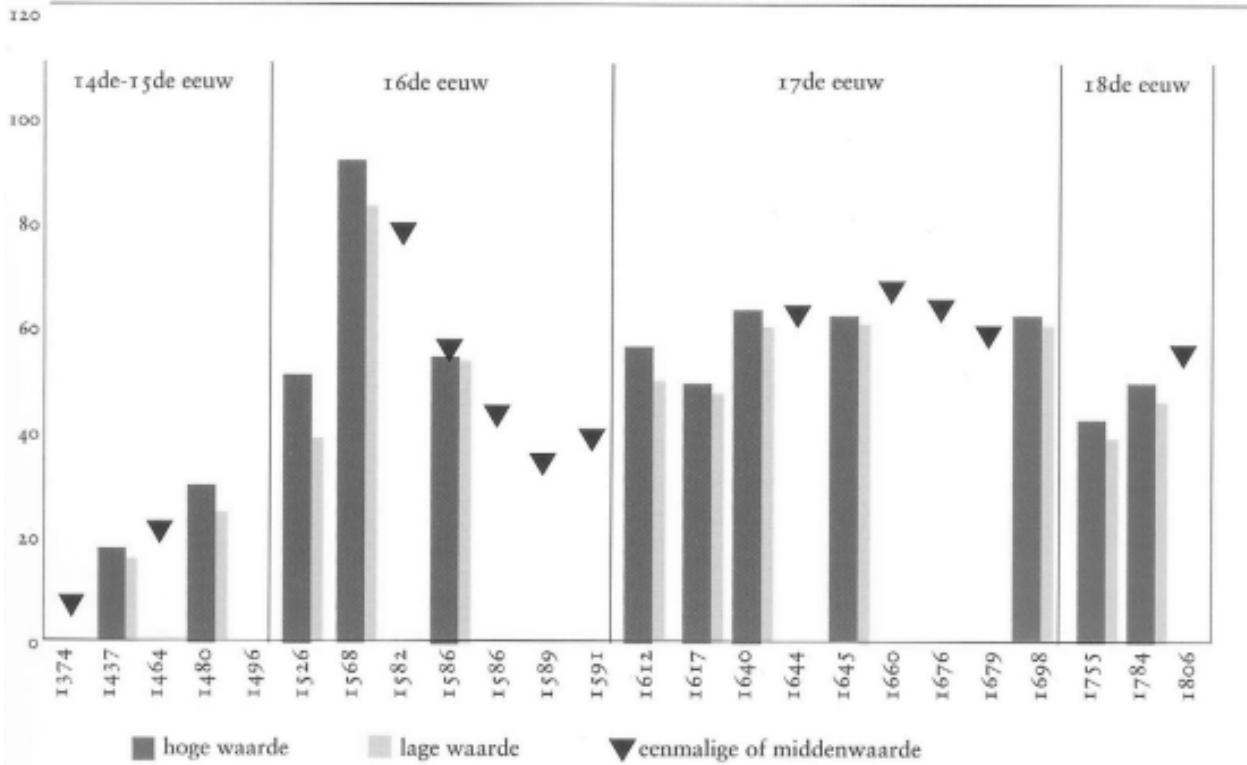
Schattingen van de Antwerpse bevolking geven een aantal van 33.000 inwoners voor 1480. In 1496 zijn er bijna 40.000, in 1526 meer dan 55.000. Ramingen via bierconsumptie geven voor de periode 1542-1543 een aantal van 84.000 inwoners. In 1568 telt de stad “89.996 ‘huyshoudende personen, midtsgaders d’innegesetenen van alle natien’, 10.263 ‘vremden handelsman... dagelyckx gaende ende commende’ en 3.822 soldaten met vrouwen, kinderen en knechten, samen dus 104.081 zielen”.⁵³⁰ In november 1582 is de bevolking reeds gedaald tot 83.700 personen, na de knieval voor Alexander Farnese in augustus 1585 daalt het aantal tot 42.000 inwoners in 1589 – de helft van de bevolking is uit de stad gevlucht. Een aantal jaren later herstelt het inwonersaantal zich, met een toename tot 53.918 in 1612. In 1640 zijn het er al 67.000, een cijfer dat ongeveer stabiel blijft tot het einde van de 17de eeuw.⁵³¹ Doorheen de 16de en 17de eeuw zijn het vooral immigranten uit de eerste en tweede generaties die verantwoordelijk zijn voor de bevolkingsaan groei. Typisch voor een koloniale stedelijke samenleving zoals het Antwerpen in die tijd zijn ook het grote aantal

---

⁵³⁰ SOLY, De groei van een metropool, 1986, p. 85.

⁵³¹ SOLY, De groei van een metropool, 1986, p. 92; BAETENS, Tussen hoop en vrees, 1986, p. 164.

jongeren en vrijgezellen en het overschot aan mannen.⁵³² Uit de sterke daling tussen 1710-1740 van 65.154 naar 43.810 inwoners blijkt dat de stad de bevolkingsaanwas van daarvoor eigenlijk niet kan ondersteunen.⁵³³ Midden 18de eeuw dient zich een licht herstel aan, dat zal leiden tot iets meer dan 50.000 inwoners rond begin 19de eeuw.

Afbeelding 10: Globale Antwerpse bevolkingsramingen 1374-1806. Grafiek overgenomen uit VAN DER STOCK (ed.), *Antwerpen, verhaal van een metropool*, 1993, p.21.

2.2 Woningdruk

Tijdens het eerste kwart van de 16de eeuw is de koopkracht nog voldoende hoog om een woning te huren. Daarna hebben een dalende algemene levensstandaard gekoppeld aan stijgende grondprijzen een groei van achterbuurten en éénkamerwoonblokken tot gevolg.⁵³⁴ Met de bevolkingsaanwas in de eerste helft van de 16de eeuw stijgen de woningprijzen door toenemende woningdichtheid. Mensen zitten letterlijk opeengepakt, vooral de minder bedeelden – soms met verschillende gezinnen (van elk gemiddeld 5,1 personen) in één behuizing. In 1568 schommelt het gemiddeld aantal personen in een huis tussen de 7,6 en 8,5.⁵³⁵ Aan de vooravond van de Val van Antwerpen staat de stad bijna helemaal

⁵³² STOLS, *Mercurius met een exotische maraboet*, 2002, p. 6.

⁵³³ BAETENS, *Tussen hoop en vrees*, 1986, p. 164.

⁵³⁴ SOLY, *De groei van een metropool*, 1986, p. 87.

⁵³⁵ SOLY, *De groei van een metropool*, 1986, p. 85.

volgebouwd. “In de meeste wijken waren boomgaarden en tuinen zeer zeldzaam geworden. Op de markten en de andere openbare pleinen stond geen enkele boom.”⁵³⁶

Vanaf de 17de eeuw worden de sociale tegenstellingen uitdrukkelijk zichtbaar in de woningstijl. De *happy few* van rijke burgers uit Antwerpen’s nazomer wonen in statige patriciërswohnungen – wie het zich kan veroorloven heeft daarnaast nog een ‘hof van plaisantie’ in of buiten de stad. Antwerpen is, zoals andere grote steden, vanaf 1540 doorslaggevend geweest om dit buitenideaal in de Nederlanden te introduceren. In 1547 installeert Gilbert Van Schoonbeke ten zuiden van de omwalling een soort tuinstad, waar plaats is voorzien voor buitenhoven in een aangename groene omgeving. Midden 16de eeuw telt men minstens 370 zogenaamde ‘villa rustica’ woningen in een gebied van ca. 20 km rond de stad. Onderwijl nestelt het alsmaar aangroeiende armenvolk zich in haveloze beluiken.⁵³⁷

2.3 Sociaal

De 16de eeuw is niet voor iedereen een ‘Gouden Eeuw’: een klein aantal handelaars en anderszins commercieel actieven vergaart vermogens terwijl een steeds groter wordende groep proletariseert. Tegen 1585 behoort driekwart van de bevolking tot de zogenaamde ‘arme gemeente’, mensen die door hun geringe inkomen zijn vrijgesteld van belasting. Vanaf de periode 1520-1560 worden de tegenstellingen tussen arm en rijk scherper.⁵³⁸ De 17de eeuw brengt zo mogelijk nog een verslechtering van de situatie. In de schaduw van de kleine maar steenrijke klasse renteniers moet een steeds groeiende groep mensen de harde invloed van het kapitalisme ondergaan. De polarisatie tussen arm en rijk groeit aanzienlijk naar het einde van de 18de eeuw toe. De rijkere burgerij omvat groothandelaars, vrije beroepen – meestal advocaten – en renteniers. Deze laatsten, afkomstig uit het koopliedenmilieu, vinden dikwijls hun weg naar de adel via een functie als schepen. De nieuwe generatie rijken, wiens rijkdom is gebaseerd op eertijdse internationale handel enerzijds en beleggingen allerhande anderzijds, gaat zich te buiten aan een exuberante levensstijl.⁵³⁹

2.4 Economisch

Op het einde van de 15de eeuw verschuift het zwaartepunt van de internationale handel van Brugge naar het nieuw commercieel centrum aan de Schelde – een

---

⁵³⁶ SOLY, De groei van een metropool, 1986, p. 92.

⁵³⁷ BAETENS, Tussen hoop en vrees, 1986, pp. 181-182; SOLY, De groei van een metropool, 1986, p. 89; BAETENS en BLONDÉ, Wonen in de stad, 1991, p. 67.

⁵³⁸ SOLY, De groei van een metropool, 1986, p. 92.

⁵³⁹ BAETENS, Tussen hoop en vrees, 1986, pp. 180-182.

economische wereldstad is in de maak. De Portugezen worden een belangrijke handelsaanwezigheid in Antwerpen rond 1500. Iets later volgen de Italianen die belangrijke moderne handelstechnieken met zich meebrengen. Vanaf ca. 1510 zal een aanzienlijke hoeveelheid Spaanse kooplieden zich in Antwerpen vestigen om onder meer in paarden handel te drijven. Na de jaren 1530 treden ook inwijkelingen uit Nederlandse gebieden op de commerciële voorgrond door een grotere toegankelijkheid van de internationale handel voor kleine kapitaalbezitters.⁵⁴⁰

De periode 1520-1560 betekent het hoogtepunt van de Antwerpse economie, maar de koopkracht is op dat moment zeer zwak – de situatie voor de armen wordt slechter.⁵⁴¹ Vanaf de jaren 1560 is de Zuid-Nederlandse economie op de terugweg. De Beeldenstorm (1566) en de daaropvolgende politieke strubbelingen hebben een sterke disruptie van het economisch leven tot gevolg. Talrijke kooplieden, ambachtsmeesters en gewone arbeiders vluchten het land uit. De fiscale maatregelen van Alva in de jaren 1570 doen nog eens een groot aantal handelaren uitwijken. Deze gebeurtenissen gekoppeld aan de terugvallende koopkracht en bijgevolg de sterke verzwakking van de interne markt hebben een zware economische crisis in Antwerpen tot gevolg.⁵⁴²

Vanaf de Val van Antwerpen tot omstreeks 1587, een periode van stijgende graanprijzen en dalende lonen, wordt de koopkracht van de arbeider onvoldoende om in het levensonderhoud te voorzien. De goede oogsten van 1587 en 1588 zullen een verbetering aanbrengen, en de latere stijgingen van de graanprijzen tussen 1592 en 1596 zullen door de minderbedeelden beter kunnen worden opgevangen door de hogere reële lonen (die het gevolg zijn van de grotere vraag naar arbeid na de emigratie). Vanaf het begin van de 17de eeuw blijven zowel het loonniveau als de reële huurprijzen meer dan tweehonderd jaar nagenoeg stabiel. De tweede helft van de 17de eeuw kent echter wel een internationale economische neergang. Vanaf 1720 tot 1780 daalt de koopkracht van de arbeider met 60%.⁵⁴³

Reeds na de Val ontstaat in Antwerpen een grote productie van luxeartikelen voor de lokale markt. In de loop van de 17de eeuw wordt de stad een vermaard centrum van weelde dat door rijk geworden renteniers met een kapitalistische mentaliteit in stand wordt gehouden, ondanks een terugloop van de internationale handel waar de rijkdom van Antwerpen op gevestigd was.⁵⁴⁴ Van de grote aantallen internationale handelaars voor de Val, zijn er in 1625 nog

---

⁵⁴⁰ THYS, Een ongeziene commerciële bloei, 1986, pp. 93-95 en p. 99.

⁵⁴¹ SOLY, De groei van een metropool, 1986, p. 92.

⁵⁴² THYS, Een ongeziene commerciële bloei, 1986, p. 99.

⁵⁴³ BAETENS, Tussen hoop en vrees, 1986, pp. 164-168.

⁵⁴⁴ BAETENS, Tussen hoop en vrees, 1986, p. 172.

slechts een vijfhonderdtal over, waarvan ongeveer een vijfde buitenlanders. Dankzij een aanzienlijke hoeveelheid contacten in de Iberische wereld door de emigratie van Antwerpenaars naar die gebieden wordt de luxemarkt enorm belangrijk – enerzijds door uitvoer van Zuid-Nederlandse artikelen, anderzijds door invoer van grondstoffen voor deze producten uit de koloniale gebieden. De Antwerpse ambachtelijke luxeproductie kent een grote hausse.⁵⁴⁵ De nazomer van Antwerpen concentreert zich vooral op de stad als draaischijf voor luxehandel en een lokale rentenierselite die onder meer daarin actief is. Tot aan de Oostenrijkse tijd zijn oorlogen, de luxehandel- en nijverheid en de handel op Spanje de belangrijkste bronnen van de kapitaalsaan groei.⁵⁴⁶

De 18de eeuw is geen periode van commerciële bloei voor Antwerpen. De stad speelt echter nog steeds een belangrijke rol op de kapitaalmarkt aangezien er nog veel ‘oud geld’ onder de inwoners zit. De Antwerpse rijken zijn vooral erfgenamen van de Spaanse periode, wiens weelde stoelt op bezit van renten en onroerend goed. Rijkdommen die vergaard zijn in betere tijden leiden er toe dat geen enkele andere stad in de Oostenrijkse Nederlanden en slechts weinig buitenlandse steden meer miljonairs binnen hun muren tellen. In de tweede helft van de 18de eeuw, wanneer de lokale economie te zwak wordt om als investering voor dit kapitaal te dienen, wordt het geld meer en meer belegd in allerlei gediversifieerde internationale economische, industriële en financiële activiteiten.⁵⁴⁷

2.5 Cultureel

Van in de 14de en vooral de 15de eeuw staat Antwerpen zijn mannetje op de markt van luxegoederen – eind 15de eeuw is het zelfs op internationaal vlak “dé draaischijf van de handel in kwaliteitsproducten”, met een sterk aandeel van de eigen beeldsnijderij en glasschilderkunst.⁵⁴⁸ In de 16de eeuw groeit de stad uit tot een zeer belangrijk kunstcentrum op Europees vlak.⁵⁴⁹ Honderden geschoolde werkers, ambachtslui, kunstenaars en geleerden stromen naar de stad, waar ze gretig worden ontvangen door een rijke burgerij wier behoefte aan verfijnde luxe zich weerspiegelt in de groei van de kunstnijverheid.⁵⁵⁰ Antwerpen trekt aan het begin van de 16de eeuw de artistieke productie van de Nederlanden naar

---

⁵⁴⁵ VAN DER WEE en MATERNÉ, *De Antwerpse wereldmarkt tijdens de 16de en 17de eeuw*, 1993, pp. 25-29.

⁵⁴⁶ MICHIELSEN, *De handel (Antwerpen in de XVIII^{de} eeuw)*, 1952, p. 95 e.v.

⁵⁴⁷ MICHIELSEN, *De handel (Antwerpen in de XVIII^{de} eeuw)*, 1952, pp. 94-122; LIS, *De wederopbloei van Antwerpen als handelsmetropool*, 1986, pp. 234-249.

⁵⁴⁸ THIJSS, *De Antwerpse luxenijverheid: winstbejag en kunstzin*, 1993, pp. 105-106.

⁵⁴⁹ BALIS, *Antwerpen, voedster der kunsten*, 1993, p. 115.

⁵⁵⁰ SOLY, *De groei van een metropool*, 1986, p. 84; VLIÉGHE, *Centrum van de nieuwe kunst*, 1986, p. 159.

zich toe, aangezien kunstenaars zowel lokale opdrachtgevers als een internationale afzetmarkt binnen handbereik vinden.⁵⁵¹ De (gesubsidieerde) toevloed van geschoolde immigranten levert een sterke bijdrage aan de Antwerpse luxenijverheid. De artistieke productie richt zich op specialisatie en commercialisering, wat goed te zien is in de evolutie van de schilderkunst.⁵⁵² Voortbordurend op de aanwezigheid van drukkers eind 15de eeuw wordt Antwerpen in de 16de eeuw een internationaal gereputeerd centrum op het gebied van boekdrukkunst en uitgeverij.⁵⁵³ Vanaf de jaren 1560 nemen veel intellectuelen en kunstenaars de wijk door toenemende spanningen, met een hoogtepunt tijdens de Val van Antwerpen in 1585.⁵⁵⁴ Aan het eind van de 16de eeuw zijn veel cultureel begaafden vertrokken. Vlak na de Val wordt de verkoop van luxeproducten echter opnieuw opgestart – zij zal een motorfunctie innemen in de handelsactiviteiten van Antwerpen in de 17de eeuw.⁵⁵⁵ De in de stad gebleven rijke burgers gaan via hun kapitalistische mentaliteit en hun behoefte aan een luxueuze levensstijl een belangrijke stimulans zijn voor de kunstnijverheid. Antwerpen wordt een wereldcentrum op het gebied van weelde en een lichtend baken op het vlak van artistieke cultuur voor het merendeel van de 17de eeuw.⁵⁵⁶ De komst van Rubens en de aanwezigheid van een imposant areaal aan kunstenaars waaronder Brueghel en Van Dijk zijn symptomatisch voor het belang van de stad als centrum der kunsten.⁵⁵⁷ De Contrareformatie speelt een belangrijke rol in deze bloei – de Kerk zal namelijk een groot stimulator van herstel en heropbouw zijn, met een grote invloed op karakter en inhoud van zowel beeldende als literaire kunsten.⁵⁵⁸ De tweede helft van de 17de eeuw betekent een keerpunt. De luxenijverheid ondervindt veel last van de sociaal-economische situatie – veel kunstenaars hebben dan al de wijk genomen naar het stilaan als nieuw artistiek centrum opkomende Noorden. Een aantal uitzonderingen niet te na gesproken, gaat het niveau van de kunstproducties zowel artistiek als inhoudelijk er op achteruit.⁵⁵⁹ Rond 1700 rest er voor Antwerpen slechts de plaats van gewestelijk centrum. De niet onaanzienlijke

---

⁵⁵¹ VOET, Een hoofdstad van renaissance en humanisme, 1986, pp. 122-123.

⁵⁵² THIJS, De Antwerpse luxenijverheid: winstbejag en kunstzin, 1993, p. 106 en p. 108.

⁵⁵³ VAN GERVEN, Het culturele en intellectuele leven, 1986, p. 75; VOET, Een hoofdstad van renaissance en humanisme, 1986, pp. 128-129.

⁵⁵⁴ BALIS, Antwerpen, voedster der kunsten, 1993, p. 115.

⁵⁵⁵ THIJS, De Antwerpse luxenijverheid: winstbejag en kunstzin, 1993, pp. 111-112.

⁵⁵⁶ BAETENS, Tussen hoop en vrees, 1986, p. 172; BALIS, Antwerpen, voedster der kunsten, 1993, p. 126.

⁵⁵⁷ BALIS, Antwerpen, voedster der kunsten, 1993, pp.116-117.

⁵⁵⁸ BALIS, Antwerpen, voedster der kunsten, 1993, p. 115; THIJS, De Antwerpse luxenijverheid: winstbejag en kunstzin, 1993, p. 112.

⁵⁵⁹ THIJS, De Antwerpse luxenijverheid: winstbejag en kunstzin, 1993, pp. 112-113.

groep gefortuneerde inwoners zal zich in de 18de eeuw vooral toeleggen op het vergaren van statussymbolen zoals kunstverzamelingen en bibliotheken.

3 Boedelinventarissen van eind 16de tot eind 18de eeuw

3.1 Typologie van de bron

Over de mogelijkheden en beperkingen van de boedelinventaris is reeds een uitgebreide methodologische literatuur te vinden.⁵⁶⁰ Men doet er goed aan deze door te nemen, al is het om bekend te raken met de intrinsieke en welhaast unieke waarde die de boedelinventaris voor het historisch onderzoek naar materiële cultuur kan opleveren, en hoe men deze waarde bijna volledig teniet kan doen door met oogkleppen op het materiaal te benaderen.

Boedelinventarissen komen in twee vormen voor. Allereerst is er de door een notaris opgestelde lijst waar de bezittingen van een overledene in worden neergeschreven. Dit gebeurt over het algemeen wanneer de erflater minderjarige kinderen nalaat. De bedoeling is deze kinderen het eigendom toe te wijzen dat hen rechtens toe komt en hen aldus te behoeden voor misbruik door familieleden of voogden. Een tweede vorm van boedelinventarissen wordt opgesteld bij een faillissement (de zogenaamde ‘insolvente’ of ‘desolate boedels’), ook wanneer er minderjarige kinderen in het spel zijn.⁵⁶¹

Voorzichtigheid is echter geboden. De boedelinventaris is een *stock*-variabele, een momentopname van het bezit van iemand op een bepaald punt in zijn of haar leven, en dan meestal nog op het eind daarvan. Het bestaat dus voornamelijk uit voorwerpen⁵⁶² die in de tijdspanne van een heel leven zijn verzameld en op het moment van opschrijven aanwezig zijn. Het zegt dus weinig over de levensloop van een boedeleigenaar, of hij of zij doorgaans rijk of arm is geweest, of hij of zij langdurig ziek is geweest, regelmatig valt zelfs niet uit te maken welk beroep de persoon in kwestie heeft uitgevoerd. Een grote valkuil is bijgevolg het pogen om te zetten naar een *flow*-structuur van de gegevens.⁵⁶³

---

⁵⁶⁰ Zie onder andere WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft*, 1987; DE VRIES, *De huishoudportemonnee en de spulletjes*, 1997, pp. 29-79, vooral p. 46 e.v.

⁵⁶¹ WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft*, 1987, p. 86 e.v.

⁵⁶² We citeren DE VRIES, *De huishoudportemonnee en de spulletjes*, 1997, p. 48: “Wanneer zij [boedelinventarissen] volledig zijn, geven zij dikwijls inzicht in de economische activiteiten van de overledene (door de vermelding van zijn werkkapitaal, zijn financiële vermogen, zijn veestapel en landbouwwerktuigenbezit, en dergelijke meer), in zijn vermogenspositie (door het geven van zijn activa en uitstaande schulden), in zijn bezit van duurzame consumptiegoederen (door de materiële goederen die in zijn huis aangetroffen werden vaak kamer na kamer te beschrijven).”

⁵⁶³ DE VRIES, *De huishoudportemonnee en de spulletjes*, 1997, p. 52.

Daarnaast is een boedelinventaris in essentie een lijst van spullen die enige geldelijke waarde hebben. Het hangt veelal van de grondigheid van de notaris af of die een gegeven voorwerp al dan niet vermeldt. Vaak worden ‘waardeloze’ goederen slecht of niet aangeduid, bijvoorbeeld als “eenighe prondelinghe”.⁵⁶⁴ Allerlei snuisterijen, prullaria, de meeste niet al te duurzame voedingswaren en een aanzienlijk deel van de kledij worden meestal niet in de boedel opgenomen.⁵⁶⁵ Hierdoor lijkt de boedelinventaris vooral een geschikte bron om de materiële cultuur en/of consumptiegeschiedenis van de stedelijke middenklasse en elite te bestuderen, aangezien kan aangenomen worden dat zij meer waardevolle dingen bezitten dan armere lui.

Het wekt geen verwondering dat de voornaamste kritiek op boedelinventarissen zich toespitst op de volledigheid van de inventaris. Over het algemeen is men het erover eens dat boedelbeschrijvingen bij overlijden een goede en volledige weergave van de werkelijkheid geven – er is immers zelden reden tot vals spelen, daar men weinig of geen belang heeft bij het ontzeggen van voorwerpen aan minderjarige kinderen. Anders is het gesteld bij de boedels die worden opgesteld bij faillissement. Aangezien de schuldeiser aanspraak kan maken op alle officiële bezittingen is men hier wel gebaat bij het ‘laten verdwijnen’ van voorwerpen.⁵⁶⁶

Een bijkomende moeilijkheid vloeit voort uit het soort onderzoek waarbij men boedels gebruikt. Vaak gaat het om vergelijkingen tussen bepaalde periodes om evoluties in bezit en materiële cultuur op te sporen, m.a.w. om een evolutie in consumptie aan te geven. Hiervoor is het echter noodzakelijk dat de onderzochte gegevens zich ook daadwerkelijk lenen tot het maken van een dergelijke reeksvergelijking. Dit is bij boedels niet helemaal het geval. Hoewel zij meer sociaal representatief zijn dan andere bronnen voor de consumptiegeschiedenis (denk aan huishoudjournalen, die vooral door de rijken werden bijgehouden), is er toch ook bij boedels een relatief overwicht van inventarissen met waardevolle voorwerpen. Ook het toeval speelt mee: het aantal mannen en vrouwen, ouderen en jongeren, alleenstaanden en gehuwden is naar alle waarschijnlijkheid een vertekening van de originele context. Daarnaast moet van de basiselementen

---

⁵⁶⁴ DE VRIES, *De huishoudportemonnee en de spulletjes*, 1997, p. 52; Voor het contrast van boedelinventarissen met afvalputten, die per definitie de laatste rustplaats van prullaria worden, zie: BLONDÉ, *Tableware and changing consumer patterns*, 2002, p. 295.

⁵⁶⁵ DE VRIES, *De huishoudportemonnee en de spulletjes*, 1997, pp. 52-53; er wordt aangegeven dat voor kledij er reeds dikwijls een verdeling van de goederen werd doorgevoerd vóór de boedelbeschrijving werd opgesteld. Het is niet ondenkbaar dat dit analoog gebeurde voor huisdieren.

⁵⁶⁶ WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft*, 1987, p. 97-98.

ouderdom, ‘klasse’⁵⁶⁷, geslacht en burgerlijke staat – om er maar een paar te noemen – op zich ook de evolutie in de tijd worden waargenomen eer men voor andere zaken een eventuele correlatie kan veronderstellen. Enige conclusie is echter niet bij voorbaat onvruchtbaar. Men doet er evenwel goed aan oog te blijven houden voor de algemene context.

3.2 Gezelschapsdieren in het boedelonderzoek, een overzicht

Eerder onderzoek heeft aangetoond dat gezelschapsdieren zelden of nooit voorkomen in boedelinventarissen.⁵⁶⁸ Een onderzoek naar de leefcultuur in ’s-Hertogenbosch van 1650 tot 1850 heeft enkel vogelkooien en vogels, zoals de kanarie en de papegaai, waargenomen.⁵⁶⁹ Het bezit van kooivogels zou in vroeger eeuwen – “toen men het nog zonder de zegeningen van de ingeblikte muziek moest stellen” – veel meer voorkomen dan tegenwoordig.⁵⁷⁰ Een grootschalig onderzoek van boedelinventarissen uit het 18de-eeuwse Delft toont een aanzienlijke hoeveelheid vogelkooien, veel meer dan vogels zelf. Een enkele raaf en een eekhoorn komt men ook tegen. Hondenmanden, halsbanden en etensbakken worden ook teruggevonden, maar van honden en katten zelf is geen enkel spoor. Aangenomen wordt dat ze “kennelijk geen waarde” vertegenwoordigen en daarom niet in de boedel worden opgenomen. Een alternatieve verklaring is dat op officieuze, ‘gewoontelijke’ manier een regeling wordt getroffen. Economisch waardevolle dieren worden naar alle waarschijnlijkheid wel altijd vermeld.⁵⁷¹ Ander onderzoek komt tot soortgelijke vaststellingen: wel attributen zoals kooien en manden, maar van de gezelschapsdieren zelf geen spoor. Het vee vindt men dan weer wel terug.⁵⁷² Uit eerder boedelonderzoek valt dus vooral het bezit van vogelkooien en/of vogels op. IGNAZ MATTHEY legt de nadruk op een mogelijk interpretatieprobleem doordat vogelkooien ook gebruikt kunnen worden als tijdelijk onderkomen voor slachtgevogelte. “Wanneer een boedelbeschrijving melding maakt van een vogelkooi in de keuken betreft het hoogstwaarschijnlijk

---

⁵⁶⁷ Een fictieve constructie die bijvoorbeeld kan worden gecreëerd op basis van het aantal kamers in een boedel (zoals in dit onderzoek), of de hoeveelheid zilverwerk. Welke categorisering men ook aanneemt, zij zorgt per definitie voor een scheeftrekking van de historische realiteit. Helaas is dergelijk onderzoek voeren onmogelijk zonder zich hiermee in te laten.

⁵⁶⁸ VAN KOOLBERGEN, *Materiële cultuur*, 1988, p. 22; WIJSENBEK-OLTHUIS, *Vreemd en eigen*, 1992 pp. 83-84; WIJSENBEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft*, 1987, p. 100.

⁵⁶⁹ DE MOOIJ en VOS (eds.), *'s-Hertogenbosch binnenskamers*, 1999, p. 65.

⁵⁷⁰ MATTHEY, *Vincken moeten vincken locken*, 2002, p. 278.

⁵⁷¹ WIJSENBEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft*, 1987, p. 100 en pp. 277-278.

⁵⁷² VAN KOOLBERGEN, *Materiële cultuur*, 1988, p. 22.

een kippenkorf”, aldus de auteur.⁵⁷³ De resultaten uit dit Antwerps boedelonderzoek staven deze stelling echter niet, zoals in het kwalitatief luik zal blijken. Overigens is er iconografisch materiaal te vinden dat met gezelschapsvogels bewoonde kooien ook in de keuken plaatst. Dit is niet geheel onlogisch, aangezien de keuken tot laat in de Moderne Tijd een primaire woonruimte is.⁵⁷⁴

Deze resultaten scheppen natuurlijk een verwachting voor de Antwerpse boedels. Naar analogie zouden we vooral vogelkooien moeten tegenkomen, af en toe met vogel. Daarnaast zouden ook attributen zoals manden en halsbanden van andere gezelschapsdieren moeten worden teruggevonden. Honden en katten zouden niet mogen voorkomen.

3.3 De Antwerpse boedels: overzicht en beperking van de resultaten

De Antwerpse boedels reiken van de 16de tot de 18de eeuw. De boedels uit 16de eeuw zijn schaars en eenzijdig qua sociale categorie van de eigenaar vóór de jaren 1570. Om een voldoende hoog aantal boedels te bekomen, worden twee tijdspannes van tien jaren als onderzoeksobjecten genomen (respectievelijk net voor en net na de Val). De boedels uit de 17de en 18de eeuw zijn reeds onderverdeeld in vier vijfjarige tijdspannes met een tussenpoos van vijftig jaar. Aldus worden de volgende zes periodes onderzocht:

- 16de eeuw: periode 1570-1579 (aangeduid als 1574+): 50 boedels;
- 16de eeuw: periode 1586-1595 (aangeduid als 1590+): 79 boedels;
- 17de eeuw: periode 1628-1632 (aangeduid als 1630): 106 boedels;
- 17de eeuw: periode 1678-1682 (aangeduid als 1680): 84 boedels;
- 18de eeuw: periode 1728-1732 (aangeduid als 1730): 92 boedels;
- 18de eeuw: periode 1778-1782 (aangeduid als 1780): 73 boedels.

Bij gebrek aan hiertoe geschikte externe informatie over de overledenen is gekozen voor een sociaal-economische classificatie aan de hand van interne criteria. De boedels zijn oorspronkelijk onderverdeeld in zes genummerde categorieën gebaseerd op het aantal kamers dat in de inventaris vermeldt wordt:⁵⁷⁵

- Categorie I: boedels met 1 kamer;
- Categorie II: boedels met 2-3 kamers;
- Categorie III: boedels met 4-7 kamers;
- Categorie IV: boedels met 8-11 kamers;

---

⁵⁷³ MATTHEY, *Vincken moeten vincken locken*, 2002, p. 276.

⁵⁷⁴ Zie hiervoor, vooral met betrekking tot Holland: SCHUURMAN, *De studie van woonculturen in het verleden*, 1987, pp. 178-179. Zie ook MUCHEMBLED, *De uitvinding van de moderne mens*, 1991, p. 350.

⁵⁷⁵ BLONDÉ, *Tableware and changing consumer patterns*, 2002, p. 297-298.

- Categorie V: boedels met 12-15 kamers;
- Categorie VI: boedels met meer dan 16 kamers;

In overleg met BRUNO BLONDÉ, die de categorieën heeft ingesteld bij de start van zijn onderzoek, is beslist om voor mijn onderzoek hun aantal tot vier te herleiden:

- Categorie A: boedels met 1 kamer (oude categorie 1, gemengde categorie);
- Categorie B: boedels met 2-7 kamers (oude categorieën 2 + 3, lagere middenklasse);
- Categorie C: boedels met 8-15 kamers (oude categorieën 4 + 5, hogere middenklasse);
- Categorie D: boedels met meer dan 16 kamers (oude categorie 6, elite);

De indeling in kamers biedt sowieso een aantal nadelen voor een poging tot sociaal-economische classificatie. Het is namelijk niet gezegd dat iemand van een bepaalde sociaal-economische 'status' zich aan zijn 'niveau' zal houden door voor een specifiek aantal kamers te kiezen dat past bij zijn rijkdom. Daarnaast zijn er ook mensen die hun woonruimte slechts voor korte of middellange termijn wensen te betrekken, ongeacht hun status. Vreemde kooplui, bijvoorbeeld, of mensen die in afwachting van zich definitief te vestigen een tijdelijk pand bewonen. Er zijn ook personen die door overerving in het bezit van hun woonst komen en zodoende mogelijk niets meer met de sociaal-economische situatie van de oorspronkelijke eigenaar te maken hebben. Iemand met een relatief laag inkomen kan zo toch op een hoger 'niveau' terechtkomen. Voor mijn onderzoek zou de kamerclassificatie wel nuttig kunnen zijn, moesten er honden en katten worden teruggevonden. Eigentijds onderzoek plaatst namelijk de ruimte in de woonst als belangrijke factor voor het aanschaffen van deze dieren (cfr. supra p. 34). Voor vogels is echter geen specificiteit op dit vlak. Verder wordt er nog een onderverdeling gemaakt in geslacht en burgerlijke staat, omdat eigentijds onderzoek deze variabelen ook naar voren schuift als mogelijke factoren in bezit van gezelschapsdieren (cfr. supra p. 33). Voor een algemeen grafisch overzicht van de periodes naar categorie, geslacht en burgerlijke staat, zie Grafieken 1 tot en met 4 in bijlage, pp. 194-197.

3.4 Kwalitatief luik: beschrijving van de resultaten

3.4.1 Periode 1574+

In deze periode worden geen honden of katten gevonden, slechts een halsband en een houten hondenhuis op een zolder, beide in categorie D.⁵⁷⁶

Er is zoals verwacht een redelijke hoeveelheid vogelkooien al dan niet met vogel te vinden. De meeste vogelkooien worden aangeduid als generisch (“een vogelhuysken”), sommige krijgen een extra materiaal aanduiding (teen, hout). Er is ook sprake van “drye vogelhuyskens” of “vogelhuyskens met dryen”: mogelijk bedoelt men hiermee gedraaide of ronde kooien, of kooien met “draaien”, draden of koperen spijlers.

Een klein aantal vogelkooien krijgt een benaming die overeenkomt met een gevleugelde bewoner. Zo bezit chirurgijn Michiel Bredesteyn (categorie D) een “papegayhuys” en een “leeuwericken vogelhuys”, beide te vinden in de ‘plaats’.⁵⁷⁷ Margareta Boge bezit een “vinckenhuys” dat in de ‘neerkamer’ te vinden is.⁵⁷⁸

Meestal wordt geen gewag gemaakt van bewoners van de kooi, een enkele keer worden ze aangeduid als “vogelen”.⁵⁷⁹ Soms worden ze echter wel bij soortnaam aangeduid. Kousenmaker Mathys vander Veken (categorie D), kanunnik van de O.L.V. Franciscus Donker (categorie D), griffier Dominicus Wagmaquers (categorie C) en Ida van Lith (categorie C) bezitten één of meer kanaries.⁵⁸⁰ Dierick de Vos (categorie A) en griffier Dominicus Wagmaquers (categorie C) bezitten een “knuterken”, een kneu.⁵⁸¹

Vogels en/of vogelkooien staan over het algemeen in de keuken (bijvoorbeeld de kanaries van Ida van Lith en Dominicus Wagmaquers) en ergens op zolder, maar ook in de voorkamer, de ‘plaats’, de zaal en het comptoir. Geen enkele van de kooien die ergens op zolder staan, worden aangeduid als zijnde bewoond. Daartegenover staat dat ook een groot aantal kooien die op een meer ‘huiselijke’ plaats staan geen bewoners krijgen opgeschreven. Men kan deze zolderkooien dus niet zomaar weglaten – temeer daar een nakend overlijden er voor kan gezorgd hebben dat de vogel die er leefde een nieuw thuis kreeg, of dat het beest zelf reeds gestorven was voor het opschrijven van de boedel. Kooien waar geen

---

⁵⁷⁶ BDS, *Jacob van Langdonck*, huis 57903: “Eenen halsbant”, voorzolder; BDS, *Elisabeth Speldieren*, huis 57405: “Een houten hondenhuis”, zolder van de logie.

⁵⁷⁷ BDS, *Michiel Bredesteyn de oude*, huis 57407.

⁵⁷⁸ BDS, *Margareta/Margriete Boge*, huis 57413.

⁵⁷⁹ BDS, *Franciscus Doncker*, huis 57201.

⁵⁸⁰ BDS, *Mathys vander Veken(e)*, huis 57103; BDS, *Franciscus Doncker*, huis 57201; BDS, *Ida van Lith*, huis 57612: zij bezit ook nog “vier sacxken met vogelsaet”; BDS, *Dominicus Wagmaquers*, huis 57613.

⁵⁸¹ BDS, *Dierick de Vos*, huis 57409; BDS, *Dominicus Wagmaquers*, huis 57613.

bewoner staat opgeschreven kunnen niet als ledig verondersteld worden – enerzijds door de mogelijke ‘waardeloosheid’ van de eventuele bewoner, anderzijds doordat kooien die wel degelijk onbewoond zijn expliciet worden aangeduid als ledig (“ydel”).

3.4.2 Periode 1590+

Opnieuw geen honden of katten, wel twee halsbanden in een kelder uit categorie C.⁵⁸²

Vogelkooien en vogels zijn in grote getale aanwezig. Naast het grote aantal generische vogelkooien vinden we vijf meldingen van papegaaienkooien (een in categorie A, twee in categorie C en twee in categorie D). Susanna Michielssens (categorie D) bezit een “gayoelken” met een kanarie in, Jacobuyne Meeus (categorie D) heeft in de speelhof een “houtten geschildert vogelhuys”.⁵⁸³ Bijkomend zijn er twee meldingen van een vogelslag (categorie C en D), een kooi die specifiek bedoeld is om vogels te vangen.⁵⁸⁴ De kooien uit “dryen” worden ook hier teruggevonden. Voor het eerst is er sprake van koper als grondmateriaal: Maria Ballicque (categorie D) bezit “eenen coperen vogelhuys met dryen”, Catharina van Mirop (categorie D) heeft “een coperen papegaeyhuys”.⁵⁸⁵

Er zijn slechts weinig meldingen van vogels. Ondanks de aanwezigheid van papegaaienkooien worden deze exotische dieren zelf niet vermeld. Het kan zijn dat deze kooien dermate mooi waren dat ze als versiering werden aangeschaft. Het is echter ook mogelijk dat de bijhorende vogel om een of andere reden niet meer in de kooi zat of niet meer bij de boedel hoorde ten tijde van opschrijven. Er wordt slechts tweemaal melding gemaakt van kanaries: bij de eerder genoemde Susanna Michielssens (categorie D) en bij koopman Peeter du Moulin (categorie D).⁵⁸⁶ Joos de la Flie (categorie D) bezit een kneu.⁵⁸⁷

Bij de plaatsing van de vogels en/of kooien zijn keuken en ergens op zolder opnieuw oververtegenwoordigd. Men vindt ze ook terug in de ‘plaats’, de achterkamer, de winkel en het kantoor.

---

⁵⁸² BDS, *Cornelia Ghysels*, huis 58801: “twee halsbanden”, kelder.

⁵⁸³ BDS, *Susanna Michielssens*, huis 59113; Een “gayoelken” is te vertalen als een kooi of gevangenis, zie VERDAM (ed.), *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 2002, p. 178; BDS, *Jacobuyne Meeus en Jan de Keyser*, huis 59304.

⁵⁸⁴ Een vogelslag of vogelknip, ook genaamd slagkooi: VERDAM (ed.), *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 2002, p. 726.

⁵⁸⁵ BDS, *Maria Ballicque*, huis 58708; BDS, *Catharina van Mirop*, huis 59204.

⁵⁸⁶ BDS, *Susanna Michielssens*, huis 59113; BDS, *Peeter du Moulin*, huis 58809.

⁵⁸⁷ BDS, *Joos de la Flie*, huis 59408.

3.4.3 Periode 1630

Koopman in textiel Johannes Bol (categorie C) en Elisabeth Broers (categorie C) bezitten een hondenhok, Anna Den Schilder (categorie C) heeft een weekhouten hondennen in de ‘plaats’ en twee halsbanden op de ‘vloer’.⁵⁸⁸ Hoedenkramer Gilbert Verbruggen bezit veertien halsbanden, een redelijk groot aantal – we krijgen hier mogelijk een aanduiding van wie deze halsbanden maakt en/of verkoopt.⁵⁸⁹ Advokaat Philips van Diependael (categorie D) heeft drie kleine honden in zijn neerkamer zitten.⁵⁹⁰ In dezelfde kamer bevinden zich schilderijen, een spiegel, een tafel, een open haard, een bank, stoelen, kussens en lakens, een crucifix, kandelaars en een kroon(luchter). Het lijkt dus weinig aannemelijk dat het hier om levende honden gaat, waarschijnlijk betreft het hier beelden.

Bewijs voor vogelbezit concentreert zich alweer op vogelkooien, de meeste generisch (eenmaal is sprake van een vogelslag). Slechts twee vogelkooien krijgen een extra bewonersaanduiding: brouwer Artus van Uffels (categorie C) en Ferrente Morone (categorie A, mogelijk een vreemdeling op doorreis) bieden onderdak aan een leeuwerik.⁵⁹¹ Guicciardini vermeldt reeds in de 16de eeuw dat Antwerpse leeuweriken best smakelijk zijn, maar de plaatsing van deze kooien (respectievelijk in het comptoir en de slaapkamer) verraadt mijns inziens eerder een affectieve dan een culinaire waardering.⁵⁹² Abraham van den Heuvel (categorie C) bezit een papegaaihuis uit ijzerdraad. Ghijsbrecht De La Hous, ‘herteroede’ van de stad Antwerpen (categorie C), heeft zelfs een kleine papegaaï in de keuken staan. Hoewel het gezien zijn beroep mogelijk is dat het om een schuttersdoelwit gaat, doet de plaatsing in de keuken hier toch vermoeden dat het een echt gezelschapsdier is.⁵⁹³

---

⁵⁸⁸ BB, *Johannes Bol*, huis 6388; BB, *Elisabeth Broers*, huis 631; BB, *Anna Den Schilder*, huis 6397.

⁵⁸⁹ BB, *Gilbert Verbruggen*, huis 6385.

⁵⁹⁰ BB, *Philips van Diependael*, huis 6358.

⁵⁹¹ BB, *Artus van Uffels*, huis 6401; BB, *Ferrente Morone*, huis 6402.

⁵⁹² GUICCIARDINI, *Beschryvinghe van alle de Nederlanden*, 1612, p. 24.

⁵⁹³ Een gebod uit Antwerpen meldt “Papegayen niet te schieten, noch publieke feesten of vieringen daerof te houden”, SAA, *Gebodboeken*, 26/6/1535, PK 914 A, fol. 200vo. Het citaat is overgenomen uit: GÉNARD, *Index der Gebodboeken*, 1 (1864), p. 202. Het Middelnederlandse woord ‘Papegaey’ slaat niet enkel op het levend dier, maar ook op “den nagmaakten vogel, waarnaar geschoten werd”, zie: VERDAM (ed.), *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 2002, p. 459. Bij het zogenaamde ‘papegaaïschieten’ wordt met bogen of bussen naar een kleurrijk doelwit, de ‘papegaaï’, op een paal of in de verte geschoten. We citeren hiervoor Martinus Houttuyn: “In de Zestiende Eeuw hadt men, in Nederland, Gaayschutten, en het schieten naar den Papegaay heeft nog jaarlyks, hier en daar, plaats, zynde waarschynlyk van die Schutteryën afkomstig; gelyk dezelve, misschien, om het Landvolk te leeren mikken verordend waren. Men schoot toen naar den Gaay met Bouten,

In deze periode is de keuken een prominente stelplaats voor vogelkooien, terwijl de zolder minder gebruikt wordt. Andere kooien en/of vogels vindt men terug in onder andere de ‘plaats’, de ‘kamer’, voorkamer, neerkamer en slaapkamer.

3.4.4 Periode 1680

Kanunnik van O.L.V. Arnoldus van Hembeek (categorie C) bezit een houten hondenhok bedekt met lood.⁵⁹⁴ Koopman Jan van Bossege (categorie C) bezit twee kleine halsbanden, jonkvrouw Eleonora van der Goes (categorie C) heeft een halsband met zes zilveren belletjes.⁵⁹⁵

De meeste vogelkooien zijn ook hier generisch, meestal klein of zonder aanduiding, een paar zijn groot. Er is eenmaal sprake van een “dubbel” vogelkooi bij Anne van der Dort (categorie C).⁵⁹⁶ Draaier van de deken van de houtbrekers Johannes Beeken (categorie B) bezit drie ebbenhouten vogelhuizen.⁵⁹⁷ Ditmaal geen papegaaien, maar wel opnieuw melding van kanarievogels (drie in categorie B en drie in categorie C). De hierboven vermelde bezitters van ‘speciale kooien’ hebben misschien niet toevallig beide ook een kanarie.

De meeste vogels en/of vogelkooien staan alweer in de keuken, terwijl de rest zich vooral in de voorkamer, bovenvoorkamer en achterkamer bevindt. Er is slechts een enkele vermelding van vogelkooien op zolder.

3.4.5 Periode 1730

Winkelhoudster Maria Biemans (categorie B) en fregatkapitein Peeter van Muysenwinckel (categorie C) bezitten respectievelijk een koperen halsband en een koperen *honden*halsband.⁵⁹⁸ Ditmaal echter geen aanduiding van hondenkoten.

Er zijn opnieuw veel generische vogelhuizen. Het vogelhuis van Peeter Redonder (categorie C) is ingelegd met ivoor.⁵⁹⁹ Licentiaat in de medicijnen Franciscus Ludovicu Vrijlinckx (categorie D) bezit een koperen kooi met

---

door middel van Boogen; [...] die den Vogel trof wierdt Koning, zo het schynt [...] Hedendaags wordt gemeenlyk naar een Houten Papegaay, op een hoogen Staak, daar toe gebruikt, en men schiet ‘er met Kogels uit Snaphanen zo lang naar, tot dat een van ’t gezelschap den Vogel getroffen hebbe, zo dat hy van boven neder tuimelt, en deeze wint dan den gestelden Prys.” HOUTTUYN, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving*, deel 4, 1762, p. 235. Voor een afbeelding zie: VISSCHER, *Zinne-poppen*, [1614], fol. 189.

⁵⁹⁴ BB, *Arnoldus van Hembeek*, huis 6930.

⁵⁹⁵ BB, *Jan van Bossege*, huis 6906; BB, *Eleonora van der Goes*, huis 6802.

⁵⁹⁶ BB, *Anne van der Dort*, huis 6801.

⁵⁹⁷ BB, *Johannes Beeken*, huis 6926.

⁵⁹⁸ BB, *Maria Biemans*, huis 7322; BB, *Peeter van Muysenwinckel*, huis 7400.

⁵⁹⁹ BB, *Peeter Redonder*, huis 7319.

bijhorende papegaai.⁶⁰⁰ Dezelfde persoon behoort ook tot de acht eigenaars van kanaries (drie in categorie D, drie in categorie C, twee in categorie B). Voor zeven van de acht kanariebezitters is de burgerlijke staat gekend – opvallend is dat er zes niet getrouwd zijn en één weduwnaar is. Misschien vinden zij het wel de moeite om iets extra uit te geven als het op de keuze voor een gevederde huisgenoot komt, of om meer tijd te steken in de bezigheid van vogels houden en/of kweken. Literaire bronnen geven aan dat het kweken van kanaries een gezellige doch tijdrovende bezigheid kan worden en dus misschien beter geschikt is voor alleenstaanden.

Ook hier bevinden de meeste kooien en/of vogels zich in de keuken en/of eetkamer, met een kleiner aandeel voor alweer neerkamer, voorkamer en achterkamer. Er staan ook vaker kooien in de ‘winkelkamers’. Ditmaal is geen enkele kooi op zolder geposteerd.

3.4.6 Periode 1780

Maria Beaufils (categorie D) heeft een hondenkot met bijhorende hond op de ‘bascour’ – dit is de eerste en enige vermelding waar met stellige zekerheid van een levende hond kan worden gesproken.⁶⁰¹ Notaris Carolus Henricus Vallee (categorie C) bezit eveneens een hondenkot.⁶⁰² Kapitein van de burgerwacht Johannes Baptista van de Grijn (categorie C) heeft een koperen “hondband”, de adellijke Catharina Guyot is eigenaar van een ketting met zeventien kleine hondenbelletjes aan.⁶⁰³

De meerderheid van de vogelkooien is generisch. Fransiscus de Lessart (categorie C) bezit een koperen kooi met een papegaai in.⁶⁰⁴ Winkelierster Elisabeth Valck (categorie C) heeft twee parkieten.⁶⁰⁵ Op het eerste zicht kan men denken dat het hier om een ‘nieuwe’ diersoort gaat – het is echter waarschijnlijker dat een en ander te maken heeft met een betere kennis van het natuurlijke onderscheid tussen papegaaien en parkieten. Vier personen zijn eigenaar van kanaries (twee in D, één in B en één in A) Hiervan is Anna Verbist (categorie B) de bezitter van twee “paeretten van canarievogels”, zowel mannetjes als vrouwtjes dus.⁶⁰⁶ Het heeft weinig nut om beide geslachten te

---

⁶⁰⁰ BB, *Franciscus Ludovicu Vrijlinckx*, huis 7349

⁶⁰¹ BB, *Maria Beaufils*, huis 7801.

⁶⁰² BB, *Carolus Henricus Vallee*, huis 7852.

⁶⁰³ BB, *Johannes Baptista van de Grijn*, huis 7837; BB, *Catharina Guyot*, huis 7814.

⁶⁰⁴ BB, *Fransiscus de Lessart*, huis 7883.

⁶⁰⁵ BB, *Elisabeth Valck*, huis 7817.

⁶⁰⁶ BB, *Anna Verbist*, huis 7868. Een “paer lett(er)en” duidt expliciet op een paartje levende wezens van verschillend geslacht, zie VERDAM (ed.), *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 2002, p. 457.

hebben zonder oogmerk op nakomelingen (het zijn namelijk enkel mannetjes die zingen) – er is in de 18de eeuw genoeg literatuur verkrijgbaar over hoe men kanariekeek dient aan te pakken.

In deze periode vinden we opnieuw een meerderheid van kooien ergens op zolder, op de voet gevolgd door de eetkamer. Er bevindt zich geen enkel exemplaar meer in de keuken – dit kan duiden op het feit dat er daar niet meer ‘geleefd’ wordt, zoals vroeger wel het geval is geweest. Generische kamers, het comptoir en de slaapkamer komen nog steeds voor.

3.4.7 *Bespreking van de kwalitatieve resultaten*

Er is voor alle periodes slechts weinig bewijs voor het voorkomen van honden, en absoluut geen bewijs voor de aanwezigheid van katten. Dit ligt in de lijn van de verwachtingen. Hondenkoten en halsbanden worden al eens teruggevonden – we krijgen zelfs een aanduiding over een mogelijke handelaar in halsbanden. Er zijn echter geen hondenmanden teruggevonden. Echt verrassend is het terugvinden van een levende hond (vermoedelijk een waakhond gezien de plaatsing op de koer) in de periode 1780.

In overeenstemming met eerder onderzoek blijkt het meeste bewijs voor bezit van gezelschapsdieren zich in de sector van de vogels te bevinden. Vooral vogelkooien worden relatief dikwijls teruggevonden, soms ook met bewoner. De speciale benaming voor sommige kooien (zoals papegaaienkooien) en aanduiding van verschillende materialen duidt op een zekere verscheidenheid. Een kleine selectie uit het overvloedige iconografisch materiaal biedt een beeld van hoe vogelkooien er hebben uitgezien (afbeeldingen 11-13).⁶⁰⁷

Afbeelding 11: Jan Steen, *Zoals de ouden zongen, zo piepen de jongen* (detail), ca. 1663, olie op doek, 134 x 163 cm, Mauritshuis, Den Haag. (via *Web Gallery of Art*, online op: <http://www.wga.hu>).

Dit soort rechthoekige kooien is de standaardkooi voor kleine zangvogels. Zulk een kooi kan aan de muur worden bevestigd of op poten worden gezet. De lade onderaan is uitneembaar om onderhoud te vergemakkelijken. Dit type kooien wordt vaak afgebeeld, en wordt nog in de 18de-eeuwse kanariehandboeken aangehaald.

---

⁶⁰⁷ Zie ook: WEYNS, *Volkshuisraad in Vlaanderen*, deel 3, 1974, pp. 1072-1078.

Afbeelding 12: Jean Baptiste Simon Chardin, *De kanarie / Kanarie met orgel* (detail), 1750-1751, olie op doek, 50 x 43 cm, Musée du Louvre, Paris. (via *Web Gallery of Art*, online op: <http://www.wga.hu>).

Een ronde vogelkooi met ophangring, zeer mooi afgewerkt. De kooi is duidelijk op kleine (zang)vogels gericht door de dicht bij elkaar geplaatste spijlen.

Afbeelding 13: Pieter de Hooch, *Koppel met papegaai* (detail), 1668, olie op doek, 73 x 62 cm, Wallraf-Richartz Museum, Köln. (via *Web Gallery of Art*, online op: <http://www.wga.hu>).

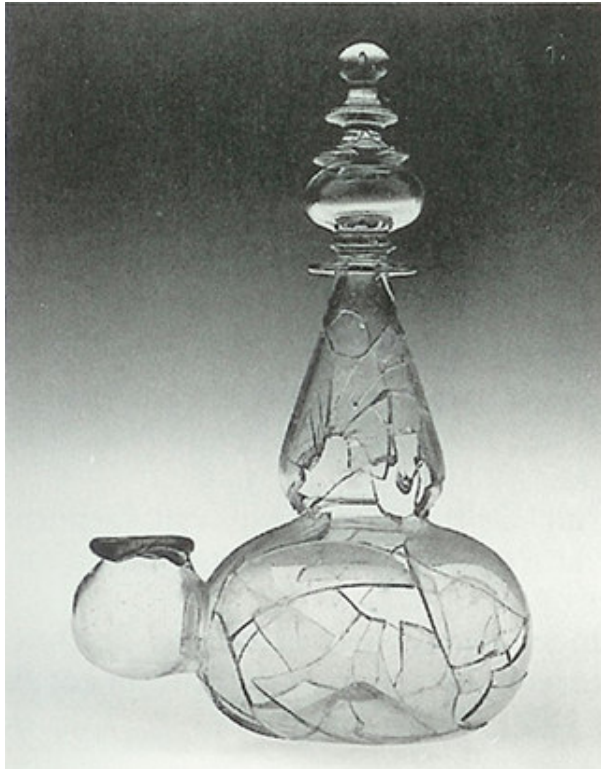
Een papegaaienkooi met ophangring, fijn afgewerkt. Bemerkt dat de breedte tussen de spijlen enkel een vogel van het formaat van een papegaai toelaat. Dit soort kooien komt vaak voor op afbeeldingen uit de 17de eeuw en later.

Archeologisch onderzoek levert geen vogelkooien op, vooral vanwege het gebrek aan duurzaamheid van constructie en gebruikte grondstoffen. Men heeft wel vogeldrinkbakjes teruggevonden, waarvan sommige dienden om aan een vogelkooi te worden bevestigd. De mooiste exemplaren zijn echter losstaande drinkbakjes, de zogenaamde ‘fonteintjes’, die echter niet in onze boedels voorkomen. Uit een waterput is een glazen vogeldrinkbakje in opmerkelijk goede staat opgegraven (afbeelding 14) – van andere drinkbakjes zijn meestal slechts fragmenten overgebleven. Glazen drinkbakjes zijn uitzonderlijk, men gebruikt meestal gewone aardewerken potjes.⁶⁰⁸ Een opgraving aan het Conscienceplein in 1934 heeft een ander drinkbakje opgebracht, dat echter volgens hetzelfde principe werkt (afbeelding 15). Dit soort ‘echte’ drinkbakjes

---

⁶⁰⁸ *Uit het verleden geput*, 1991, p. 31 en p. 43.

onderscheidt zich van de omgekeerde kegel hangende in of aan de vogelkooi waar ook voedsel in gedaan kan worden.⁶⁰⁹

Afbeelding 14: Vogeldrinkbakje, Antwerpen (?) eerste kwart 17de eeuw. Vindplaats: Antwerpen, het Zand, s.d. Hoogte 17,5cm, diameter van de buik 8,5cm. Kleurloos en blauw glas. Foto uit: cat. 67.11, HENKES, *Glas zonder glans*, 1994, p. 341.

Afbeelding 15: Vogeldrinkbakje, Antwerpen (?) 17de eeuw. Vindplaats: Conscienceplein, Antwerpen, 1934. Hoogte 11,2cm. Groenig glas. Foto uit: cat. 67.11, HENKES, *Glas zonder glans*, 1994, p. 340.

In de boedels worden de vogels zelf meestal niet vermeld. Eind 16de eeuw vindt men nog aanduidingen voor vinkachtigen (kneuen), en begin 17de eeuw ook voor leeuweriken – nadien zullen deze vogels waarschijnlijk worden beschouwd als ‘te gewoon’ om nog te vermelden. Kanaries worden reeds in de periode 1574+ teruggevonden, en zijn met uitzondering van de periode 1590+ nooit afwezig. Meer nog, alles wijst er op dat hun populariteit stijgt naar het einde van de 18de eeuw toe, wanneer we zelfs paartjes terugvinden. Waarschijnlijk vervangen zij stelselmatig de vinken en leeuweriken als geliefde zang- en kooivogels. De relatieve daling van hun vermelding einde 18de eeuw duidt waarschijnlijk niet op een daling van hun populariteit, maar eerder op een stijging van hun algemeenheid. Met uitzondering van de periode 1680 worden papegaaien en/of hun kooien altijd teruggevonden. De vogels zelf worden desondanks zelden

⁶⁰⁹ HENKES, *Glas zonder glans*, 1994, pp. 338-339.

vermeld. Men kan stellen dat de echt exotische vogels slechts een zeer klein aandeel vertegenwoordigen.

3.5 Kwantitatief luik: aandelen en evoluties

Voor het kwantitatief onderdeel zal gefocust worden op het meest voorkomende bewijs van gezelschapsdieren, namelijk vogels en/of niet als ledig vermelde vogelkooien. Deze ‘voegeleigenaars’ zullen worden onderzocht qua relatief aandeel in het geheel, per categorie, per geslacht en per burgerlijke staat.

3.5.1 Overzicht van alle boedels in alle periodes

Grafiek 1: Alle boedels – verdeling per categorie, per periode (p. 194) laat zien dat, wat de populatie van de boedels betreft, er over tijd een stijging is van de laagste categorie A, met een buitengewoon sterke stijging in de periode 1780. Categorie B, de lagere middenklasse, stijgt van eind 16de eeuw tot eind 17de eeuw, om dan in de 18de eeuw terug te dalen tot het niveau van begin 17de eeuw. De hogere middenklasse kent een onregelmatige fluctuatie: van een derde in eind 16de eeuw, rijst zij tot bijna de helft begin 17de eeuw, om dan later sterk te dalen tot onder het niveau van eind 16de eeuw. De sterkste afname is echter voor de elite, categorie D. Eind 16de eeuw zijn ze nog verantwoordelijk voor meer dan een kwart van de boedelpopulatie, begin 17de eeuw is hun aandeel bijna tot niets herleid (hoewel hier het toeval mee gemoeid kan zijn), om dan langzaam terug te stijgen tot bijna een tiende van de populatie eind 18de eeuw.

Grafiek 2: Alle boedels – verdeling in geslacht per periode (p. 195) toont dat, uitgezonderd de periode 1574+, de meerderheid van de boedelpopulatie uit vrouwen bestaat, hoewel het verschil slechts klein is (uitgezonderd de periode 1590+).

Grafiek 3: Alle boedels – verdeling per burgerlijke staat, per periode (p. 196) geeft een interessant beeld. De fluctuatie van het aandeel weduwen lijkt geen patroon te bevatten. Men kan enkel vermoeden dat er vanaf de 17de eeuw stellig meer weduwnaren zijn, en er dus misschien minder hertrouwd wordt. Dit ligt in lijn met de algehele evolutie van de gehuwden: van eind 16de eeuw tot eind 18de eeuw zie we een nagenoeg constante daling van het aandeel gehuwden in de boedelpopulatie – van bijna 60% in 1590+ tot net onder de 20% in de 18de eeuw. Omgekeerd evenredig zien we een bijna constante stijging van het aandeel niet gehuwden, van net onder de 10% eind 16de eeuw tot meer dan 40% in de 18de eeuw. *Grafiek 4: Alle boedels – onderverdeling per aangepaste burgerlijke staat, per periode* (p. 197) neemt de weduwen en alleenstaanden samen, wat het contrast nog scherper stelt: over goed tweehonderd jaar zien we bijna een verdubbeling van het aandeel alleenstaanden. In de 18de eeuw is nog geen vijfde van de boedelpopulatie gehuwd ten tijde van overlijden.

3.5.2 *Overzicht van de vogeleigenaars in alle periodes*

Grafiek 5: Vogeleigenaars – procentueel aandeel op totaal per periode (p. 198) toont dat de vogeleigenaars aan het eind van de 16de eeuw ongeveer 30% van de totale boedelpopulatie uitmaken. In 1630 daalt hun aandeel scherp tot net onder de 20%, om dan langzaamaan te stijgen tot ongeveer 25% in 1730. Daarna doet zich weer een lichte daling voor in 1780.

Grafiek 6: Vogeleigenaars – penetratiegraad per categorie, per periode (p. 199) laat zien dat vogeleigenaars zich vooral bij de hogere middenklasse en de elite bevinden. In categorie D, de elite, zien we een stijging van ongeveer 50% eind 16de eeuw naar meer dan 80% eind 18de eeuw. De afwijkende percentages voor de periodes 1630 en 1680 zijn waarschijnlijk te wijten aan het relatief lage aantal boedels in die categorie – het valt aan te nemen dat de trend zoals die hierboven is geponoerd ook dan geldt. Ongeveer een derde van de personen uit categorie C is vogeleigenaar. Na eerst licht te dalen tot in 1630 neemt dit cijfer toe vanaf 1680 tot bijna de helft aan het eind van de 18de eeuw. Uitgezonderd de periode 1574+ zijn er in alle periodes vogeleigenaars te vinden in de lagere middenklasse. Vogeleigenaars behoren zelden tot de laagste categorie A. Uit dit materiaal valt te concluderen dat vogelbezit substantieel meer voorkomt bij de welgestelden, en dat vogelbezit bij deze welgestelden over tijd toeneemt.

Gender-verdeling geeft eveneens interessante informatie. *Grafiek 7: Vogeleigenaars – penetratiegraad per geslacht, per periode* (p. 200) toont een overwicht van vogeleigenaars onder de mannen (behalve in 1590+) dat vanaf de 17de eeuw alleen maar toeneemt, terwijl het aandeel van de vogeleigenaars onder vrouwen zich na de zware klap in 1630 slechts lichtjes herstelt. Hieruit kan men concluderen dat er toch meer mannen dan vrouwen zich als vogeleigenaar manifesteren. Het is echter mogelijk dat de bezitsstructuur zoals die in de praktijk van de erfing bestaat verantwoordelijk is voor deze scheeftekening.

Een blik op de burgerlijke staat in *Grafiek 8: Vogeleigenaars – penetratiegraad per burgerlijke staat, per periode* (p. 201) bemerkt een grote fluctuatie op alle vormen. Er zijn, uitgezonderd de periode 1780, steeds meer gehuwden dan niet-gehuwden vogeleigenaar. Het is mogelijk dat het aandeel vogeleigenaars onder de gehuwden voor de periode 1630 in realiteit hoger ligt, doordat er nogal wat in de categorie ‘onbekend’ zitten. Met veel moeite kunnen we ontwaren dat over alle periodes het aandeel vogeleigenaars onder de gehuwden lichtjes daalt, en onder de niet-gehuwden vanaf 1630 sterk stijgt tot in 1780. Het aandeel vogeleigenaars onder de weduwen fluctueert sterk. *Grafiek 9: Vogeleigenaars – penetratiegraad per aangepaste burgerlijke staat, per periode* (p. 202) toont dat de gehuwden altijd meer vogeleigenaars herbergen dan de alleenstaanden, maar dat het verschil in de 18de eeuw kleiner is. Uit eerder boedelonderzoek blijkt overigens dat alleenstaanden gaandeweg ook relatief meer gaan uitgeven aan het

bezit van vogels.⁶¹⁰ Uiteindelijk kunnen we concluderen dat gehuwden vaker voegeigenaar zijn dan alleenstaanden, maar dat het verschil naar het einde van de 18de eeuw toe kleiner wordt – een beweging die vanaf de 17de eeuw vooral op rekening van de niet-gehuwden komt te staan, aangezien er zich daar steeds meer voegeigenaars gaan bevinden.

3.5.3 *De kanarie, een luxevogel?*

Slechts relatief weinig boedeigenaars zijn in het bezit van een kanarie, wat enig kwantitatief vergelijk moeilijk maakt – de volgende resultaten zijn bijgevolg onder sterk voorbehoud. *Grafiek 10: Kanarie-eigenaars: procentueel aandeel op totaal voegeigenaars per periode* (p. 203) toont dat 20% van de voegeigenaars in 1574+ in het bezit is van een kanarie, tegenover slechts net onder de 10% in 1590+. In 1630 verdwijnt de kanarie helemaal, om in 1680 bij 35% van de voegeigenaars in de kooi te zitten. De kans is groot dat de situatie na de Val hiervoor verantwoordelijk is, enerzijds door het verdwijnen van welgestelden, anderzijds vooral door de beknotte internationale handelsmogelijkheden. De lichte daling in de daaropvolgende periodes hoeft geen reële stagnatie aan te geven – gegevens uit andere bronnen wijzen er op dat het houden van kanaries in de 18de eeuw enkel maar populairder wordt. De dalende frequentie zal eerder te maken hebben met toenemende ‘waardeloosheid’ van de kanarie doordat de vogel zo algemeen verspreid is geworden onder de vogelhouders (cfr. supra p. 204 e.v.). Het relatief hoge bezit eind 16de eeuw en de verdwijning begin 17de eeuw lijkt er mijns inziens wel op te wijzen dat de vogel op dat moment nog relatief duur is.

In *Grafiek 11: Kanarie-eigenaars – penetratiegraad op totaal voegeigenaars per categorie, per periode* (p. 205) zien we kanaries opduiken bij voegeigenaars uit de categorieën B, C en D, en voor 1780 ook in categorie A. Ondanks het feit dat met zeer kleine en dus onbetrouwbare hoeveelheden is gewerkt, meen ik te kunnen concluderen dat kanaries niet exclusief weggelegd zijn voor de welgestelden uit categorie C en D, met uitzondering van eind 16de eeuw – wat meteen een extra argument is om aan te nemen dat ze in die periode nog relatief duur zijn.

3.5.4 *Het papegaaienpubliek: een elite met status?*

De historiografie stelt dat een papegaai vaak wat leven in het 16de-eeuwse burgerhuis brengt.⁶¹¹ In de 17de eeuw genieten zij een zekere populariteit bij de rijkere burgerij van Delft.⁶¹² In de Antwerpse boedelinventarissen is het dier

---

⁶¹⁰ BAETENS en BLONDÉ, *A la recherche de l'identité sociale*, (1994), p. 537 e.v.

⁶¹¹ FABRI, *De 'inwendighe wooninghe'*, 1991, p. 128.

⁶¹² PIJZEL-DOMMISSE, *Het Hollandse pronkpoppenhuis*, 2000, pp. 143-144.

slechts weinig aanwezig, hoewel ook hier kan worden waargenomen dat de papegaai (of zijn kooi) het meest terug te vinden is bij de hogere middenklasse, en af en toe bij de elite.⁶¹³ Het aantal papegaaien en/of papegaaienkooien is te laag om enig nut te vinden in het kwantificeren van de data. De informatie uit de boedels biedt geen sluitend bewijs voor de in de historiografie geponeerde exclusiviteit van deze vogel, hoewel kan vermoed worden dat hun waarde hoger ligt dan die van kanaries en inheemse zangvogels.

3.6 Conclusie Antwerpse boedelinventarissen

Kwalitatief gezien bieden de Antwerpse boedelinventarissen slechts weinig bewijs van honden en al helemaal niets van katten. Vogelkooien worden wel teruggevonden, soms ook inclusief hun gevederde bewoners. Deze resultaten liggen in de lijn van eerdere boedelonderzoeken in de Nederlanden. Over het algemeen wegen de uit het boedelonderzoek gehaalde resultaten relatief licht wat betreft het bewijzen van de in vorige hoofdstukken aangebrachte kwalitatieve aspecten, wat gezien de aard van de bron onvermijdelijk is. Toch blijkt uit de geringe resultaten, zij het onder voorbehoud, bevestiging van een aantal van dergelijke aspecten.

Verschillende benamingen en materiaalaanduidingen wijzen op verscheidenheid in de vogelkooien. Inheemse zangvogels zoals vinken en leeuweriken worden zelden in de boedels vermeld, vanaf eind 17de eeuw zelfs niet meer. Hun geringer wordende waardering door toenemende verkrijgbaarheid is hier waarschijnlijk verantwoordelijk voor. De populariteit van kanaries lijkt omgekeerd evenredig toe te nemen, wat ook door de literaire bronnen wordt aangegeven. De weinig representatieve kwantitatieve gegevens duiden ook op een democratisering van de kanarie vanaf eind 17de eeuw. Alles wijst er op dat zij de inheemse zangvogels verdringen als gezelschapsdier. De exotische en waardevolle papegaaien vertegenwoordigen slechts een klein aandeel onder de teruggevonden vogels, zowel kwalitatief als kwantitatief. Ze komen het meest voor bij de hogere middenklasse, af en toe ook bij de elite. Dit wijst er op dat ze relatief duur zijn, in vergelijking met de meer verspreid voorkomende kanaries en inheemse zangvogels.

Een kwantitatieve analyse, onder voorbehoud door de enigszins geringe aantallen, wijst uit dat vogeleigenaars tot eind 16de eeuw iets minder dan een derde van de totale boedels uitmaken, om daarna tot een vijfde terug te vallen.

---

⁶¹³ Periode 1574+: 1 papegaaienkooi, cat. D / Periode 1590+: 5 papegaaienkooien, waarvan één in koper, 1 in cat. A, 2 in cat. C, 2 in cat. D / periode 1630: 1 papegaaienkooi uit ijzerdraad in cat. C, 1 papegaai in cat. C. / periode 1630: 0 vermeldingen / periode 1730: 1 koperen kooi met papegaai, cat. D / periode 1780: 1 vermelding van parkieten in cat. C, 1 koperen kooi met papegaai in cat. C.

Vanaf de 17de eeuw tot eind 18de eeuw schommelt het aandeel zachtjes tussen een vierde en een vijfde van het totaal aantal boedels. Vogelbezit komt substantieel meer voor bij de welgestelden, waar het over tijd ook toeneemt. Meer mannen dan vrouwen zijn aan te duiden als vogeleigenaars, hoewel een en ander hier te maken kan hebben met de inherente eigenschappen van de praktijk van de erfing door boedelinventaris. Gehuwden zijn vaker vogeleigenaar dan alleenstaanden, hoewel vogelbezit bij hen lichtjes afneemt. Onder de alleenstaanden gaat vogelbezit gestaag meer voorkomen, om uiteindelijk in de 18de eeuw bijna het niveau van de gehuwden te bereiken – een inhaalbeweging die vooral wordt veroorzaakt door het groeiende aandeel vogeleigenaars bij de niet-gehuwden. Dit alles hoeft echter niet te wijzen op een veranderend vogelbezit per burgerlijke levensstijl, maar eerder omgekeerd – de algemene evolutie wijst op een sterke toename van de alleenstaanden ten voordele van de gehuwden doorheen de ganse periode.

4 De Antwerpse Gebodboeken van einde 15de tot einde 18de eeuw

4.1 Typologie van de bron

Alle officiële geboden van de Antwerpse magistrat worden in de Gebodboeken opgetekend. Zij bieden een zicht op aspecten van het stedelijk bestuur. Zij zijn schriftelijk opgetekend en soms gedrukt uitgegeven.⁶¹⁴ Een index is terug te vinden in het *Antwerps Archievenblad*.⁶¹⁵

4.2 De hondenslager te Antwerpen: zijn doelwit, zijn functie

Van in de Late Middeleeuwen wordt in vele steden een hondenslager aangesteld om de overlast door honden in te perken – de eerste keer zou dit gebeurd zijn te Gent in 1334. Als redenen voor het doodslaan van honden worden o.a. het verstoren van de nachtwacht, bijten, eten van brood in tijden van graanschaarste en gevaar voor besmettelijke ziekten (de pest en hondsdolheid) aangegeven.⁶¹⁶ Op 9 april 1497 wordt er geboden dat honden niet mogen worden gehouden door “de gene die van aelmoessen leven, oft van d’Aelmoesseniers of Heilig Geestmeesters iets ontfangen” – men voelt er weinig voor kostbaar graan aan een dier te besteden terwijl er mensen honger lijden.⁶¹⁷ Het moet gezegd dat men vanaf de Late Middeleeuwen sowieso nogal streng is voor als onnuttig

---

⁶¹⁴ *Privilegekamer. Inventaris*, 2000, p. 7 en p. 45.

⁶¹⁵ GÉNARD, Index der gebodboeken, (1864); GÉNARD, Index der gebodboeken, (1865); PRIMS, Index der gebodboeken, (1934).

⁶¹⁶ BOESMANS, Huisdieren, (1984), pp. 138-140; VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, pp. 256-257.

⁶¹⁷ *Gebodboeken*, 9/4/1497, SAA, PK 914 A, fol. 17.

gepercipieerde armen, dus het kan zijn dat deze maatregel eerder in een context van algehele repressie van bedelaars en vagebonden moet worden bekeken.⁶¹⁸ In september 1566 – een tijd waarin men zo weinig mogelijk religieuze strubbelingen wil zien gebeuren en respect voor andermans godsdienst wetmatig wordt afgedwongen – verschijnt een gebod waar een proces wordt aangekondigd tegen iemand die “eenen hond, aen denwelken gebonden was eene drooge blaese met erweten of diergelyke daerinne, onder de toehoorders van den sermoone geset ende, by die maniere, in de kerke rumoer en beruerte gemaekt hebben”.⁶¹⁹ Een hond met een blaas vol erweten aan de staart staat wegens de lawaaierigheid trouwens in de emblematiek symbool voor het hebben van een slecht geweten, dus de felle reactie via een proces kan hierdoor gezien de tijdscontext zeker gerechtvaardigd worden.⁶²⁰ In 1587 gebied men dat men moet stoppen om in het Vleeshuis met honden rumoer te maken “ten tyde dat de misse aldaer gedaen word”.⁶²¹ Over het algemeen slaat geluidsoverlast door honden vooral op de negatieve invloed op de nachtrust en de wachtronde.⁶²² Angst op infectie is natuurlijk altijd een probleem – de “quade reucken” en andere milieuproblemen completeren het scala aan schadelijke aspecten van de hond.⁶²³ Een ordonnantie uit 1586 omschrijft het hondenprobleem zeer samenvattend:⁶²⁴

“Alsoo deur de menichte vanden honden die de Borgeren ende Inghesetenen deser stadt daghelijcks soo lancks soo meer houdende ende opvoedende zijn / welke bouen datse in dese groote dierte van coren veel broots zijn verslindende / ende oock peste ende andere contagieuse siecte souden moghen verbreyden / ende daer deur de secrete waecken ende andere defensien des nachts seer belet ende gheturbeert worden / ende vele andere inconuenienten ghebeuren...”

⁶¹⁸ LIS, SOLY en VAN DAMME, *Op vrije voeten?*, 1985, p. 54 e.v.; DE MECHELEER, *Armoede in de Late Middeleeuwen*, 1991, pp. 9-41.

⁶¹⁹ *Gebodboeken*, 12/9/1566, SAA, PK 916 C, fol. 57. Het citaat is overgenomen uit: GÉNARD, *Index der Gebodboeken*, 1 (1864), p. 285.

⁶²⁰ HENKEL en SCHÖNE, *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst*, 1976, kol. 579.

⁶²¹ *Gebodboeken*, 26/2/1587, SAA, PK 917 D, fol. 502. Het citaat is overgenomen uit: GÉNARD, *Index der Gebodboeken*, 1 (1864), p. 388.

⁶²² Controle over het geluid wordt vooral in de 18de eeuw ook een instrument van de staatsvorming, waarbij het waarborgen van rust en stilte tijdens bepaalde periodes van het etmaal een toonbeeld van macht is: GARRIOCH, *Sounds of the city*, (2003), pp. 5-25, vooral p. 18 e.v.

⁶²³ POULUSSEN, *Van burenlust tot milieuhinder*, 1987, pp. 64-65.

⁶²⁴ Gheboden ende wtgeroepen by Heer Frederick Perrenot, Ridderen, Baener-heer van Ronse, Heer van Champaigney, ende Hooft vander Financien ons G.H. 's Conincks, als Gouverneur ende Capiteyn der stadt, Marcgraefschap ende quartier van Antwerpen, Ende by Schouteth, Borgermeesteren, Schepenen ende Raedt der selver stadt, op den xiiij. Iunij. M. D. LXXXVI., in: *Placcaten en ordonnantien, 1586-1606*, MPM, A 1843 I.

De functie van hondenslager wordt uitgeoefend door de beul, eventueel met helpers.⁶²⁵ Hij is te herkennen doordat hij “voor een teecken de wapen deser Stadt op synen hoet sal draghen”, aldus een ordonnantie uit 1595.⁶²⁶ In 1585 ontvangt hij 1 stuiver per dode hond – in een tijdspanne van een jaar zal hij 1.800 dieren naar de eeuwige kennels sturen.⁶²⁷ Datzelfde jaar krijgt hij trouwens een “een vuylikercke [...] om daermede te vervueren de doode honden”.⁶²⁸ In 1608 krijgt scherprechter Pauwels Weyck “2 blancken voor elken hondt”, wat op 537 geslagen honden een totaal geeft van 40 gulden en 5½ stuivers.⁶²⁹ In 1625 krijgen we een idee van hoe deze betaling wordt gecalculeerd. De scherprechter wordt verordonneerd de hondenkadavers op het Kiel achter te laten, maar hun staarten af te hakken “gelyck hy van ouds is gewoon geweest te doen”, waarschijnlijk om alzo tot een tellingbewijs te komen.⁶³⁰ Een jaar later krijgt de scherprechter Pieter Zafels na een rekwes aan de rentmeester 110 gulden toebedeeld “ter oorsaecken van ’t slaen van de Honden”.⁶³¹

Af en toe wordt ook een periode aangegeven waarbinnen de hondenslager actief zal zijn – gewoonlijk ligt deze tussen de twee en drie weken na afkondiging van het gebod. Op 11 april 1543 moet de hondenslager voor drie weken op ronde “doer de menichvuldigheijt vanden honden die de borgheren en inghesetenen deser stadt dagelijcx soe lanck soe meer houdende ende opbruedende”.⁶³² Op 28 juli 1623 worden drie hondenslagers aangesteld “ende dat tot den sestienden dagh Augusti naestcomende / ende langher niet” (een periode waarin de “hondts-daghen” vallen, cfr. supra p. 81).⁶³³ 31 mei 1655 wordt “Geresolveert

---

⁶²⁵ *Collegiale Actenboeken*, 16/3/1585, geciteerd in: LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, 1953, p. 188; BOESMANS, *Huisdieren*, (1984), p. 140.

⁶²⁶ Gheboden ende wthgeroepen by mijnen Heeren Onderschouteth, Borgermeesteren, Schepenen, ende Raedt der stadt van Antwerpen, op den XI. Aprilis. 1595, in: *Placcaten en ordonnantien, 1580-1596*, MPM, A 2010 I.

⁶²⁷ *Collegiale Actenboeken*, 16/3/1585, geciteerd in: LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, 1953, p. 188.

⁶²⁸ *Collegiale Actenboeken*, 19/3/1585, geciteerd in: LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, 1953, p. 188.

⁶²⁹ *Collegiale Actenboeken*, 9/8/1608, geciteerd in: VERACHTER, *De Stads-Hondeslager van Antwerpen*, 1842, SAA, PK 2960: Hss., p. 9.

⁶³⁰ *Collegiale Actenboeken*, 28/8/1625, geciteerd in: VERACHTER, *De Stads-Hondeslager van Antwerpen*, 1842, SAA, PK 2960: Hss., p. 9.

⁶³¹ *Collegiale Actenboeken*, 15/10/1626, geciteerd in: VERACHTER, *De Stads-Hondeslager van Antwerpen*, 1842, SAA, PK 2960: Hss., p. 9.

⁶³² *Gebodboeken*, 11/4/1543, SAA, PK 915 fol. 44.

⁶³³ Gheboden ende uyt-gheroepen by mijnen Heeren, Schouteth, Borgher-meesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antwerpen, op den xxviiij. Iulij, 1623, in: *Placcaten en ordonnantien, 1607-1637*, MPM, A 1843 II.

dat mits desen weeken tydt, den Hontslager sal ommegaan”, op 14 juni van datzelfde jaar wordt hij tot nader order herroepen.⁶³⁴ Op 9 augustus 1658 wordt de hondenslager aangesteld “tot weder-roepens / ende langher niet” – pas op 30 september wordt hij van zijn verplichting ontslagen. Een en ander heeft hier mogelijk te maken met de grote angst voor “quaede pestilentielle en[de] contagieuse” ziekten.⁶³⁵

Het leven van een hondenslager gaat niet over rozen. Alle vermeldingen van het uitrukken van de hondenslager in de Antwerpse gebodboeken gaan vergezeld van een strikt verbod op het “oploop / impediment oft beleth te doen / noch oock de selve nae en roepe”, zoals het bijvoorbeeld in 1586 gesteld wordt.⁶³⁶ In 1652 moet men zelfs “scherpelijk” gebieden dat niemand de hondenslager mag “iniurieren”, en dit is beslist geen uitzondering.⁶³⁷ In 1517 geldt “opte peyne van seyne[r] rechte hant” als bestraffing voor de schuldige van dergelijk beletsel, maar dit is eerder buitengewoon.⁶³⁸ De algemene strafmaat is een betaling van 3 gulden of een vervangend verblijf van veertien dagen op water en brood in de ‘diefput’, met een bijkomende arbitrale correctie naargelang de ernst van de inbreuk (een strafmaat die overigens tot aan het verdwijnen van de stadshondenslager midden 17de eeuw niet meer wordt aangepast). Het is moeilijk te achterhalen waarom de hondenslager zo vaak wordt lastiggevallen. BOESMANS vermeldt dat hij onderwerp is van “bijtende spot”, zowel in Antwerpen als in Gent en Brugge.⁶³⁹ VAN UYTVEN poneert dat hij verzet moet verduren “vanwege dierenliefhebbers”, wat niet erg waarschijnlijk is.⁶⁴⁰ Het staat vast dat de beul of scherprechter sowieso gehaat en geminacht is

---

⁶³⁴ *Collegiale Resolutieboeken*, 31/5/1655 en 14/6/1655, geciteerd in: VERACHTER, *De Stads-Hondenslager van Antwerpen*, 1842, SAA, PK 2960: Hss., p. 11.

⁶³⁵ Gheboden ende uyt-gheroepen by mijne Heeren, den Onder-Schouteth, Borghermeesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antwerpen, op den 9. Augusti, 1658, in: *Placcaten en ordonnantien, 1655-1661*, MPM, A 2011 V; *Collegiale Resolutieboeken*, 30/9/1658, geciteerd in: VERACHTER, *De Stads-Hondenslager van Antwerpen*, 1842, SAA, PK 2960: Hss., p. 9.

⁶³⁶ Gheboden ende wtgeroepen by Heer Frederick Perrenot, Ridderen, Baener-heer van Ronse, Heer van Champaigney, ende Hooft vander Financien ons G.H. 's Conincks, als Gouverneur ende Capiteyn der stadt, Marcgraefschap ende quartier van Antwerpen, Ende by Schouteth, Borghermeesteren, Schepenen ende Raedt der selver stadt, op den xiiij. Iunij. M. D. LXXXVI., in: *Placcaten en ordonnantien, 1586-1606*, MPM, A 1843 I.

⁶³⁷ Gheboden ende uyt-gheroepen by mijne Heeren, den Schouteth, Borghermeesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antwerpen, op den 3. September, 1652, in: *Placcaten en ordonnantien, 1649-1654*, MPM, A 2011 IV.

⁶³⁸ *Gebodboeken*, 11/7/1517, SAA, PK 914 A fol. 78.

⁶³⁹ BOESMANS, *Huisdieren*, (1984), p. 140.

⁶⁴⁰ VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus*, 2003, p. 256.

geweest.⁶⁴¹ Zijn nauwe verbintenis met de dood is hier een mogelijke oorzaak van (slagers en grafdelvers bezitten een zelfde connotatie, als gevolg van het ‘shifting the blame’ principe van HYAM MACCOBY, cfr. supra p. 51), en het feit dat hij letterlijk en figuurlijk straffen ‘executeert’ met de dood tot gevolg.⁶⁴² In de context van het slaan van honden is het ook een reëel feit dat hij ‘edele’ honden links laat liggen en zich toelegt op het slaan van straathonden en dergelijke – de meer ‘volkse’ honden dus. De minder bedeeden kunnen het als een persoonlijke aanslag zien wanneer ze merken dat hun hond de schedel wordt ingeslagen terwijl de spaniël van hun rijkere buurman dartel over straat mag blijven huppelen. De (gedoogde) afkooppraktijken zullen dit waarschijnlijk nog versterken.

4.3 De hondenslager en zijn tijd

Grafiek 12: Hondenslagers – jaren van activiteit (p. 205) toont de jaren waarin aan de hand van vermeldingen in de Gebodboeken met zekerheid een werkzaamheid van de hondenslager kan worden vastgesteld. Tot net voor de Val van Antwerpen zijn de meldingen eerder schaars – men zou eventueel kunnen verwachten dat er een correlatie is met de bevolkingscijfers, maar dat blijkt dus niet zo te zijn.⁶⁴³ Het gebod van 30 april 1583 kan als enige specifiek in verband worden gebracht met (tijdelijke) bevolkingsdruk – dan gaat het namelijk om honden “die de voorvluchte Huys-lieden alhier in groote menichte zijn brenghende”:⁶⁴⁴

“Men ghebidt [...] alle Huys-lieden die binnen deser stadt hen sullen willen vertrecken / dat sy hun vermijden eenighe honden mede te brenghen oft te laeten comen / ende de ghene die alhier teghenwoordelicken zijn residerende / dat sy heure honden sullen wederomme wt der stadt iaghen ende van hen doen ...”

Het echte zwaartepunt van de meldingen ligt in het eerste kwart van de 17de eeuw, niet meteen een periode van een groot inwonersaantal. Er is echter wel een zekere correlatie met de aanwezigheid van pestgevaar. In 1603 worden er allerlei globale maatregelen genomen om de epidemie tegen te gaan die vanuit

---

⁶⁴¹ LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, 1953, p. 184.

⁶⁴² VANHEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis*, 2004, p. 12, pp. 252-254, pp. 260-262 en pp. 264-265. Voor het verband tussen het ‘shifting the blame’ principe en het werk van slagers, zie SERPELL, *In the Company of Animals*, 1986, p. 150 e.v.

⁶⁴³ Ook wat betreft een algehele tolerantie tegenover dieren in de stad is er geen ogenschijnlijk verband, zie hiervoor: POULUSSEN, *Van burenlust tot milieuhinder*, 1987, p. 62.

⁶⁴⁴ Gheboden ende vuytgheroepen by mijnen Heeren den Schouteth, Borgermeesteren, Schepenen, ende Raedt der stadt van Antwerpen, op den lesten Aprilis, M. D. LXXXIII, in: *Placcaten en ordonnantien, 1578-1585*, MPM, A 1844.

het Noorden is komen aanwaaien.⁶⁴⁵ Het gebod van 20 augustus 1603 geeft als reden voor het slaan van honden “dat de haestighe sieckte haer is daghelijcks meer ende meer verspreydende / ende om t’selve te veur-comen / ende alle oorsaecken te moghen beletten”.⁶⁴⁶ Het eerste kwart van de 17de eeuw en de jaren 1650-60 kennen een zekere aanwezigheid van de ziekte in Antwerpen.⁶⁴⁷ Vaak worden er pestordonnanties uitgevaardigd in periodes van hitte – de geboden die de hondenslager doen uitsturen vanaf 1603 vallen alle in de zomermaanden, met uitzondering van één gebod op 3 september 1652. *Grafiek 13: Hondenslagers – maanden van activiteit* (p. 206) laat zien dat de meldingen vóór 1603 een redelijk onregelmatig maandpatroon volgen, hoewel lente en zomer het prominentst aanwezig zijn. De meldingen na 1603 echter concentreren zich in de vermoedelijk warmste perioden, de tijd waarin ook de kans op verspreiding van ziekten het hoogst wordt geacht. Zo wijst een gebod van 23 juni 1617 expliciet op de overlast “de welcke in tijde van hitte / ende besondere in dese heete daghen souden moghen veroorsaecken eenighe quade pestilentielle ende contagieuse sieckten”.⁶⁴⁸ Na 1658 is er geen bewijs meer voor het rondgaan van de hondenslager, hoewel het pestgevaar in 1660-70 en een laatste maal in 1678 opnieuw opflakkert.⁶⁴⁹ De kans is echter groot dat de werkzaamheid van de hondenslager zeker voor het eerste kwart van de 17de eeuw en de jaren vlak na midden 17de eeuw direct te maken heeft met angst voor besmetting.

Voor deze periode zijn andere correlatiemogelijkheden overigens onwaarschijnlijk. De zogenaamde ‘kleine ijstijd’ met een negatieve invloed op klimaat en landbouwoogsten kent zijn hoogtepunten tijdens de periodes 1580-1610, 1640-1655 en 1690-1710.⁶⁵⁰ Periodes van graanduurte en aanverwante crisis geschieden in 1621, 1649-1652, 1661-1663, in 1667, 1675-1676, 1684-1685, 1692-1693 en een scherpe crisis in 1698-1699.⁶⁵¹ In zowel de kleine ijstijd als de voedselcrisisperiodes is geen expliciete concentratie van de werkzaamheid van de hondenslager vast te stellen – hoewel de hondslaangeboden zelf geregeld de vermelding van graanschaarste bevatten.

⁶⁴⁵ VAN SCHEVENSTEEN, Over pestepidemieën te Antwerpen, 1932, p. 1069.

⁶⁴⁶ Gheboden ende wtgheroepen by mijnen Heeren, Onder-schouteth, Borghermeesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antwerpen, op den xx. Augusti, 1603, in: *Placcaten en ordonnantien, 1597-1611*, MPM, A 2010 II.

⁶⁴⁷ VAN SCHEVENSTEEN, Over pestepidemieën te Antwerpen, 1932, pp. 1069-1084.

⁶⁴⁸ Gheboden ende wt-gheroepen by mijnen Heeren, Onder-Schouteth, Borghermeesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antwerpen, op den xxiiij. Iunij, 1617, in: *Placcaten en ordonnantien, 1612-1622*, MPM, A 2010 III.

⁶⁴⁹ VAN SCHEVENSTEEN, Over pestepidemieën te Antwerpen, 1932, pp. 1084-1091.

⁶⁵⁰ VANDEWALLE, Immobilisme en oorlogen: de 16de en 17de eeuw, 1980, p. 21.

⁶⁵¹ BAETENS, Tussen hoop en vrees, 1986, pp. 164-165.

4.4 Een evolutie van het beeld van de schadelijke hond

Van bij aanvang worden bepaalde soorten honden als schadelijk bestempeld en tot doelwit van uitroeiing gemaakt terwijl andere honden de dodendans ontspringen. De Antwerpse hondenslager mag de straten ontdoen van alle loslopende honden “vutghesteken weythonde, voghelhonde ende cleine camerhondekene”, zoals een ordonnantie uit 1404 stelt.⁶⁵² In 1595 bepaalt een “Instructie voor den scherprichter deser stadt, waer nae hy hem sal hebben te reguleren int dootslaen vanden Honden” dat de hondenslager op “Son-dagen oft Heyligedagen” niet mag uitrukken. Ook op de marktdagen woensdag en zaterdag mag hij geen honden slaan “op dat de huyslieden-honden die met hunne meesters ter merct loopen nyet en geraecken doot gesmeten te worden”. Dezelfde ordonnantie stelt dat de hondenslager zich niet mag laten vermurwen tot het vrijstellen van enige honden, en legt vast welke exemplaren niet mogen worden gedood:⁶⁵³

“En sal oyck de voorscreve scherprechter geene honden vermoegen te rantsoenen die met eenige teecken en oft blecken oft anderssints mercken, van gehouden syn alle rekels die hy op de straete vinden sal, doot te smyten sonder eenige vuyt te scheyden. Verbeedende hem wel expresselycken, gheene Hasewindhonden, Bracken, eel spillioenen, Waterhonden, noch oyck eenige Doggen ofte oyck Jachthonden doot te smyten ...”

Op 9 juli 1624 wordt er analoog aan de scherprechter verboden “aen eenighe Borgheren oft Inghesetenen deser Stadt [...] eenighe blecken oft teecken en te vercoopen / oft te gheuen / waer door dat alsulcke honden soud en moghen vry ende exempt wesen van doot gheslaghen te worden” – blijkbaar vult de hondenslager zijn loon aan door afkoopsommen te ontvangen. In hetzelfde gebod worden de vrijgestelde honden verder gespecificeerd en uitgebreid tegenover de ordonnantie uit 1595:⁶⁵⁴

“[...] te weten / hase-winden / oft die men heet langhe honden / bracken / waterhonden / dogghen 't zy groot oft kleyn / spillioenen / ligh-honden / oft eenighe cleyne diemen heet Jouf-vrouwe hondkens / oft oock eenighe andere honden die de waghens trecken / bleyck-houen bewaren / ende dierghelijcke.”

---

⁶⁵² *Clementynboeck*, 1404, geciteerd in: VAN DEN BRANDEN, *Clementynboeck* 1288-1414, (1888), p. 429.

⁶⁵³ *Collegiale Actenboeken*, 30/4/1595, geciteerd in: VERACHTER, *De Stads-Hondenslager van Antwerpen*, 1842, SAA, PK 2960: Hss., pp. 5-6.

⁶⁵⁴ Gheboden ende uyt-gheroepen by mijnen Heeren, Onder-Schouteth, Borger-meesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antwerpen, op den ix. Iulij, 1624, in: *Placcaten en ordonnantien, 1607-1637*, MPM, A 1843 II.

Zowel de eerder vermelde ‘eerbare’ honden, als de schoothondjes, de honden die de wagens trekken en de waakhonden mogen nu niet meer geslagen worden – we zien dus een uitbreiding van het cohort honden dat niet meer wordt gepercipieerd als zijnde overlast veroorzakend. Goed drie weken later wordt dan nog eens het afkopen van het hondendoodvonnis gelegaliseerd:⁶⁵⁵

“En sal den Scherp-rechter oock vermoghen aende Borgheren oft Inghesetenen deser Stadt / blecken oft teecken en te vercoopen / waer door alsulcke honden / volghende sijne Instructie / soud en moghen bevrijdt ende exempt zijn van dootgheslaghen te worden ...”

De legalisatie van het afkopen wordt in 1636 opnieuw ingetrokken, maar het uitgebreide stelsel van vrijgestelde honden blijft.⁶⁵⁶ Op 23 juli 1657 mag hij nog steeds geen “blecken of teecken en” verkopen, maar daar komt op 30 juli een einde aan in de vorm van een expliciete toelating en een prijszetting voor de vrijstelling:⁶⁵⁷

“Soo hebben mijne voorseyde Heeren voor dese reyse hem sulcks [= eenighe blecken oft teecken en te verkoopen] ghepermitteert: behoudelijck dat hy voor elck teecken niet meer en sal moghen af-nemen dan ses stuyvers / ende dat hy voorts niet en sal moghen slaen eenighe honden voor der Borgheren ende Inghesetenen huysen / binnen het begriep der selver op den bant liggende⁶⁵⁸ / oft die iemand metter handt langhs de straeten sal leyden.”

Een bijkomend opvallend aspect aan deze ordonnantie is dat het scala vrijgestelde honden opnieuw uitbreidt – ditmaal niet naargelang functie of soort van de hond, maar naargelang de ruimtelijke nabijheid die de hond in het leven van de eigenaar invult. Er wordt als het ware een erkenning uitgesproken van een hond als huisdier, ongeacht functie of soort. Het daaropvolgende jaar 1658

---

⁶⁵⁵ Gheboden ende uyt-gheroepen by mijnen Heeren, Onder-Schouteth, Borger-meesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antwerpen, op den xxxj. Iulij, 1624, in: *Placcaten en ordonnantien, 1607-1637*, MPM, A 1843 II.

⁶⁵⁶ Gheboden ende uyt-geroepen by mijnen Heeren, Onder-Schouteth, Borgher-meesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antwerpen, op den 30. Augusti, 1636, in: *Placcaten en ordonnantien, 1607-1637*, MPM, A 1843 II.

⁶⁵⁷ Gheboden ende uyt-geroepen by mijne Heeren, den Onder-Schouteth, Borgher-meesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antwerpen, op den 23. Iulij, 1657, in: *Placcaten en ordonnantien, 1638-1658*, MPM, A 1843 III; Gheboden ende uyt-gheroepen by mijne Heeren, den Schouteth, Borgher-meesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antwerpen, op den 30. Iulij, 1657, in: *Placcaten en ordonnantien, 1655-1661*, MPM, A 2011 V.

⁶⁵⁸ Het ‘op den bant liggende’ duidt vermoedelijk op het aan de ketting liggen van de betreffende hond. Een ‘banthont’ is bijvoorbeeld een “kethinghond die het erf bewaakt”, terwijl een ‘bant’ een leiband of riem is “waarmede men een dier, vooral een hond, vasthoudt” – zie voor deze voorbeelden: VERDAM (ed.), *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 2002, p. 54.

gaat de stadshondenslager voor een laatste keer rond – er is enkel nog in 1768 een melding van de hondenslager verbonden aan de O.L.V. kathedraal.⁶⁵⁹

Vanaf de 17de lijkt er in de Gebodboeken zichtbaar een zekere aanvaarding op te treden tegenover de hond – de uitbreiding van het scala aan honden vrijgesteld van doodslag is daar slechts een aspect van. Op 11 juli 1612 verschijnt een gebod dat vaststelt dat “eenige persoonen hunne honden alhier lancks de straten laeten loopen / hebbende hals-bandten aen met ijzere oft copere pinnen / waer door somwijlen d’een oft d’ander ghequetst worden” – iets wat men met een strafmaat van 6 gulden per inbreuk en de verbeurte van de hond in kwestie hoopt te verhelpen.⁶⁶⁰ Men straft hier niet de overlast die door de honden wordt veroorzaakt, maar wel het gedrag van hun eigenaars – analoog met onze eigentijdse bestraffing van het los laten lopen van honden op straat of het niet opscheppen van hondenuitwerpsel. Op 7 januari 1688, dertig jaar na de laatste bewijsbare rondgang van de hondenslager, duikt een nieuw overlastprobleem op dat op honden betrekking heeft:⁶⁶¹

“Alsoo sedert ettelijcken tijdt merckelijcke onghelucken binnen dese Stadt zijn komen te gheschieden, soo aen Menschen ende Peerden, door dien sommige persoonen hun vervoorderen lancks de straeten te gaen met Bloedt-honden, ende Enghelsche Dogghen ...”

Men laat de hondenslager echter achterwege en probeert met een wettelijke richtlijn de zaak op te lossen, door te gebieden dat niemand “hem sal vervoorderen lancks de straeten deser Stadt te gaen, oft te laeten loopen eenighe vande voornoemde Bloedt-honden oft Doggen, maer sullen die op den bandt moeten houden liggen, oft inde lesse moeten leyden behoorlijck ghemuylbant” – met een zware strafmaat van 25 gulden voor de eerste inbreuk, en 50 gulden

---

⁶⁵⁹ Gheboden ende uyt-gheroepen by mijne Heeren, den Onder Schouteth, Borgher-meesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antwerpen, op den 6. Augusti, 1658, in: *Placcaten en ordonnantien, 1638-1658*, MPM, A 1843 III en Gheboden ende uyt-gheroepen by mijne Heeren, den Onder-Schouteth, Borgher-meesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antwerpen, op den 9. Augusti, 1658, in: *Placcaten en ordonnantien, 1655-1661*, MPM, A 2011 V; Voor de kerkhondenslager, zie: *Gebodboeken, 8/10/1768*, SAA, PK 927, fol. 86vo. De kerkhondenslager werd door de kerkelijke overheid apart aangesteld, en moest de algemene orde in het kerkgebouw bewaken en de bedelaars buiten houden, zie hiervoor: VAN DER LINDEN, *Hondenslager, kerkbaljuw en suisse*, (1975) en BUNGENEERS en ERVYNCK, *Honden niet toegelaten!*, (1990).

⁶⁶⁰ Gheboden ende wt-gheroepen by mijnen Heeren, Onder-Schouteth, Borgermeesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antwerpen, op den xj. Iulij, 1612, in: *Placcaten en ordonnantien, 1612-1622*, MPM, A 2010 III.

⁶⁶¹ Gheboden ende uyt-gheroepen by mijne Heeren den Onder-Schouteth, Borgher-meesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antwerpen op den 7. Januarij 1688, in: *Placcaten en ordonnantien, 1686-1787*, MPM, A 1843 V.

voor de tweede en derde, met bijkomende arbitrale correctie en daarbovenop vergoeding van alle geleden schade aan eventuele slachtoffers.⁶⁶² Opnieuw wordt hier de eigenaar aangemaand om zich met de nodige verantwoordelijkheid te gedragen – noch het bezit van honden, noch de dieren zelf worden hier bestraft. Op 3 oktober 1731 wordt met enige stelligheid dit gebod herhaald, vermoedelijk omdat men vaststelt dat het niet of onvoldoende wordt nageleefd. Men gebiedt om “geene doggen lancx straet te laeten loopen, sonder gemoelbant” en ze onder geen enkele voorwaarde los te laten lopen – als men zijn hond ’s nachts of overdag wenst uit te laten, “de selfde met eene stercke coorde sullen moeten leijden”.⁶⁶³ Op 13 mei 1771 mogen honden niet meer los lopen in de straten “alsoo er eenige raesende syn”, en op 10 juni van datzelfde jaar herroept men dit gebod uitgezonderd wat betreft “doggen en bytende honden”.⁶⁶⁴

Uiteindelijk verschijnt na advies van de Staten van Brabant op 10 februari 1772 een door Maria-Theresia bekrachtigde ordonnantie die beslist tot het heffen van een hondenbelasting a rato van 1 gulden per hond “in de ganse uytgestrecktheyt van het Hertoghdom van Brabant soo binnen de dry Hoofsteden als binnen de clyne Steden gelyck oock op het Plat-landt”, te betalen door iedere hondeneigenaar, zonder uitzondering van diens statuut of ras van hond.⁶⁶⁵ De stad Antwerpen zal op 12 maart met retroactieve gelding vanaf 1 januari de wijkmeesters vorderen om in hun respectievelijk domein de last te innen. Mensen die om een of andere reden van de last zijn vrijgesteld, moeten alsnog het aantal honden in hun bezit opgeven – niet aangeven levert een boete op van 50 gulden, “ende dat alle verswegen honden sullen worden gedoot”.⁶⁶⁶ Op 30 mei 1772 wordt opnieuw gelast het hondgeld van 1 gulden te betalen “op het

---

⁶⁶² Gheboden ende uyt-gheroepen by mijne Heeren den Onder-Schouteth, Borgher-meesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antuuerpen op den 7. Januarij 1688, in: *Placcaten en ordonnantien, 1686-1787*, MPM, A 1843 V.

⁶⁶³ *Gebodboeken*, 3/10/1731, SAA, PK 926 N, fol. 28vo.

⁶⁶⁴ *Gebodboeken*, 13/5/1771, SAA, PK 927 O, fol. 126 en *Gebodboeken*, 10/6/1771, SAA, PK 927 O, fol. 128vo. De citaten komen uit: F. PRIMIS, Index der Gebodboeken, in: *Antwerpsch Archievenblad* (2de reeks), 9 (1934), p. 281.

⁶⁶⁵ *Ordonnantie van de keyserinne douairiere ende koninginne. Regulerende de Lichtinge van eene nieuwe Impositie op de Honden binnen de Provintie van Brabant*, 10/2/1772, RAA, L. 504/3. De last heeft de bedoeling om ten minste 200.000 gulden op te halen, die zullen worden gebruikt om de kosten te dekken van eerder genomen maatregelen ter bescherming van het vee tegen ziektes – zolang dit gewenste bedrag niet is opgehaald, blijft de jaarlijkse hondenlast van kracht (p.1-2). Het is niet duidelijk wanneer (en of) de last is opgeheven.

⁶⁶⁶ *Gebodboeken*, 12/3/1772, SAA, PK 927 O, fol. 147.

comptoir van den 20ste penninck onder den Raedthuijse alhier”.⁶⁶⁷ Op 25 januari 1773 herinnert men opnieuw aan de hondenbelasting, op 5 november van datzelfde jaar wordt vermeld dat het de bedoeling is om deze last te betalen in de eerste zes weken van het jaar.⁶⁶⁸ Op 19 oktober 1786 wordt geboden dat iedere hondeneigenaar zijn viervoeters moet gaan registreren en de eventuele belasting van 1 gulden moet betalen bij een controleur die door de Staten van Brabant is aangesteld.⁶⁶⁹ Keizer Jozef verordonneert op 20 december 1784 deze aanpassing omdat is gebleken dat geprivilegieerden die de toestemming kregen om de lijsten op te stellen, dikwijls ‘vergeten’ hun eigen honden te vermelden.⁶⁷⁰ Krachtens de ordonnantie van 1772 is de officiële ontvanger verplicht een lijst aan te leggen van de geregistreerde honden en hun eigenaar, in overeenstemming met de opstelling van de lijst voor de betaling van de 20ste penning.⁶⁷¹ Jammer genoeg zijn enkel de lijsten van de stad Brussel en gemeenten uit de directe omgeving consequent bewaard gebleven in het Rijksarchief – voor Antwerpen en omgeving zijn enkel een aantal verspreide eindafrekeningen voorhanden.⁶⁷² Een eindafrekening uit 1785 vermeldt 646 gulden, wat een gelijk aantal geregistreerde honden betekent waarvan de impost reeds is betaald.⁶⁷³ Een eindafrekening uit 1791 klokt af op 440 honden.⁶⁷⁴ Dat

---

⁶⁶⁷ *Gebodboeken*, 30/5/1772, SAA, PK 927 O, fol. 157vo. Artikel XXIV en XXV van de ordonnantie van Maria-Theresia bepalen dat aangifte in de drie hoofdsteden op dit kantoor moet gebeuren, en dat de betaling tegelijk met de 20ste penning dient te worden volbracht: *Ordonnantie van de keyserinne douairiere ende koninginne. Regulerende de Lichtinge van eene nieuwe Impositie op de Honden binnen de Provintie van Brabant*, 10/2/1772, RAA, L. 504/3, p. 6.

⁶⁶⁸ *Gebodboeken*, 25/1/1773, SAA, PK 927 O, fol. 168vo; *Gebodboeken*, 5/11/1773, SAA, PK 927 O, fol. 175.

⁶⁶⁹ *Gebodboeken*, 19/10/1786, SAA, PK 928 P, fol. 196vo.

⁶⁷⁰ *Ordonnantie van den Keyser ende Konink. Tot betere invoorderinghe van het Recht op de Coetsen ende Chaisen, als mede op de Honden, binnen de Provincie van Brabant*, 20/12/1784, RAA, L. 504/3, p. 3.

⁶⁷¹ *Ordonnantie van de keyserinne douairiere ende koninginne. Regulerende de Lichtinge van eene nieuwe Impositie op de Honden binnen de Provintie van Brabant*, 10/2/1772, RAA, L. 504/3, pp. 3-9.

⁶⁷² *Denombrementen van honden per dorp, opgesteld conform het plakkaat van 10 februari 1772*, RAA, L. 438-450. De zestien bundels bevatten keer op keer dezelfde gemeenten en steden, zoals bijvoorbeeld Nijvel, Sint-Agatha-Berchem, Willebroek, etc. Het is niet duidelijk waar de originele lijsten voor Antwerpen te vinden zijn – op het Antwerpse stadsarchief wist men mij, o.a. door de verhuisperikelen, niet meteen te zeggen waar dit zou kunnen liggen.

⁶⁷³ *Tabelle Van Ontfang over den Impost op de Honden van de Stad en de Cuype van Antwerpen over den Jaere 1785 tot ultima*, in: *Denombrementen van honden per dorp, opgesteld conform het plakkaat van 10 februari 1772*, RAA, L. 449.

⁶⁷⁴ *Reekeninghe ende ontfanck ... binnen de Stads Antwerpen ende Haere buijte Cuijpe ... 1791*, in: *Denombrementen van honden per dorp, opgesteld conform het plakkaat van 10 februari 1772*, RAA, L. 449.

dit opgegeven aantal niet noodzakelijk overeenstemt met de realiteit kan afgeleid worden uit verspreide eindtellingen in omliggende gemeenten – zo zijn er in Mortsel 32 honden waarvan er slechts 10 betaald werden, in Wommelgem 43 honden waarvan 10 betaald, in Wijnegem 12 honden waarvan 5 betaald, in Schoten dan weer 32 honden waarbij voor alle exemplaren de last werd overgemaakt.⁶⁷⁵ Wanneer we aannemen dat armere mensen de impost niet betalen, en er in de stad Antwerpen meer armen wonen dan in de randgemeenten, dan mag verwacht worden dat het werkelijke aantal honden in de stad veel hoger ligt dan de opgegeven aantallen.

De langzame verdwijning van de gewelddadige oplossing in de vorm van de hondenslager, de striktere controle op de hondeneigenaars en uiteindelijk ook de installatie van een (tijdelijke) hondenbelasting passen alle in een staatsvormingsproces. Toch evolueert het beeld van de hond op een zodanige manier, dat een vervaging van zijn ‘functionele’ eigenschap en een stelselmatige aanvaarding van de hond waarneembaar zijn.

4.5 Vermeldingen van andere dieren in de gebodboeken

Antwerpen biedt in de Moderne Tijd – net zoals andere steden uit die periode – nog een uitermate ‘rurale’ aanblik. De straten zijn goed gevuld met gedomesticeerde dieren van allerlei slag. Het spreekt vanzelf dat een bron als de Gebodboeken een reflectie van deze situatie biedt. POULUSSEN heeft op dit vlak reeds aangetoond dat de stedelijke overheid in de Moderne Tijd gaandeweg probeert om allerhande dieren van agrarisch karakter uit de stadskern te verwijderen. Varkens, schapen, duiven en allerhande hoenderen zullen niet meer door iedereen en/of niet meer overal mogen worden gehouden.⁶⁷⁶

Naast dit gedomesticeerd gedierte dat onmiskenbaar economisch nut heeft, vermelden de Gebodboeken sporadisch het bestaan van katten. Men spreekt echter niet van levende dieren. Een gebod uit 1522 stelt bijvoorbeeld dat men moet ophouden met dode katten “of andere dingen, die het water vervuilen of bederven” in de bronputten en dergelijke te werpen.⁶⁷⁷ Soortgelijke geboden worden meermaals opnieuw uitgevaardigd. In 1709 zet men een domper op de winterpret door te verbieden zowel met sneeuwballen als met honden en katten te smijten.⁶⁷⁸

---

⁶⁷⁵ Collecte Mortsel, Wommelgem, Wijnegem, Schooten, e.a. 1791, in: *Denombrementen van honden per dorp, opgesteld conform het plakkaat van 10 februari 1772*, RAA, L. 449.

⁶⁷⁶ POULUSSEN, *Van burenlust tot milieuhinder*, 1987, p. 29 en pp. 62-64.

⁶⁷⁷ *Gebodboeken*, 22/10/1522, SAA, PK 914 A, fol. 103vo. Het citaat is overgenomen uit: GÉNARD, *Index der Gebodboeken*, 1 (1864), p. 175.

⁶⁷⁸ *Gebodboeken*, 8/2/1709, SAA, PK 925 M, fol. 173. Het citaat is overgenomen uit: PRIMIS, *Index der Gebodboeken*, 9 (1934), p. 236.

4.6 Conclusie gebodboeken

Van in de 15de eeuw veroorzaken honden allerlei vormen van overlast, die men hoopt te bestrijden door de aanstelling van een hondenslager. Van in het begin maakt hij voor sommige honden echter een uitzondering – jachthonden, schoothonden, en speciale rassen. Later breidt deze groep vrijgestelde honden zich gestaag uit. Een omkoopbeleid wordt feitelijk gelegaliseerd, wat hondeneigenaars *de facto* de mogelijkheid biedt een belasting te betalen voor hun hond. Vanaf midden 17de eeuw hoeft de hondenslager niet meer rond te gaan – is de hondenpopulatie dermate gedaald dat er geen nood meer aan is? Het verschuiven van de bestraffingfocus van de honden naar de eigenaars is echter een teken aan de wand. Door het concept ‘verantwoordelijke eigenaar’ te erkennen, wordt ook het concept ‘huisdier’ (of zelfs ‘gezelschapsdier’) aanvaard. De vervaging van het functionele aspect, de langzame uitbreiding van het areaal vrijgestelde honden en uiteindelijk de verwijzing naar ruimtelijke nabijheid van de hond ten opzichte van de eigenaar duiden mijns inziens op een betekenisverandering van de hond. Uit de literaire bronnen is reeds gebleken dat de indeling naar functie in de Moderne Tijd gaandeweg verdwijnt, om in de 18de eeuw naar honden te refereren naargelang uiterlijk en gedragingen.

5 Gezelschapsdieren te Antwerpen, een conclusie

Bezit van gezelschapsdieren in de boedels concentreert zich op vogels. Vogels en vogelkooien zijn redelijk stabiel aanwezig, hoewel niet altijd tezamen. Algemeen is er een inzinking van vogelbezit na de verslechterende economische situatie eind 16de eeuw, daarna volgt een langzame toename. Vogelbezit blijkt meer voor te komen bij welgestelden, hoewel er zich een grotere verspreiding voordoet doorheen de tijd. Het lijkt meer voor te komen bij gehuwden, doch de alleenstaanden voeren naar het einde toe een inhaalbeweging uit. Mannen blijken vaker vogelegenaar te zijn dan vrouwen. De kanarie concentreert zich in eerste instantie bij de rijken, maar wordt later meer verspreid. De papegaai blijft zeldzaam, maar is niet expliciet elitair. Het vogelbezit volgt in grote lijnen de eigentijdse sociaal-economische tendensen van gezelschapsdierbezit zoals die in hoofdstuk 2 naar voren werden gebracht.

De Gebodboeken laten een merkbare evolutie zien in het beeld van de hond. De Moderne Tijd kent aanvankelijk nog een onderscheid tussen ‘eerbare’ en ‘schadelijke’ honden, waarbij deze laatste sporadisch worden doodgeknuppeld door de hondenslager. Gaandeweg neemt het aantal van doodslag vrijgestelde honden toe. Het afkopen van het hondendoodvonnis is begin 17de eeuw nog illegaal (hoewel het duidelijk gebeurt), maar het wordt midden 17de eeuw wettelijk toegelaten en bepaald. Het laat *de facto* toe een prijs te betalen voor het houden van een gezelschapsdier (een ‘onnuttige’ hond), wat een mogelijkheid is

tot sociale distinctie – niet iedereen kan immers deze prijs betalen. De afschaffing van de hondenslager ca. 1658 beëindigt de gewelddadige oplossing van het probleem van schadelijke honden. Op dat moment zijn een groot aantal honden reeds vrijgesteld. Latere wetgevingen concretiseren het concept van ‘hondeneigenaar’, en in het kielzog ook dat van ‘huishond’. Einde 18de eeuw is de gezelschapshond ingeschakeld en aanvaard in het menselijk sociaal weefsel, getuige de opname van een hondenbelasting om een grote som geld te kunnen ophalen.

Aspecten van het mentale kader worden dus bevestigd en geconcretiseerd in het Antwerps archivalisch materiaal. Gezelschapsdierbezit democratiseert doorheen de Moderne Tijd, terwijl het daarenboven altijd relatief stabiel aanwezig is. Conform nieuwe gevoeligheden en houdingen wordt de gewelddadige oplossing met betrekking tot hondenbezit afgewezen. Het beeld van de hond evolueert eveneens, van een stringente onderverdeling tussen eerbare honden enerzijds en schadelijke vlooiënbalen anderzijds naar een meer algemene aanvaarding van ‘de huishond’ als gezelschapsdier. Alles wijst er op dat de evoluties in het mentale kader uit hoofdstukken 3 en 4 tot de dagelijkse realiteit behoren, zij het misschien in fluctuerende sterkte en diepgang.

HOOFDSTUK 6: ALGEMENE CONCLUSIE

In onze tijd houdt een groot aantal mensen zowel gedomesticeerde als getemde dieren omwille van hun gezelschap. Zij vervullen ogenschijnlijk geen enkel economisch nut, wel integendeel. Desondanks worden zij zeer goed behandeld. Op het eerste zicht is dit een eigenaardige en paradoxale situatie – dit komt omdat men er vanuit gaat dat het leveren van gezelschap een onnuttige, ‘minderwaardige’ functie is. Eigentijds onderzoek wijst echter uit dat gezelschapsdieren wel degelijk nut hebben voor de mens, zij het op het moeilijk aanwijsbare psychologisch-emotionele domein. Het blijkt dat gezelschapsdieren positieve effecten hebben op de mentale stabiliteit en de emotionele gezondheid van hun eigenaar. Gezelschapsdieren vervullen allerlei bewuste of onbewuste behoeften, mede dankzij het vermogen tot non-verbale communicatie. Zij bezorgen de ontvanger een gevoel van vriendschap, wat zeer ondersteunend werkt. Dit vermogen tot emotionele connectie is echter niet vanzelfsprekend – het heeft een geschiedenis.

Volgens bepaalde historici is het zogenaamde ‘verlangen naar de natuur’ in grote mate verantwoordelijk voor de mentaliteitsaanpassing die er voor zorgt dat gezelschapsdieren aanvaard worden in de mensenmaatschappij. Dit proces situeert zich in de Moderne Tijd, wanneer een groot aantal veranderingen in het mentale kader een nieuwe kijk op de wereld doen ontstaan. Dit ‘verlangen’ dient echter te worden genuanceerd – het is verre van monolithisch, hoewel er toch duidelijk een trend te bespeuren valt. Een eerste aspect van dit ‘verlangen’ is het afbreken van het antropocentrisch denkbeeld, een tweede aspect is het ontstaan van een zekere ‘emotionalisering’ waardoor een emotionele connectie met gezelschapsdieren mogelijk wordt. Deze twee punten vertellen niet het hele verhaal. Het antropocentrisme wordt namelijk verre van opgedoekt in de Moderne Tijd. Daarenboven zijn aan de emotionele connectie met dieren nog meer voorwaarden verbonden dan ‘emotionalisering’ alléén.

De Moderne Tijd kenmerkt zich door een scherpe tweedeling van de bestaande wereld in goed en kwaad. Het civilisatieproces kenmerkt de onderverdeling van mensen in beschaafde lieden enerzijds en vulgaire personen anderzijds. De natuur wordt eveneens gescheiden in een goede en kwade zijde, naargelang haar relatie tot de mens. Aan de positieve kant staat de gedomesticeerde natuur, de in cultuur gebrachte wereld die de mens gediensstig is en uitermate ongevaarlijk is voor diens voortbestaan. Aan de andere kant staat de wilde, ongetemde natuur – wolven en andere roofdieren, woeste bossen, ongecultiveerde delen van de wereld. Deze tweedeling wordt gestoeld op antropocentrische basis, de argumenten hebben steeds betrekking tot (een bepaalde groep) mensen. Analoge

argumenten worden gebruikt in het civilisatieproces – het is treffend dat wat men zegt over bepaalde dieren eigenlijk hetzelfde is als wat men zegt over bepaalde mensen. Men is steeds op zoek om het wilde, ongetemde, ‘onbeschaafde’ in de natuur te bestrijden – een erfenis uit vroeger tijden, wanneer nog een woeste overlevingsstrijd tegen de natuur moest worden geleverd. Zeker bij aanvang van de Moderne Tijd geldt dat natuur de opponent is van cultuur, van ‘beschaving’.

Hieruit volgt dat de waardering voor en het verlangen naar de natuur zeker tot het einde van de Moderne Tijd eigenlijk vooral de gedomesticeerde natuur betreft. Men moet eerst ‘beschaafde’ kenmerken in de natuur ontdekken, wil men haar kunnen waarderen. En dit blijkt helemaal niet zo moeilijk. Naarmate de Moderne Tijd vordert, slaagt men er in om de natuur in het algemeen moreel op te waarderen. Bepaalde soorten gezelschapsdieren worden dermate ‘beschaafd’ geacht dat ze het moreel waard zijn om in de mensenmaatschappij te worden opgenomen. De hond is een echte mensenvriend wiens trouw ongelooflijke proporties aanneemt, de emotioneel expressieve papegaai wordt geprezen om zijn rationele vermogens en bepaalde soorten kanaries zijn perfecte voorbeelden van hoe een goede huisvader zich hoort te gedragen. Het is slechts dankzij deze ontwikkeling dat een volwaardig bestaan als gezelschapsdier zoals dat in onze eigen tijd voorkomt tot de mogelijkheden behoort.

De emotionaliteit, die andere voorwaarde, komt in de Moderne Tijd nadrukkelijk op de voorgrond. Zij is sterk aanwezig in het familiale leven en in het concept van een privaat, individueel bestaan. Het empathisch vermogen, als kenmerk van de nieuwe emotionaliteit, is ook aanwezig in het civilisatieproces – men leert rekening houden met ‘de ander’. Dankzij de morele opwaardering gaat men ook inlevingsvermogen ontwikkelen ten opzichte van ‘het andere dier’. Doorheen de Moderne Tijd geven de literaire bronnen op allerlei manieren bewijs voor dit empathisch vermogen jegens dieren – van het rekening houden met depressieve kooivogels over het houden van een wake bij het sterfbed van honden tot het moreel afwijzen van wreedheid tegenover dieren.

In de Moderne Tijd wordt de natuur ook meer en meer als uitdrukkingmiddel aangewend, wat duidt op een kleiner wordende mentale afstand en een nakende integratie in de cultuur. Verlangens tot *conspicuous consumption* worden ingevuld door buitenverblijven in de (gedomesticeerde) natuur, speciaal gekweekte en modieuze schoothondjes, of prachtig versierde vogelkooien voor de kanaries. Het verzamelen van natuurlijke exotica is vooral aan het begin van de Moderne Tijd het summum van wellevendheid gecombineerd met een gezonde wetenschappelijke interesse. Dierlijke onderwerpen worden meer en meer in de beeldende kunst op de voorgrond gebracht – hierbij zal vooral de gedomesticeerde natuur een positieve connotatie van ‘beschaafdheid’ vervullen.

De aparte gezelschapsdieren vertonen ieder op hun manier aspecten van de mentale evoluties zoals die hierboven worden beschreven. De algemene trend is echter duidelijk. Uit een strak antropocentrische houding met een rigoureuze tweedeling tussen goede en kwade natuur groeit een morele opwaardering van de goede, gedomesticeerde zijde van de natuur, tot op een niveau dat integratie in de menselijke samenleving mogelijk wordt. Vooral gezelschapsdieren zullen hiervan profiteren. Dit alles geschiedt echter zonder het antropocentrische model wezenlijk omver te werpen – de morele projecties en de emotionele verbintenis ontstaan in karakter nog steeds in verhouding tot de mens.

Deze trend moet echter nog worden geconcretiseerd, aangezien dit mentaal kader vooral blijkt uit disparate literaire bronnen uit een geografisch kader dat vaag overeenstemt met de Nederlanden. Archivalisch bronnenmateriaal uit Antwerpen in de 16de tot de 18de eeuw blijkt aspecten van dit mentale kader te bevatten. Boedelinventarissen van het einde van de 16de eeuw tot de 18de eeuw bieden bewijs voor de aanwezigheid van vogels als gezelschapsdieren – meestal door de aanwezigheid van vogelkooien, soms ook met benoemde vogels, waaronder inheemse zangvogels, kanaries en papegaaien. Hoewel de kwantitatieve data onder voorbehoud zijn door de lage aantallen, blijkt de sociaal-economische trend zoals die in hoofdstuk 2 wordt aangebracht in grote lijnen ook te gelden voor de Antwerpse vogelbezitter. Uitgezonderd de moeilijke economische periode vlak na de Val van Antwerpen in 1585, blijkt vogelbezit bij ongeveer een kwart van de boedels voor te komen. Naar het einde van de Moderne Tijd is een democratisering van vogelbezit te merken – waar eerst vooral de hogere middenklasse en elite vogeleigenaars bevatten, verspreiden zij zich stelselmatig naar de lagere klassen. Vogelbezit blijkt vooral voor te komen bij gehuwden, de alleenstaanden komen echter sterk opzetten naar het einde van de Moderne Tijd toe, evenwel zonder op hetzelfde niveau te komen. De Antwerpse Gebodboeken van einde 15de tot einde 18de eeuw bieden een blik op de mentaliteitsverandering ten opzichte van honden. Aan het begin van de periode wordt de hondenslager, een Middeleeuwse erfenis, nog geregeld op pad gestuurd om de stad van ‘schadelijke’ honden te ontdoen – conform de rigoureuze tweedeling worden ‘edele’ honden van de doodstraf vrijgesteld. Stelselmatig wordt de groep vrijgestelde honden vergroot, niet meer door te wijzen op de ‘edelheid’ van de hond, maar op bijvoorbeeld de nabijheid tot een huis, met andere woorden de plaats die hij inneemt in het menselijk bestaan. In volle Pestperiode rukt de hondenslager vaker uit, maar toch houdt hij er midden 17de eeuw mee op – wanneer het pestgevaar nog niet geweken is. Het betekent het einde van de gewelddadige oplossing voor honden die op dat moment bijlange niet meer zo ‘schadelijk’ worden omschreven als voorheen. Een tijd voordien blijkt het reeds voor te komen dat hondenbezitters de hondenslager

omkopen om hun dier te redden. Deze praktijk wordt midden 17de eeuw gelegaliseerd en geïnstitutionaliseerd door een vaste prijs te bepalen – aldus wordt het een *de facto* hondenbelasting. Eind 18de eeuw is de integratie van de hond in de Antwerpse stedelijke samenleving compleet, wanneer keizerin Maria-Theresia, op zoek naar grote sommen geld, besluit een officiële tijdelijke belasting op honden in te voeren. Het feit dat beide archivalische bronnen elk op hun eigen manier bezit van gezelschapsdieren en mentale evoluties ter zake laten zien, wijst op de realiteitswaarde van de voorgedragen culturele evoluties in de Moderne Tijd.

Evenwel is de in deze thesisverhandeling doorgevoerde bronnenbehandeling en bewijsvoering niet compleet. Bijkomend zorgt een holistische integratie nog voor een groot aantal in wezen onderbelichte aspecten. In de eerste plaats leidt het gebruik van de literaire bronnen vaak tot anekdotische vermeldingen, hoewel stellig gepoogd is oppervlakkigheid te verhinderen. In de tweede plaats ontstaan deze bronnen vaak in en voor een elitair milieu, hoewel getracht is dit op te vangen door voor gepopulariseerde en bekende uitgaven te kiezen. Beide factoren zijn gezien de aard van de bronnen en de thematiek van het onderzoek niet te vermijden, maar met het oog op verder onderzoek moeten deze beperkingen toch op de een of andere manier worden opgevangen. Als mogelijk compensatie voor deze literaire bronnen zouden vooral voor het emotionele aspect egodocumenten een belangrijke bijdrage kunnen leveren. Preken en filosofische geschriften voor een kleiner publiek kunnen hierbij ook hun waarde hebben.

De in dit onderzoek aangehaalde archivalische bronnen dienen in eerste om de balans te herstellen die door het elitaire karakter van de literaire bronnen werd verstoord. In dit opzicht is het jammer dat de boedelinventarissen, toch een zeer voorname bron, relatief weinig materiaal opleveren. In de toekomst moeten andere sociaal-economische bronnen, zoals huishoudrekeningen, zeker bij de bewijsvoering betrokken worden. De Gebodboeken vertellen dan weer enkel het verhaal van honden, hoewel de gegeven informatie daarbij toch veel bruikbaar is. Het feit dat een algehele evolutie geconstrueerd wordt door een narratieve analyse in het licht van de literaire bronnen kan echter wel een overschatting (of onderschatting) van de gelegde verbanden tot gevolg hebben.

Toch meen ik met stelligheid te kunnen onderschrijven dat er in de Moderne Tijd wel degelijk een evolutie in het mentaal kader geschiedt, waarbij beeldentaal en subjectieve waardering afkomstig uit in die tijd geldende beschavingsidealen en culturele structuren er voor zorgen dat het ‘gezelschapsdier’ als concept langzaamaan in de menselijke samenleving wordt geïntegreerd. De Moderne Tijd kent met de zich verspreidende emotionalisering enerzijds en de projectie van ‘beschaafdheid’ op aspecten van de natuur

anderzijds twee belangrijke factoren die deze integratie bepalen. Aan het eind van de Moderne Tijd is het gezelschapsdier een aanvaard onderdeel van het menselijk bestaan, zonder dat het antropocentrisch model daarvoor wezenlijk is ondergraven. De hedendaagse situatie van gezelschapsdieren is dientengevolge schatplichtig aan het historisch proces dat zich in de Moderne Tijd sterk op de voorgrond werkt.

BIBLIOGRAFIE

---

1 Archivalische bronnen

- » MPM, A 1843 I-V, *Placcaten en ordonnantien, 1586-1787.*
- » MPM, A 1844, *Placcaten en ordonnantien, 1578-1585.*
- » MPM, A 2010 I-III, *Placcaten en ordonnantien, 1580-1622.*
- » MPM, A 2011 I-VIII, *Placcaten en ordonnantien, 1623-1787.*
- » RAA, Cartons L. 438-450, *Denombrementen van honden per dorp, opgesteld conform het plakkaat van 10 februari 1772.*
- » RAA, Cartons L. 504/3, *Ordonnantie van de keyserinne douairiere ende koninginne. Regulerende de Lichtinge van eene nieuwe Impositie op de Honden binnen de Provintie van Brabant, 10/2/1772.*
- » RAA, Cartons L. 504/3, *Ordonnantie van den Keyser ende Konink. Tot betere invoorderinghe van het Recht op de Coetsen ende Chaisen, als mede op de Honden, binnen de Provincie van Brabant, 20/12/1784.*
- » SAA, Privilegiekamer PK 913-929, *Gebodboeken, 1439-1794.*
- » SAA, Privilegiekamer PK 2960: Hss., VERACHTER, F., *De Stads-Hondeslager van Antwerpen, ambt voorheen in betrekt met dat van den scherprechter aldaer. Bewezen door officiële bescheeden van 1404 tot 1794, uit de stadsboeken, Antwerpen, 1842.*

2 Literaire bronnen

- » AESOPUS, *Aesop's Fables: Phaedrus. Book I – IV. Canis per Fluvium Carnem Ferens*, online op:
<http://www.mythfolklore.net/aesopica/phaedrus/14.htm>.
- » ALDROVANDI, U., *Ornithologiae. Hoc est de avibus historiae libri XII*, Bononiae, apud Franciscum de Franciscis Senensem, 1599.
- » ALDROVANDI, U., *Ornithologiae. Tomus alter*, Bononiae, Bapt. Bellagambam, 1600.
- » ALEXANDRINUS CYRILLUS, *De sedighe apologien oft onder-wysende t'saemen-spracken der beesten*, [vert. P. OLIVERIUS à S. ANASTASIO], Antwerpen, by Cornelis Woons, 1666.
- » BELON DU MANS, P., *L'histoire de la nature des oyseaux, avec leurs descriptions, & naïfs portraits retirez du naturel*, Paris, 1555.

- » *Bijbel (Statenvertaling)*, PDF-bestand, online via: <http://www.arsfloreat.nl>.
- » BUFFON, G.-L. LECLERC, *Histoire naturelle des oiseaux*, Paris, de l'Imprimerie Royale, 18 delen, M.DCCLXX. (1770) – M.DCCLXXXV. (1785).
- » CATS, J., *Alle de wercken*, 2 dln., (ed. VAN VLOTEN, J., ill. KAISER, J.W.), Zwolle, 1862.
- » COMMELIN, I., *Begin ende Voortgang vande Vereenigde Neederlandsche geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie*, deel 3, s.l., 1646 (facsimile uitgave, s.l., s.d.).
- » DE DENE, E., *De Vvarachtighe Fabvlen Der Dieren*, Brugge, by Pieter de Clerck, 1567 (anastatische herdruk, LE LOUP, W. (ed.), Roeselare, 1978).
- » DE REAUMUR, R.A.F., *Konst om Tamme-Vogelen van Allerhande Soort In Alle Jaartyden Uittebroeijen en Optebrenge, Zo door 't Middel van Mest als van 't gewoone Vuur*, deel 2, 's-Gravenhage, by Pieter de Hondt, 1751.
- » ERASMUS, D., *Over opvoeding en vrije wil*, 1529, (ed. SPERNA WEILAND, J., Baarn, 1992).
- » GRAAUWHART, H., *Leerzame Zinnebeelden; Bestaande in Christelyke Bedenkingen Door Vergelykinge eeniger Schepselen, Als Dieren, Vogels, Gewassen, &c.*, Amsterdam, by Johannes Ratelband, 1704.
- » GUICCIARDINI, L., *Beschryvinghe van alle de Nederlanden; anderssins ghenoot Neder-Duytslandt*, Amsterdam, Willem Jansz., 1612 (facsimile uitgave, s.l., 1968).
- » HERVIEUX, J.C., *Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, [vert. MOUBACH, A.], Amsterdam, 1712.
- » HOUTTUYN, M., *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving der dieren, planten en mineraalen. Volgens het Samenstel van den Heer Linnaeus. Met naauwkeurige Afbeeldingen*, 37 delen, Amsterdam, by F. Houttuyn / by J. van der Burgh en Zoon, 1761-1785.
- » IONSTONS, I., *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren neffens haer Beeldenisse in koper gesneden*, [vert. GRAUSIUS, M.], Amsterdam, bij I.I. SCHIPPER, 1660.
- » IONSTONS, I., *Beschrijving vande Natuur der Vogelen neffens haer Beeldenissen in koper gesneden*, [vert. GRAUSIUS, M.], Amsterdam, bij I.I. SCHIPPER, 1660.
- » IUNIUS, A., *Emblemata. Overgheset in Nederlantsche tale deur M.A.G.*, Antwerpen, by Christoffel Plantin, 1567.

- » KRAMER, H. en SPRENGER, J., *Malleus maleficarum*, 1486 (ed. SUMMERS, M., 1928, internet transcriptie LOVELACE, W. en RICE, C., Windhaven Network, 1998-2001, download via: <http://www.malleusmaleficarum.org/>).
- » NYLAND, P., *Den verstandigen kok*, Amsterdam, by de Wed[uwe] van Gysbert de Groot, 1702.
- » PLINIUS, C., *De wereld. Naturalis historia*, [vert. en eds. VAN GELDER, J., NIEUWENHUIS, M. en PETERS, T.], Amsterdam, 2004.
- » RIPA, C., *Iconologia or Moral Emblems*, London, 1709 [facsimile editie, New York – London, 1976].
- » SAMBUCCI, I., *Emblemata. In Nederlantsche tale ghetrouwelick overgheset*, [vert. VAN DIEST, M.A.], Antwerpen, by Christoffel Plantyn, 1566.
- » STEVEN, K. en LIEBAUT, M., *De Landtwinninghe Ende Hoewe. Wt de Fransoische spraecke in de Nederduytsche overgheset*, Antwerpen, By Christoffel Plantijn, 1582.
- » VALMONT DE BOMARE, J.-C., *Dictionnaire raisonné universel d’histoire naturelle; contenant l’histoire des animaux, des végétaux et des minéraux, Et celle des Corps célestes, des Météores, & des autres principaux Phénomènes de la Nature*, 5 dln., Paris, chez Didot, Musier, De Hansy, Panckoucke, 1764.
- » VAN BRUSSEL, T., *Beschryving der Dieren; en van Zeldzaame, en by weinige Schryveren voorkomende Visschen en Gekorvene Diertjes; Uit Oude en Laatere Schryvers, Voor de Beminnaars der Natuurlyke Historie, te saamen gesteld, en geschikt tot een Byvoegsel achter het bekende Werk van C. Plinius van de Dieren*, Amsterdam, by Jan Morterre, 1770.
- » VAN DEN VONDEL, J., *Vorstelycke Warande der Dieren*, s.l., 1617, (heruitgave eds. VAN LENNEP, J. en UNGER, J.H.W., Gent, s.d.).
- » VAN DER GROEN, J., *Den Nederlandsen hovenier, Zijnde het I. Deel van het Vermakelijk Land-leven. Beschrijvende alderhande Princelijke en Heerlijke Lust-hoven en Hof-steden, en hoe men de selve, met veelderley uytnemende Boomen; Bloemen en Kruiden, kan beplanten, bezayen, en verçieren*, Amsterdam, by de Wed: van Gijsbert de Groot, 1699.
- » *Verhandeling van de kanari-teeling ofte den oorsprong, voortteeling, aenkweking, onderscheyden aert, ziekten en gebreken, middelen ter herstelling van de kanarievogels, ende al wat een Liefhebber noodig heeft, ’t zy hy de zelve wilt doen broeden ofte niet. Alles nauwkeurig na meer dan XXV-jarige ondervinding beschreven Door eenen Liefhebber der Zelve*, Antwerpen, by P. J. PARYS, [1759-1784].

- » VISSCHER, R., *Zinne-poppen; Alle verciert met Rijmen, en sommige met Proze: Door zijn Dochter Anna Roemers*, Amsterdam, by Willem Iansz., s.d. [1614].

3 Werken

- » BAETENS, R. en BLONDÉ, B., A la recherche de l'identité sociale et de la culture matérielle de la bourgeoisie anversoise aux temps modernes, in: *Histoire, économie et société*, 13 (1994), p. 531-541.
- » BAETENS, R. en BLONDÉ, B., Wonen in de stad: aspecten van de stedelijke wooncultuur, in: VAN DER STOCK, J. (ed.), *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij 1477-1787*, Brussel, 1991, pp. 59-70.
- » BAETENS, R., La Belezza et la magnificenza: symboles du pouvoir de la villa rustica dans la région anversoise aux temps modernes, in: BAETENS, R. en BLONDÉ, B., *Nouvelles approches concernant la culture de l'habitat. New approaches to living patterns. Colloque Internationale / International Colloquium*, Turnhout, 1991, pp. 159-179.
- » BAETENS, R., Tussen hoop en vrees, in: VAN ISACKER, K. en VAN UYTVEN, R. (eds.), *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, Antwerpen, 1986, pp. 164-182.
- » BALIS, A., Antwerpen, voedster der kunsten: haar bijdrage tot de artistieke cultuur van Europa in de 17de eeuw, in: VAN DER STOCK, J. (ed.), *Antwerpen, verhaal van een metropool. 16de-17de eeuw*, Gent, 1993, pp. 115-127.
- » BALIS, A., Facetten van de Vlaamse dierenschilderkunst, in: *Het Aards Paradijs. Dierenvoorstellingen in de Nederlanden van de 16de en 17de eeuw*, (tentoonstellingscatalogus Zoo Antwerpen 25 september tot 7 november 1982), Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde van Antwerpen, Wommelgem, 1982, pp. 37-55.
- » BARBALET, J.M., *Emotion, social theory and social structure. A macrosociological approach*, Cambridge, 2001.
- » BEDAUX, J.B. en EKKART, R., *Kinderen op hun mooist. Het kinderportret in de Nederlanden 1500-1700*, Gent – Amsterdam, 2000.
- » BEDAUX, J.B., Inleiding, in: BEDAUX, J.B. en EKKART, R., *Kinderen op hun mooist. Het kinderportret in de Nederlanden 1500-1700*, Gent – Amsterdam, 2000, pp. 11-32.
- » BEDAUX, J.B., *The reality of symbols. Studies in the iconology of Netherlandish art 1400-1800*, Den Haag – Maarssen, 1990.

- » BERGVELT, E. en KISTEMAKER, R., *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735*, Zwolle, 1992.
- » BERGVELT, E., MEIJERS, D.J. en RIJNDERS, M. (eds.), *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot museum*, Heerlen, 1993.
- » BERNARD, P. en DEMARET, A., Pourquoi possède-t-on des animaux de compagnie? Raisons d'aujourd'hui, raisons de toujours, in: BODSON, L. (ed.), *L'animal de compagnie: ses rôles et leurs motivations au regard de l'histoire. Journée d'étude Université de Liège, 23 mars 1996* (Colloques d'histoire des connaissances zoologiques, 8), Liège, 1997, pp. 119-130.
- » BERTHELOT, M. e.a. (eds.), *La Grande Encyclopédie. Inventaire raisonné des Sciences, des Lettres et des Arts, par une société de savants et de gens de lettres*, Paris, 31 delen, 1885-1902.
- » BINDMAN, D., *Hogarth and his Times: Serious Comedy*, London, 1997.
- » BLOCKMANS, W. en JANSE, A. (eds.), *Showing Status. Representation of Social Positions in the Late Middle Ages*, (Medieval Texts and Cultures of Northern Europe, 2), Turnhout, 1999.
- » BLOCKMANS, W., The Feeling of Being Oneself, in: BLOCKMANS, W. en JANSE, A. (eds.), *Showing Status. Representation of Social Positions in the Late Middle Ages*, (Medieval Texts and Cultures of Northern Europe, 2), Turnhout, 1999, pp. 1-16.
- » BLONDÉ, B., Indicatoren van het luxeverbruik? Het paardenbezit en de conspicuous consumption te Antwerpen (zeventiende-achttiende eeuw), in: *Bijdragen tot de geschiedenis* (De Brabantse stad. Twaalfde colloquium, Nijvel 23-25 september 1999. La ville brabançonne. Douzième colloque, Nivelles 23-25 septembre 1999), 84:4 (2001), pp. 497-512.
- » BLONDÉ, B., Tableware and changing consumer patterns. Dynamics of material culture in Antwerp, 17th – 18th centuries, in: VEECKMAN, J. (ed.), *Majolica and glass from Italy to Antwerp and beyond. The transfer of technology in the 16th – early 17th century*, Antwerp, 2002, pp. 295-311.
- » BODSON, L. (ed.), *L'animal de compagnie: ses rôles et leurs motivations au regard de l'histoire. Journée d'étude Université de Liège, 23 mars 1996* (Colloques d'histoire des connaissances zoologiques, 8), Liège, 1997.
- » BOESMANS, A., Huisdieren, in: *Volkskunde*, 84:2 (1984), pp. 129-167.
- » Bomare, Jacques Christophe Valmont de, in: *Index bio-bibliographicus notorum hominum. Pars C. Corpus alphabeticum. I. Sectio generalis*, deel 20, Osnabrück, 1980, p. 10190.

- » BOUW, J., Domesticatie, in: *Argos. Bulletin van het veterinaire historisch genootschap. De relatie tussen mens en dier in historisch perspectief*, Utrecht, 1991, pp. 23-27.
- » BRAUDEL, F., *Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw). Deel I. De structuur van het dagelijks leven*, [vert. FAGEL, R. en ROMBACH, G.], Amsterdam, 1987 .
- » *Britannica CD, Version 99* (© 1994-1999. Encyclopædia Britannica, Inc.), CD-ROM, 1999.
- » BUDIANSKY, S., *De waarheid over honden. Een onderzoek naar de herkomst, sociale gebruiken, denkgewoonten en zedelijke beginselen van Canis familiaris*, Utrecht, 2000.
- » BUDIANSKY, S., *Het karakter van katten. Herkomst, intelligentie en gedrag van Felis silvestris catus*, Utrecht, 2002.
- » BUDIANSKY, S., *The Covenant of the Wild. Why animals chose domestication*, London, 1994.
- » BUNGENEERS, J. en ERVYNCK, A., Honden niet toegelaten! in: *Scharnier*, 9-10 (1990), pp. 12-13.
- » BURKE, P., *History and Social Theory*, Cambridge, 1992.
- » BURKE, P., *Stadscultuur in Italië tussen Renaissance en Barok*, Amsterdam, 1988.
- » *Carel Fabritius et l'age d'or de Delft*, (*Dossier de l'art*, 114, november 2004).
- » CIPOLLA, C.M., *The Economic History of World Population*, Middlesex, 1974.
- » CLARK, S., *Thinking with Demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*, Oxford, 1997.
- » CLASON, A.T., *Animal and Man in Holland's Past. An investigation of the animal world surrounding man in prehistoric and early historical times in the provinces of North and South Holland* (WATERBOLK, H.T. (ed.), *Palaeohistoria. Acta et communicationes instituti bio-archaeologicici universitatis groninganae*, vol. XIII), Groningen, 1967.
- » COORNAERT, K., *De Vlaamse Natie op de Canarische eilanden in de 16de eeuw*, Scriptie voorgelegd aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, voor het behalen van de graad van Licentiaat in de Geschiedenis, Academiejaar 1999-2000, Universiteit Gent, Promotor: Prof. Dr. J.G. Everaert, online op: <http://www.ethesis.net/index.html>.

- » DARNTON, R., Arbeiders komen in opstand: de grote kattenslachting in de Rue Saint-Séverin, in: IDEM, *De grote kattenslachting en andere episodien uit de culturele geschiedenis van Frankrijk*, Amsterdam, 1986, pp. 89-121.
- » DARWIN, C. *Het uitdrukken van emoties bij mens en dier*, [ed. EKMAN, P., vert. LAKMAKER, F., oorspr. 1872], Amsterdam, 1999.
- » DAVIDS, K., *Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed*, Utrecht, 1989.
- » DAVIDS, K., Mensen en dieren, in: DE MOOIJ, C. en VAN DE WEIJER, R. (eds.), *Rijke oogst van schrale grond. Een overzicht van de Zuidnederlandse materiële volkscultuur ca. 1700 – 1900*, Zwolle, 1992, pp. 55-69.
- » DE CEULAER, J. en DRAULANS, D., Modern leven: Antonio Damasio, in: *Knack*, 33/52 (2003), pp. 60-63.
- » DE GROOF, B., VERBERCKMOES, J. en VAN BUYTEN, L., *Klein historisch beestenboek. Oefeningen in cultuurgeschiedenis* (De Brabantse folklore en geschiedenis, 282) Brussel, 1994.
- » DE JONGH, E., *Kwesties van betekenis. Thema en motief in de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw*, Leiden, 1995.
- » DE JONGH, E., *Zinne- en minnebeelden in de schilderkunst van de zeventiende eeuw* (Nederlands en Belgisch kunstbezit uit openbare verzamelingen), Amsterdam, 1967.
- » DE MECHELEER, L., Armoede in de Late Middeleeuwen, in: IDEM (ed.), *De armoede in onze gewesten van de middeleeuwen tot nu. Dossier bij de gelijknamige tentoonstelling in het Algemeen Rijksarchief te Brussel*, Brussel, 1991, pp. 9-41.
- » DE MOOIJ, C. en VOS, A. (eds.), *'s-Hertogenbosch binnenskamers. Aspecten van stedelijke woon- en leefculturen 1650-1850*, Zwolle, 1999.
- » DE ROO, T., “Geswolten” koeien en “gerampeneerde” paarden: Aspecten van de dierlijke leefwereld in Vlaamse heksenprocessen, 16de en 17de eeuw, (onuitgegeven paper in het kader van het Werkcollege Nieuwe Tijd Cultuurgeschiedenis, Universiteit Antwerpen), 2004.
- » DE SCHEPPER, M. (ed.), *Een hart voor boeken. Rubens en zijn bibliotheek* (tentoonstellingscatalogus, Museum Plantin Moretus, 6 maart – 13 juni 2004), Antwerpen, 2004.
- » DE VRIES, J., De huishoudportemonnee en de spulletjes. Een poging zicht te krijgen op de gezinshuishouding vanaf de vijftiende eeuw, in:

- SCHUURMAN, A., DE VRIES, J. en VAN DER WOUDE, A. (eds.), *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850*, Amsterdam, 1997, pp. 29-79.
- » DEBAENST, B., *Historische stront op Vlaamse grond. Een inleidende studie in de historische faecologie* (Scriptie voorgelegd aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, voor het behalen van de graad van Licentiaat in de Geschiedenis. Academiejaar 1998-1999. Universiteit Gent, promotor Prof. Dr. Chris Vandenbroeke), online op: <http://www.thesis.net>.
  - » DEKKER, J.C., VAN DEN EERENBEEMT, H.F.J.M. en DE LEEUW, K.P.C., *Levensloop, cultuur en mentaliteit*, Tilburg, 1990.
  - » DELCOUR, J., *Hondenmolens*, Brussel, 1999.
  - » DRAULANS, D., Halsbandparkiet. Vrede op de voederplank, in: *Knack*, 6/54 (2005), p. 66.
  - » DROULERS, E., *Dictionnaire des attributs, allégories, emblèmes et symboles*, Turnhout, s.d.
  - » DUPARC, F.J. (ed.), *Carel Fabritius. 1622-1654*, Den Haag – Schwerin – Zwolle, 2004.
  - » ELIAS, N., *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*, [vert. KRANENDONK, W., ISRAËL, H. e.a., oorspr. 1939], Amsterdam, 1997.
  - » *Encarta® 98 Encyclopedie. Winkler Prins Editie*, CD-ROM, 1997.
  - » ENDENBURG, N., *Animals as companions. Demographic, motivational, and ethical aspects of companion animal ownership*, Amsterdam, 1991.
  - » ENSCHEDE, J.W., Houttuyn (Frans), in: MOLHUYSEN, P.C. en BLOK, P.J. (eds.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 2, Leiden, 1912, kol. 612.
  - » EVERAERT, J.G., “The Flemish Sugar Connection”. Vlamingen in de Atlantische suikereconomie (1480-1648), in: *De lokroep van het bedrijf. Handelaars, ondernemers en hun samenleving van de zestiende tot de twintigste eeuw. Liber Amicorum Roland Baetens (Bijdragen tot de geschiedenis*, 84/1-3 (2001), pp. 257-264.
  - » FABRI, R., De ‘inwendighe wooninghe’ of de binnenhuisinrichting, in: VAN DER STOCK, J. (ed.), *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij 1477-1787*, Brussel, 1991, pp. 127-140.
  - » FINDLEN, P., *Possessing Nature. Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy*, Berkeley – Los Angeles – London, 1996.

- » GARRIOCH, D., Sounds of the city: the soundscape of early modern European towns, in: *Urban History*, 30/1 (2003), pp. 5-25.
- » GASKELL, G.A., *Dictionary of all Scriptures and Myths*, New York, 1960.
- » GAUTIER, A., *De Gouden Kooi. Over het ontstaan van het huisdier*, Antwerpen – Baarn, 1998.
- » GÉNARD, P., Index der Gebodboeken, in: *Antwerpsch Archievenblad* (1ste reeks), 1 (1864), pp. 120-464.
- » GÉNARD, P., Index der Gebodboeken, in: *Antwerpsch Archievenblad* (1ste reeks), 2 (1865), pp. 1-68.
- » GIJSWIJT-HOFSTRA, M., en FRIJHOFF, W. (eds.), *Nederland betoverd. Toverij en Hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*, Amsterdam, 1987.
- » GONNISSEN, L., *10.000 jaar huisdieren*, Leuven, 1994.
- » GRAESSE, J.G.T., *Trésor de livres rares et précieux ou nouveau dictionnaire bibliographique*, 4 volumes, Genève – Londres – Paris, 1859-1867.
- » GRIETEN, S., Vreemdheid en eigenheid als bouwstenen van architectuur. Een verkenning, in: IDEM (ed.), *Vreemd gebouwd. Westerse en niet-westerse elementen in onze architectuur*, Antwerpen, 2002, pp. 1-33.
- » GRZIMEK, B. e.a. (ed.), *Het leven der dieren. Encyclopedie van het dierenrijk*, 16 dln., Utrecht – Antwerpen, 1968-1972.
- » HENKEL, A. en SCHÖNE, A., *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1976.
- » HENKES, H.E., *Glas zonder glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen. 1300-1800. Glass without gloss. Utility glass from five centuries excavated in the Low Countries* (Rotterdam Papers 9), Rotterdam – Herent, 1994.
- » HERRIN, J. (ed.), *A Medieval Miscellany*, New York, 2000.
- » HEYD, M., “Be sober and reasonable”. *The Critique of Enthusiasm in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries*, Leiden – New York – Köln, 1995.
- » HOFFMANN-KRAYER, E. en BÄCHTOLD-STÄUBLI, H. (eds.), *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens*, 10 delen, Berlin – Leipzig, 1927-1942.

- » HOLLSTEIN, F.W.H., *Dutch and Flemish Etchings Engravings and Woodcuts. 1450-1700*, 69 dln., Amsterdam, 1949-2004.
- » Hond deelt ziekten van de mens, in: *Gazet van Antwerpen*, 16/2/2004, p. 12.
- » HONOUR, H., en FLEMING, J., *Algemene kunstgeschiedenis*, Amsterdam, 1998.
- » Houttuyn (Martinus), in: VAN DER AA, A.J., VAN HARDERWIJK K.J.R. en SCHOTEL, C.D.J. (eds.), *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, deel 3, Amsterdam, 1969, pp. 413-414.
- » Jan Jonston, in: *Whonamedit.com – the world’s most comprehensive dictionary of medical eponyms*, online op: <http://www.whonamedit.com/doctor.cfm/1979.html>.
- » JANSEN, D.J., Samuel Quicchebergs ‘Inscriptiones’: de encyclopedische verzameling als hulpmiddel voor de wetenschap, in: BERGVELT, E., MEIJERS, D.J. en RIJNDERS, M. (eds.), *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot museum*, Heerlen, 1993, pp. 57-76.
- » KLEP, P.M.M. e.a. (eds.), *Wonen in het verleden. 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie*, Amsterdam, 1987.
- » KLOEK, E., Huwelijk en gezinsleven tijdens het Ancien Régime, 1650-1800, in: ZWAAN, T. (ed.) e.a., *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa. Van Middeleeuwen tot moderne tijd*, Amsterdam – Heerlen, 1993, pp. 139-164.
- » KLOEK, E., Seksualiteit, huwelijk en gezinsleven tijdens de lange zestiende eeuw, 1450-1650, in: ZWAAN, T. (ed.) e.a., *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa. Van Middeleeuwen tot moderne tijd*, Amsterdam – Heerlen, 1993, pp. 107-138.
- » KRECH, S., McNEILL, J.R. en MERCHANT, C. (eds.), *Encyclopedia of World Environmental History*, 3 dln., New York – London, 2004.
- » LABARRIÈRE, J.-L., Animal de compagnie, animal domestique et animal sauvage: une tentative de définition, in: BODSON, L. (ed.), *L’animal de compagnie: ses rôles et leurs motivations au regard de l’histoire. Journée d’étude Université de Liège, 23 mars 1996 (Colloques d’histoire des connaissances zoologiques, 8)*, Liège, 1997, pp. 15-41.
- » LAENENS, C., *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, Antwerpen, 1953.
- » LANDWEHR, J., *Studies in Dutch Books with Coloured Plates published 1662-1875. Natural History, Topography and Travel, Costumes and Uniforms*, the Hague, 1976.

- » LIS, C. en SOLY, H., *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*, Antwerpen – Amsterdam, 1980.
- » LIS, C. en SOLY, H., Armoede in de nieuwe tijden (tot omstreeks 1850), in: DE MECHELEER, L. (ed.), *De armoede in onze gewesten van de middeleeuwen tot nu. Dossier bij de gelijknamige tentoonstelling in het Algemeen Rijksarchief te Brussel*, Brussel, 1991, pp. 43-86.
- » LIS, C., De wederopbloei van Antwerpen als handelsmetropool, in: VAN ISACKER, K. en VAN UYTVEN, R. (eds.), *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, Antwerpen, 1986, pp. 234-249.
- » LIS, C., SOLY, H., en VAN DAMME, D., *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)*, Leuven, 1985.
- » LORENZ, K., *Ik sprak met viervoeters, vogels en vissen*, Amsterdam, 1973.
- » LORENZ, K., *Mens en hond*, Amsterdam, 1974.
- » MAES, L.T., *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht. Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden*, Antwerpen – 's-Gravenhage, 1947.
- » MATTHEY, I., *Vincken moeten vincken locken. Vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Holland*, Hilversum, 2002.
- » MICHELSEN, L., De handel, in: *Antwerpen in de XVIIIde eeuw. Instellingen – economie – cultuur*, Genootschap voor Antwerpse geschiedenis, Antwerpen, 1952, pp. 94-122.
- » MORUS, *Geschiedenis der dieren. Hun invloed op beschaving en cultuur*, Baarn, s.d. (oorspr. *Eine Geschichte der Tiere*, Hamburg, s.d.).
- » MUCHEMBLED, R., *De uitvinding van de moderne mens. Collectief gedrag, zeden, gewoonten en gevoelswereld van de middeleeuwen tot de Franse Revolutie*, [vert. SIBLESZ, R. en VISSER, T., oorspr. 1988], Amsterdam, 1991.
- » O'SHAUGHNESSY, J. en O'SHAUGHNESSY, N.J., *The marketing power of emotion*, Oxford – New York, 2003.
- » OLMÍ, G., Italiaanse verzamelingen van de late middeleeuwen tot de zeventiende eeuw, in: BERGVELT, E., MEIJERS, D.J. en RIJNDERS, M. (eds.), *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot museum*, Heerlen, 1993, pp. 93-116.
- » PAPY, J., De hond (canis familiaris). Hondenpsychologie bij Justus Lipsius, in: DE GROOF, B., VERBERCKMOES, J. en VAN BUYTEN, L., *Klein historisch beestenboek. Oefeningen in cultuurgeschiedenis (De Brabantse folklore en geschiedenis, 282)* Brussel, 1994, pp. 157-171.

- » PAULSON, R., *Hogarth: His Life, Art, and Times*, 2 dln., New Haven – London, 1971.
- » PIJZEL-DOMMISSE, J., *Het Hollandse pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17de en 18de eeuw*, Amsterdam, 2000.
- » POULUSSEN, P., *Van burenlust tot milieuhinder. Het stedelijk leefmilieu, 1500-1800* (Monografieën van de Stichting Leefmilieu v.z.w., onder de auspiciën van de Kredietbank, 28), Kapellen, 1987.
- » PRIMIS, F. Index der Gebodboeken, in: *Antwerpsch Archievenblad* (2de reeks), 9 (1934), pp. 113-160, pp. 186-240 en pp. 241-315.
- » PRIMIS, F., De manège van Cavendish in het Rubenshuis, in: IDEM, *Antwerpiensia*, 13 (1939), pp. 204-209.
- » PRIMIS, F., *Geschiedenis van Antwerpen*, 9 dln., Brussel, 1977-1985.
- » *Privilegekamer. Archieven van de stadsmagistraat, de hertogelijke instellingen, de Brede Raad, de vreemde natiën en de boden. 1249-1840. Inventaris*, Stad Antwerpen Secretariaat / Stadsarchief, Antwerpen, 2000.
- » RASSART-EECKHOUT, E., Le chat, animal de compagnie à la fin du Moyen Âge? L'éclairage de la langue imagée, in: BODSON, L. (ed.), *L'animal de compagnie: ses rôles et leurs motivations au regard de l'histoire. Journée d'étude Université de Liège, 23 mars 1996* (Colloques d'histoire des connaissances zoologiques, 8), Liège, 1997, pp. 95-118.
- » ROBERTS, B., *Vaderschap in de achttiende eeuw*, online op: <http://www.richel.org/sbo/vdmuelen.htm> (raadpleging juli 2005).
- » SABBE, M., *Dierkennis en diersage bij Vondel*, Antwerpen, 1917.
- » SCHEPENS, P., *De Antwerpse Vogelmarkt, een happening van formaat*, Deurne, 1986.
- » SCHUURMAN, A.J., De studie van woonculturen in het verleden als sociaal-economische geschiedenis, in: KLEP, P.M.M. e.a. (eds.), *Wonen in het verleden. 17^e-20^e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie*, Amsterdam, 1987, pp. 171-187.
- » SECORD, W., *Dog painting. The European breeds*, Suffolk, 2000.
- » SERPELL, J., *In the Company of Animals. A Study of Human-Animal Relationships*, Oxford – New York, 1986.
- » SOLY, H., De groei van een metropool, in: VAN ISACKER, K. en VAN UYTVEN, R. (eds.), *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, Antwerpen, 1986, pp. 84-92.

- » STOLS, E., Mercurius met een exotische maraboet. De Antwerpse koloniale handelsmetropool in de zestiende en zeventiende eeuw, in: VERBERCKMOES, J., *Vreemden vertoond. Opstellen over exotisme en spektakelcultuur in de Spaanse Nederlanden en de Nieuwe Wereld*, Leuven, 2002, pp. 3-66.
- » *Tekeningen en prenten uit Antwerpens gouden eeuw*, Sint-Pieters-Jette, 1980.
- » THIJS, A.K.L. (ed.), *De Bibliotheek van Pieter Pauwel Rubens: een reconstructie* (jaarboek 2000-2001 De Gulden Passer), Antwerpen, 2001.
- » THIJS, A.K.L., De Antwerpse luxenijverheid: winstbejag en kunstzin, in: VAN DER STOCK, J. (ed.), *Antwerpen, verhaal van een metropool. 16de-17de eeuw*, Gent, 1993, pp. 105-113.
- » THIRSK, J., *Alternative Agriculture. A history from the Black Death to the present day*, Oxford, 2000 (herdruk van editie 1997).
- » THOMAS, K., *Het verlangen naar de natuur. De veranderende houding tegenover planten en dieren, 1500-1800*, [vert. VERDUIN, V., oorspr. 1983], Amsterdam, 1990.
- » THYS, A., Een ongeziene commerciële bloei, in: VAN ISACKER, K. en VAN UYTVEN, R. (eds.), *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, Antwerpen, 1986, pp. 93-102.
- » TURNER, J. (ed.), *The Dictionary of Art*, 34 dln., London – New York, 1996.
- » *Uit het verleden geput. Gebruiksgoed van opgraving tot museum*, Antwerpen – Deurne, 1991.
- » VAN DE WEIJER, R., *Dieren als werknemers. Cultuurhistorische aspecten van mens-dier relaties*, Tilburg, 1992.
- » VAN DEN BRANDEN, F.J., Clementynboeck 1288-1414, in: *Antwerpsch archievenbad* (1ste reeks), 25 (1888), pp. 101-267.
- » VAN DER LINDEN, R., Hondenslager, kerkbaljuw en suisse, in: *Volkskunde*, (1975), pp.125-131.
- » VAN DER STIGHELEN, K., Burgers en hun portretten, in: VAN DER STOCK, J. (ed.), *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij 1477-1787*, Brussel, 1991, pp. 141-156.
- » VAN DER STIGHELEN, K., *De portretten van Cornelis de Vos (1584/5-1651): een kritische catalogus*, Brussel, 1990.
- » VAN DER STOCK, J. (ed.), *Antwerpen, verhaal van een metropool. 16de-17de eeuw*, Gent, 1993.

- » VAN DER STOCK, J. (ed.), *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij 1477-1787*, Brussel, 1991.
- » VAN DER WEE, H. en MATERNÉ, J., De Antwerpse wereldmarkt tijdens de 16de en 17de eeuw, in: VAN DER STOCK, J. (ed.), *Antwerpen, verhaal van een metropool. 16de-17de eeuw*, Gent, 1993, pp. 19-31.
- » VAN DER WEE, H., *The Growth of the Antwerp market and the European Economy*, 3 dln., Leuven, 1963.
- » VAN GELDER, R., Noordnederlandse verzamelingen in de zeventiende eeuw, in: BERGVELT, E., MEIJERS, D.J. en RIJNDERS, M. (eds.), *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot museum*, Heerlen, 1993, pp. 123-144.
- » VAN GERVEN, J., Het culturele en intellectuele leven, in: VAN ISACKER, K. en VAN UYTVEN, R. (eds.), *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, Antwerpen, 1986, pp. 71-75.
- » VAN ISACKER, K. en VAN UYTVEN, R. (eds.), *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, Antwerpen, 1986.
- » VAN KOOLBERGEN, H., *Materiële cultuur: huisraad, kleding en bedrijfsgereedschap*, Zutphen, 1988.
- » *Van nederzetting tot metropool. Archeologisch-historisch onderzoek in de Antwerpse binnenstad, tentoonstellingscatalogus, Volkskundemuseum 3/12/1982 – 17/4/1983*, Antwerpen, 1982.
- » VAN SCHEVENSTEEN, A.F.C., Over pestepidemieën te Antwerpen in vroeger tijden, overdruk uit: *Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde: verslagen en mededelingen*, 1932, pp. 1055-1092.
- » VAN STUIJVENBERG, W., *5000 jaar dagelijks leven. Barok en rococo*, Amsterdam, 1976.
- » VAN UYTVEN, R., *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen*, Leuven – Zwolle, 2003.
- » VANDENBROECK, P., *Beeld van de andere, vertoog over het zelf. Over wilden en narre, boeren en bedelaars*, Antwerpen, 1987.
- » VANDENBROEKE, C., Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1815, in: CLOET, M. e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 8 (Nieuwe Tijd), Haarlem, 1980, pp. 73-101.
- » VANDEWALLE, P., Immobilisme en oorlogen: de 16de en 17de eeuw, in: VERHULST, A. en BUBLLOT, G. (eds.), *De Belgische land- en tuinbouw. Verleden en heden*, Brussel, 1980, pp. 21-27.

- » VANHEMELRYCK, F., *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken*, Leuven, 2004.
- » VANYSACKER, D., Een Antwerps vlugschrift uit 1589 over Duitse heksenprocessen en weerwolf Peter Stump: van duivelse trawanten en de beestachtige duivel in persoon, in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, 85/3-4 (2002), pp. 131-150.
- » VERBEECK, P., *Inleiding tot de psychologische antropologie*, Leuven, 2000.
- » VERDAM (ed.), J., *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 's-Gravenhage, 2002.
- » Vlieghe, H., Centrum van de nieuwe kunst, in: VAN ISACKER, K. en VAN UYTVEN, R. (eds.), *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, Antwerpen, 1986, pp. 133-161.
- » VOET, L., Een hoofdstad van renaissance en humanisme, in: VAN ISACKER, K. en VAN UYTVEN, R. (eds.), *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, Antwerpen, 1986, pp. 122-132.
- » VON FRISCH, O. *Kanaries*, Baarn, 1979.
- » WELLER, D.P., *Sinners & Saints. Darkness and Light. Caravaggio and his Dutch and Flemish followers*, Raleigh, 1998.
- » WEYNS, J., *Volkshuisraad in Vlaanderen. Naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huiselijke voorwerpen in het Vlaamse land van de middeleeuwen tot de eerste wereldoorlog*, 3 dln., Beerzel, 1974.
- » WIJSENBEEK-OLTHUIS, T. en NOORDEGRAAF, L., De wereld ontsloten. Aanvoer van rariteiten naar Nederland, in: BERGVELT, E. en KISTEMAKER, R., *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735*, Zwolle, 1992, pp. 39-50.
- » WIJSENBEEK-OLTHUIS, T., *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700 – 1800)*, Hilversum, 1987.
- » WIJSENBEEK-OLTHUIS, T., Vreemd en eigen: Ontwikkelingen in de woon- en leefcultuur binnen de Hollandse steden van de zestiende tot de negentiende eeuw, in: TE BOEKHORST, P., BURKE, P. en FRIJHOFF, W. (eds.), *Cultuur en maatschappij in Nederland. 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*, Heerlen, 1992, pp 79-106.
- » WILLEMS, B., *Geschiedenis van de kanarie. Rassen – vererving*, Best, 1985.

- » WILLEMSSEN, A., Speelgoed in beeld. De speelcultuur in de Nederlanden rond 1600, in: BEDAUX, J.B. en EKKART, R., *Kinderen op hun mooist. Het kinderportret in de Nederlanden 1500-1700*, Gent – Amsterdam, 2000, pp. 61-72.
-

BIJLAGEN

---

1 Een overzicht van de meest aangehaalde literaire bronnen

1.1 Overzicht van de voornaamste natuurhistorische literaire bronnen

Van groot belang voor de biologische methode in het algemeen en voor de studie van vogels in het bijzonder is Pierre Belon du Mans (1517, Le Mans – april 1564, Parijs), die zijn academische carrière begint als botanicus. In zijn in dit onderzoek aangehaalde *L’histoire de la nature des oyseaux, avec leurs descriptions, & naïfs portraits retirez du naturel* (1555) beschrijft hij zeer nauwkeurig meer dan tweehonderd vogelsoorten, gebruik makend van een taxonomie die vandaag de dag nog grotendeels geldig is, en waarbij de illustraties en originele observaties grote indruk maken op tijdgenoten.⁶⁷⁹

Ulysse Aldrovandi (1522-1605), geboren in Bologna en aldaar als hoogleraar verbonden aan de universiteit, staat op Europees vlak wijd en zijd bekend als verzamelaar van curiosa en als leidinggevend figuur op het vlak van de natuurkundige wetenschap ‘nieuwe stijl’. Zijn natuurkundig museum staat in hoog aanzien en ontvangt bezoekers van over gans Europa – de daar aanwezige dieren zijn echt, wat veel roem oogst.⁶⁸⁰ Hij heeft klerken, schilders, ontwerpers en graveurs in dienst. Zijn levenswerk is de creatie van dertien gedrukte volumes over de natuur – over vogels, insecten, vissen, viervoeters, serpente, monsters, stenen, metalen, edelstenen, fossielen.⁶⁸¹ Pieter Paul Rubens koopt op 17 maart 1613 een aantal van deze volumes via Plantin voor 39 gulden in totaal – deze exemplaren rusten nu in het Museum Plantin Moretus, waarvan *Ornithologiae. Hoc est de avibus historiae libri XII* (1599) en *Ornithologiae. Tomus alter* (1600) in het kader van dit onderzoek zijn geraadpleegd.⁶⁸²

Johannes Jonstonius (1603-1675), een Pool van Schotse afkomst, begint zijn wetenschappelijke carrière als student van oosterse talen en scholastieke filosofie in Schotland. Hij reist vaak, o.a. door Duitsland, Italië, Nederland en Engeland, en behaalt in 1634 zijn doctoraat in de medicijnen te Leiden. Hij geldt als een gereputeerd wetenschapper, zijn in het Latijn gestelde werken bezorgen hem een “autorité considérable”. Het uit 1650-1653 daterende *Theatrum*

---

⁶⁷⁹ Belon, Pierre; en bij uitbreiding *The Biological Sciences*, in: *Britannica CD, Version 99*, 1999.

⁶⁸⁰ OLMI, Italiaanse verzamelingen, 1993, p. 107; DE SCHEPPER (ed.), *Een hart voor boeken*, 2004, p. 108.

⁶⁸¹ FINDLEN, *Possessing Nature*, 1996, pp. 22-30.

⁶⁸² DE SCHEPPER (ed.), *Een hart voor boeken*, 2004, p. 108; A.K.L. THIJIS (ed.), *De Bibliotheek van Pieter Pauwel Rubens*, 2001, p. 133 en p. 149.

universale historiae naturalis, in zes delen te Frankfurt am Main uitgebracht, wordt in 1660 in het Nederlands vertaald en te Amsterdam uitgegeven als *Naeukeurige Beschryving Van de Natuur der Vier-voetige Dieren, Vissen en Bloedlooze Water-Dieren, Vogelen, Kronkel-dieren, Slangen en Draken*.⁶⁸³ Daaruit worden de delen *Beschrijving vande Natuur der Vogelen* en *Beschrijving vande Natuur der Viervoetige dieren* in mijn onderzoek betrokken. Martinus Houttuyn (1720-1798), zoon van de Amsterdamse boekverkoper Frans Houttuyn, is na zijn studies in Leiden vanaf 1749 een medisch dokter te Hoorn. Hij werkt mee aan allerlei natuurhistorische en medische werken en maakt zelf een aantal kleine geschriften.⁶⁸⁴ Tussen 1761 en 1785 wordt de *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving der dieren, planten en mineraalen* in 37 delen uitgegeven – daarin is Houttuyn niet zozeer een oorspronkelijk onderzoeker, maar eerder een “compiler en popularisator van de inzichten van Linnaeus”.⁶⁸⁵ De Zweedse natuurvorser Carolus Linnaeus (1707-1778), op zijn beurt, heeft als grote verdiensten het rangschikken en benoemen van alle toen bekende vormen van leven in een overzichtelijke en systematische taxonomie en nomenclatuur, met als hoogtepunt de publicatie van *Systema Naturae* in 1735.⁶⁸⁶ Georges-Louis Leclerc de Buffon (1707-1788) wordt, na medicijnen, botanica en wiskunde te hebben gestudeerd, in 1739 aangesteld als de beheerder van de *Jardin du Roi* van de Franse koning. In opdracht van de Franse minister De Maurepas begint hij aan een catalogus van de natuurhistorische collectie aldaar, wat hij al snel zeer ambitieus verandert in een beschrijving van de natuur in haar geheel. Hoewel Buffon afwijzend stond tegenover Linnaeus’ gedachtengoed, geldt deze *Histoire naturelle, générale et particulière* (1749-1767) als een natuurhistorisch standaardwerk – zowel Houttuyn als de hieronder geciteerde Valmont de Bomare verwijzen er vaak naar.⁶⁸⁷ Het door mij gebruikte *Histoire*

---

⁶⁸³ Zie voor meer informatie over Johannes Jonstonius, die ook als Ian Ionstons, Jan Jonston, Jan Johnston, Jan Jonston Szamotuly e.a. bekend staat: Jonston (Jean), in: BERTHELOT e.a. (eds.), *La Grande Encyclopédie*, deel 21, [1885-1902], p. 195; Jan Jonston, in: *Whonamedit.com*. Voor zijn bibliografie, zie ook: Jonston, Joa., in: GRAESSE, *Trésor de livres rares*, volume 2, 1862, p. 477.

⁶⁸⁴ Houttuyn (Martinus), in: VAN DER AA, VAN HARDERWIJK en SCHOTEL (eds.), *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, deel 3, 1969, pp. 413-414; LANDWEHR, *Studies in Dutch Books*, 1976, pp. 102-112. Voor diens vader Frans, zie: ENSCHEDE, Houttuyn (Frans), in: MOLHUYSEN en BLOK (eds.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 2, 1912, kol. 612.

⁶⁸⁵ K. DAVIDS, *Dieren en Nederlanders*, 1989, p. 37.

⁶⁸⁶ Linnaeus, Carolus, in: *Britannica CD, Version 99*, 1999; Linnaeus, Carolus, in: *Encarta® 98 Encyclopedie. Winkler Prins Editie*, 1997.

⁶⁸⁷ Buffon, Georges-Louis Leclerc, Count (Comte) de, in: *Britannica CD, Version 99*, 1999; Buffon, Georges Louis Leclerc de, in: *Encarta® 98 Encyclopedie. Winkler Prins Editie*, 1997.

naturelle des oiseaux (1770-1785) is een latere en uitgebreidere bewerking van een onderdeel van de *Histoire naturelle, générale et particuliere*.

Jacques Christophe Valmont de Bomare (1713-1807) is entomoloog en apotheker. Hij zal in opdracht van de Franse regering als naturalist het land afreizen alvorens jaarlijkse lezingen te geven in de Jardin des Plantes te Parijs.⁶⁸⁸

Zijn uit 1764 stammende *Dictionnaire raisonné universel d'histoire naturelle* combineert informatie van verschillende andere auteurs zoals Buffon, alsook eigen informatie vooral wat plantkunde betreft.

De merkbare popularisering van wetenschappelijke kennis in de 18de eeuw wordt vergezeld van specifieke informatie over bepaalde als gezelschapsdier gehouden diersoorten, al dan niet vervat in aparte werken. Als voorbeeld gelden hier de werken over kanaries.

1.2 Overzicht van de voornaamste moralistische en filosofische literaire bronnen

Desiderius Erasmus (1469-1536), “de geleerdste humanist van zijn tijd”, schreef allerlei moralistische werken. Zijn *De pueris instituendis* (*Over opvoeding en vrije wil*, 1529) propageert een terugkeer naar de klassieken om het belang van ‘educatie’ in de opvoeding van jongeren te bewijzen. Hij gelooft stellig in de maakbaarheid van de mens.⁶⁸⁹

De Brugse humanist Edewaerd de Dene (??? – ca. 1579) bewerkt fabels van o.a. Aesopus in het met geëtste illustraties van de hand van Marcus Gheeraerts versierde *De VVarachtighe Fabvlen Der Dieren* (1567). Dit werk is “een getuigenis van een meesterlijke samenwerking tussen illustrator, auteur en drukker”, en geldt als introductie van het emblematisch fabelboek in de Nederlanden. Het is zeer goed ontvangen geweest door het publiek, dat vooral moet gezocht worden bij de stedelijke burgerij die op een gemakkelijke manier iets wenst te leren.⁶⁹⁰

Roemer Pieterszoon Visscher (1547-1620), moralist en dichter, sluit aan bij de emblematische traditie in zijn *Zinne-poppen* (1614), korte moralistische stukjes met een voorliefde voor Nederlandse thematiek en objecten.⁶⁹¹

---

⁶⁸⁸ Bomare, Jacques Christophe Valmont de, in: *Index bio-bibliographicus notorum hominum*, 1980, p. 10190.

⁶⁸⁹ Desiderius Erasmus, in: *Britannica CD, Version 99*, 1999; Erasmus, Desiderius, in: *Encarta® 98 Encyclopedie. Winkler Prins Editie*, 1997.

⁶⁹⁰ DE DENE, *De VVarachtighe Fabvlen Der Dieren*, 1567, Historische toelichting (M. GOETINCK en W. LE LOUP, 1978), fol. [1] (citaat), fol. [5] en fol. [8].

⁶⁹¹ Visscher, Roemer (Pieterszoon), in: *Britannica CD, Version 99*, 1999; Visscher, Roemer Pietersz, in: *Encarta® 98 Encyclopedie. Winkler Prins Editie*, 1997.

“Vadertje” Jacob Cats (1577-1660), doctor in de rechten, staatsman, grondbezitter en bovenal auteur van moralistische en didactische werken ligt in het verlengde van de Nederlandse stijl van emblematiek, maar voegt iets nieuws toe door ook liefdesdichten in zijn emblemata te verwerken. Zijn boekwerk *Sinne- en minnebeelden* (1618) is hiervan een duidelijk voorbeeld. Uit andere werken blijkt zijn aandacht voor huwelijksleven, liefde en godsdienstigheid.⁶⁹² Joost van den Vondel (1587-1679) is een van de bekendste en meest gewaardeerde Nederlandse dichters en toneelauteurs.⁶⁹³ Zijn fabelbundel *Vorstelycke Warande der Dieren* (1617) staat afwijkend temidden van zijn latere bekende toneelstukken. Vondel gaat prat op de Antieke afkomst van zijn fabels – het werk is in die zin verwant aan de *VVarachtighe Fabvlen* van Edewaerd de Dene, het hergebruikt zelfs voor een groot deel de illustraties van Marcus Gheeraerts.⁶⁹⁴

---

⁶⁹² Cats, Jacob, in: *Britannica CD, Version 99*, 1999; Cats, Jacob, in: *Encarta® 98 Encyclopedie. Winkler Prins Editie*, 1997.

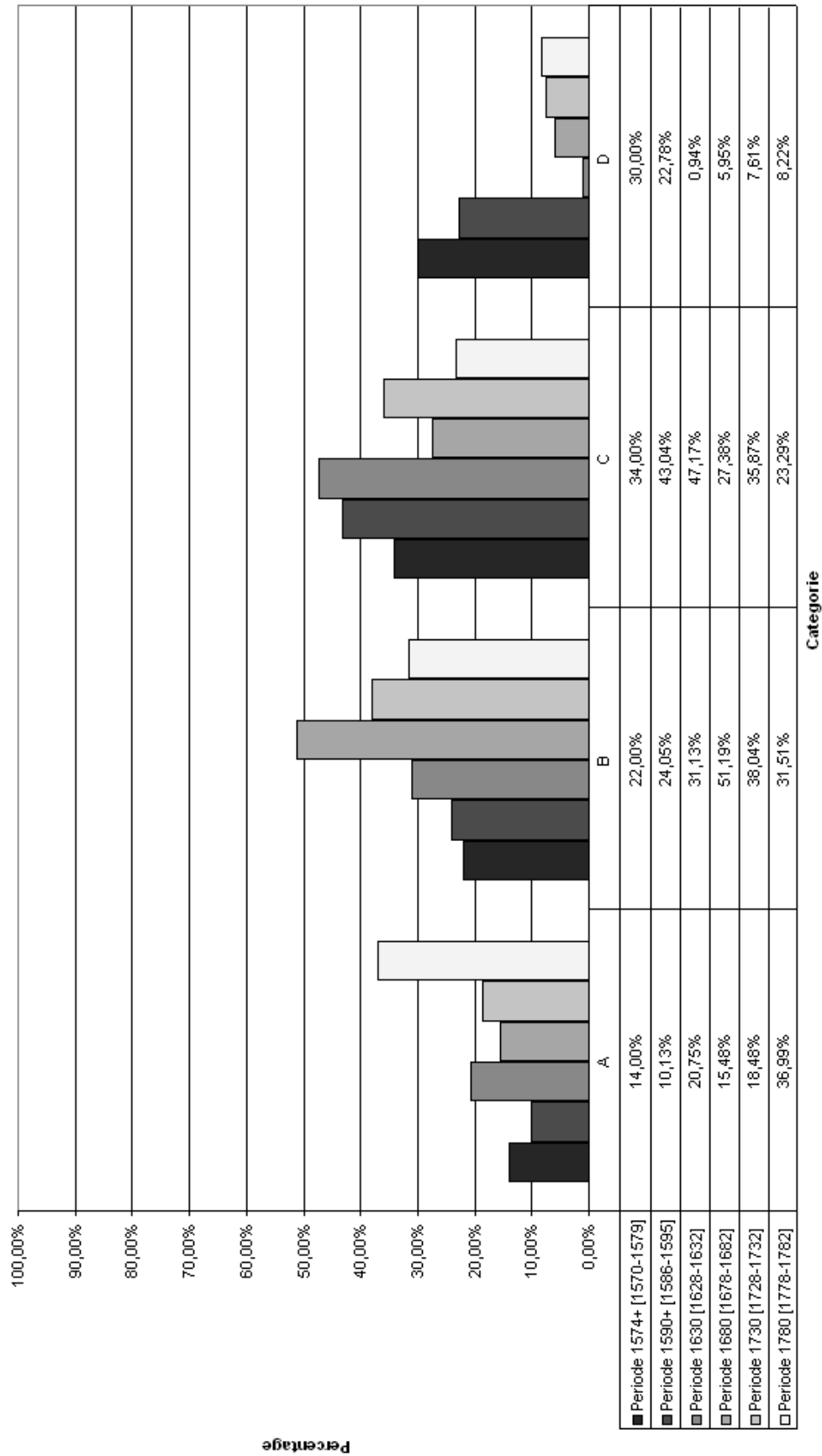
⁶⁹³ Vondel, Joost van den, in: *Britannica CD, Version 99*, 1999; Vondel, Joost van (den), in: *Encarta® 98 Encyclopedie. Winkler Prins Editie*, 1997.

⁶⁹⁴ VAN DEN VONDEL, *Vorstelycke Warande der Dieren*, 1617, Voor-reden. Naast de recyclage van Gheeraerts' illustraties in het werk van Vondel, worden ze opnieuw gebruikt in *Apologia Creaturarum* (1584) van Johannes Moermannus, zie hiervoor: HOLLSTEIN, *Dutch and Flemish Etchings Engravings and Woodcuts. 1450-1700*, dl. 7, s.d., p.100. Een aantal prenten vindt ook zijn weg naar *Esbatements moral des animaux* (1578), een uitgave van Philips Galle, *Mythologia ethica* (1579) van Arnold Freitag en *XXV fables des animaux* (1578) van Steven Perret. Zie hiervoor: DE DENE, *De VVarachtighe Fabvlen Der Dieren*, 1567, Historische toelichting (M. GOETINCK en W. LE LOUP, 1978), fol. [8]. De door Vondel geschreven teksten van de *Vorstelycke Warande* zijn mogelijk afgeleid van het reeds vermelde *Esbatements moral des animaux*, in 1578 te Antwerpen verschenen bij Philips Galle, zie hiervoor: VAN DEN VONDEL, *Vorstelycke Warande der Dieren*, 1617, Inleiding (J.H.W. UNGER en J. VAN LENNEP, s.d.).

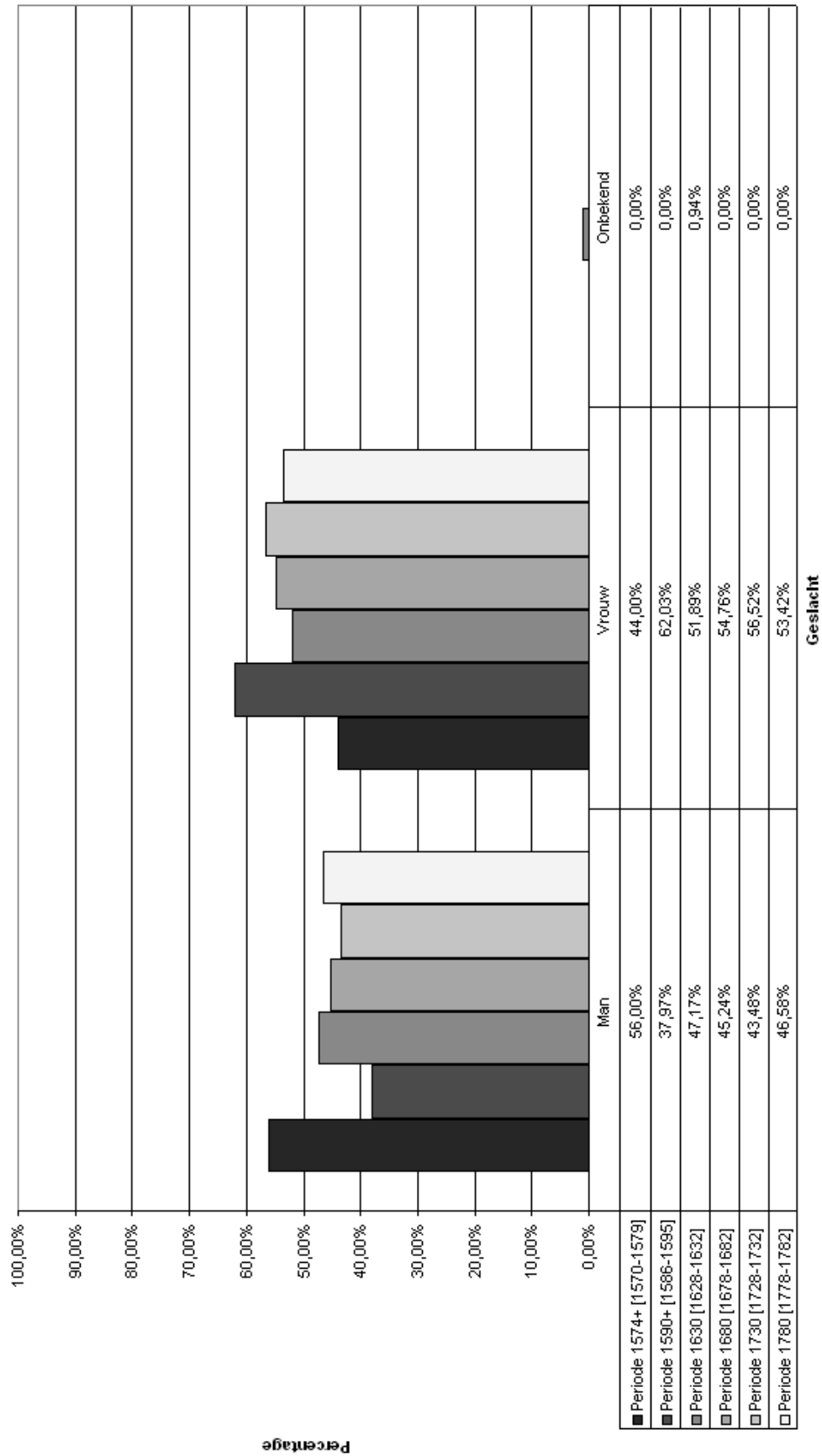

2 Grafieken

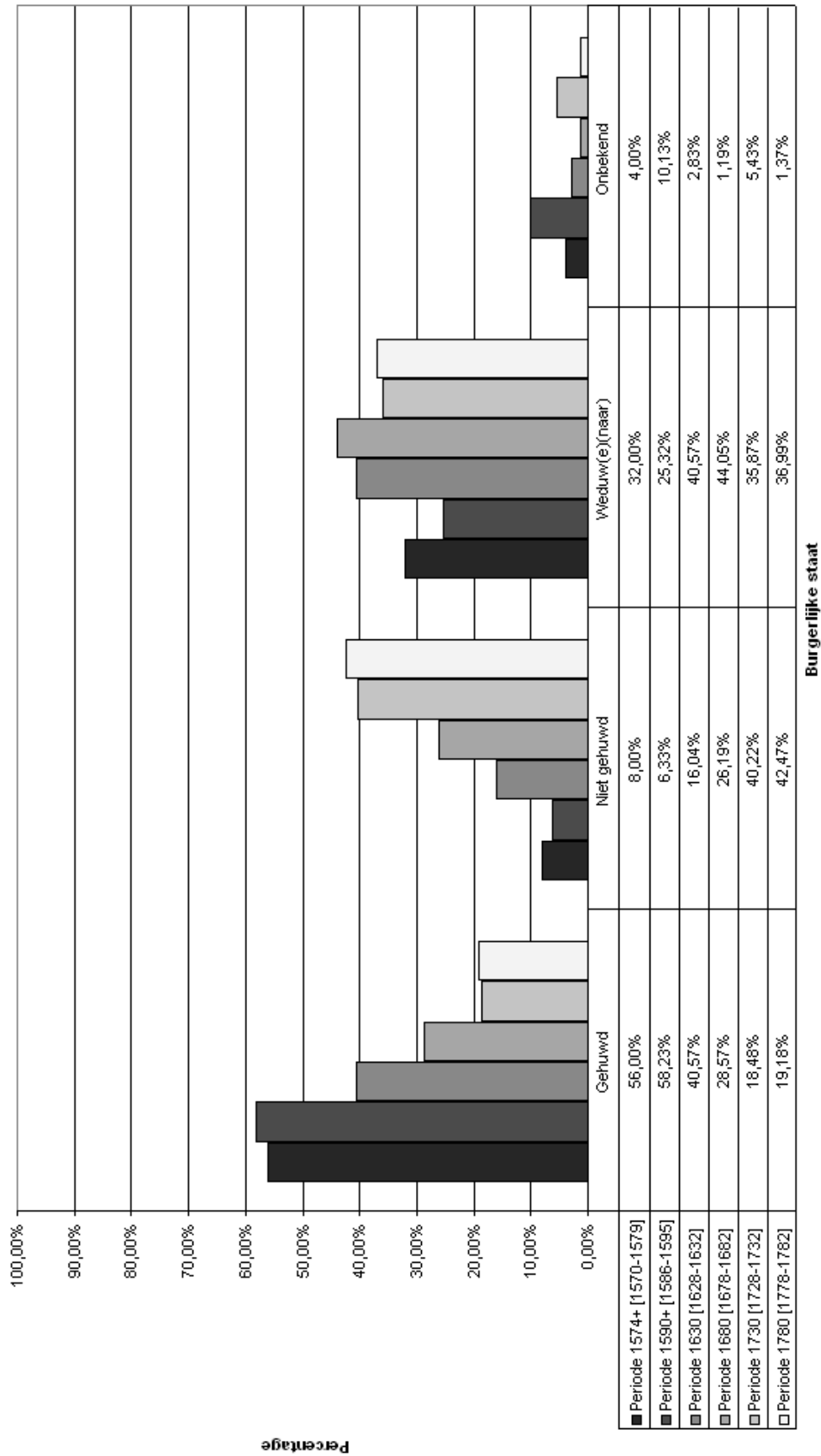
2.1 Grafiek 1: Alle boedels – verdeling per categorie, per periode

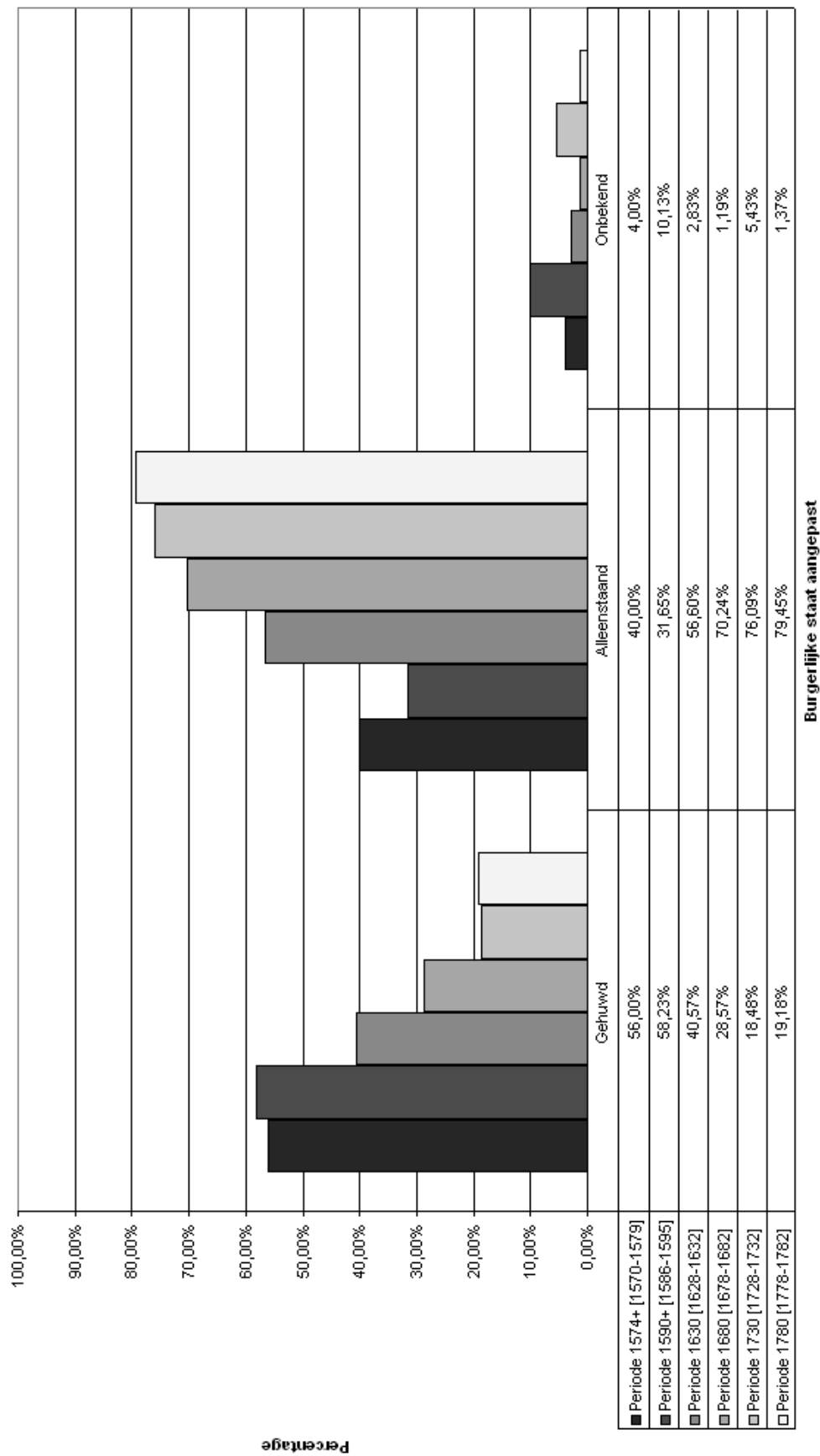
2.2 Grafiek 2: Alle boedels – verdeling in geslacht per periode

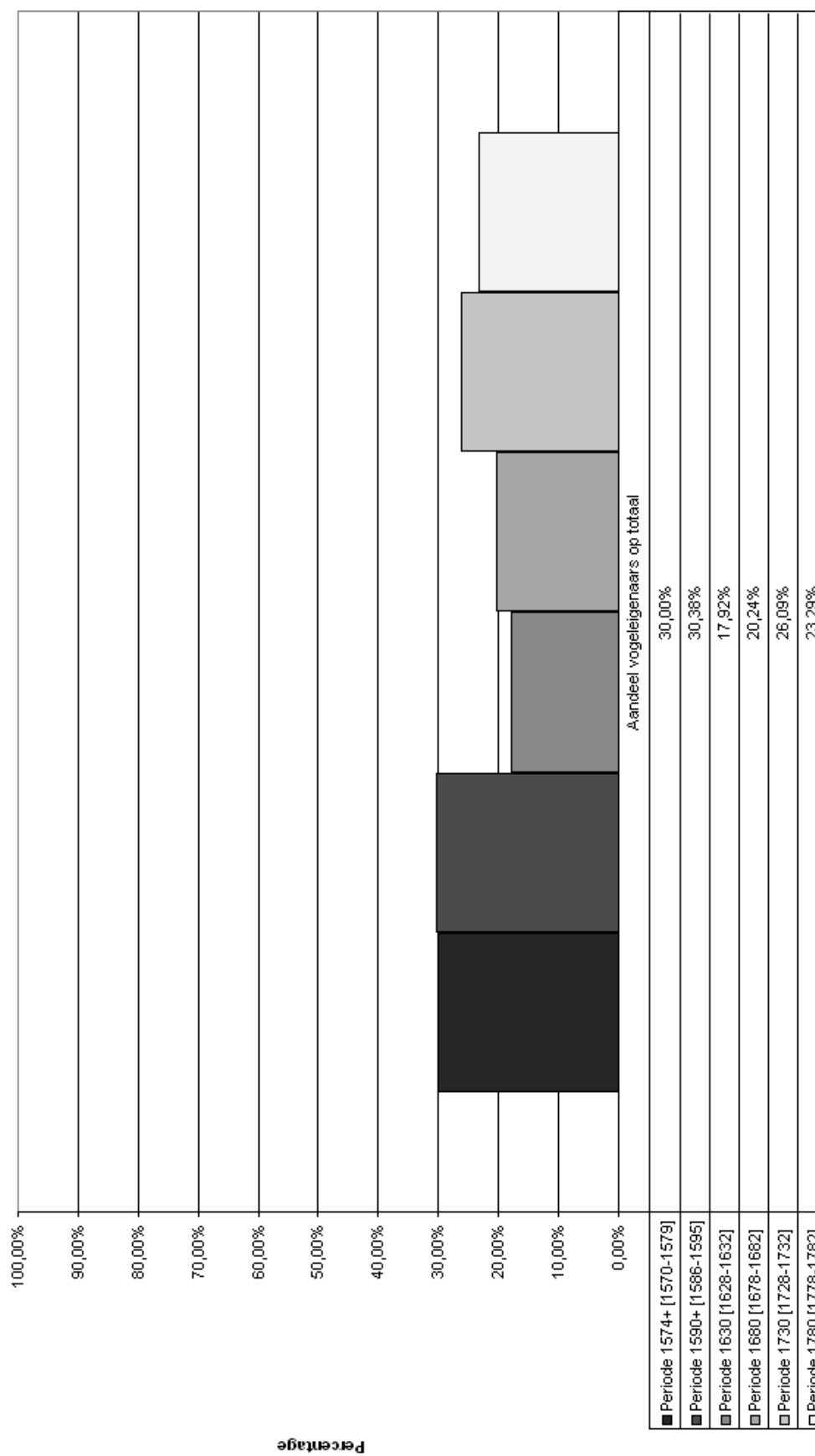
2.3 Grafiek 3: Alle boedels – verdeling per burgerlijke staat, per periode

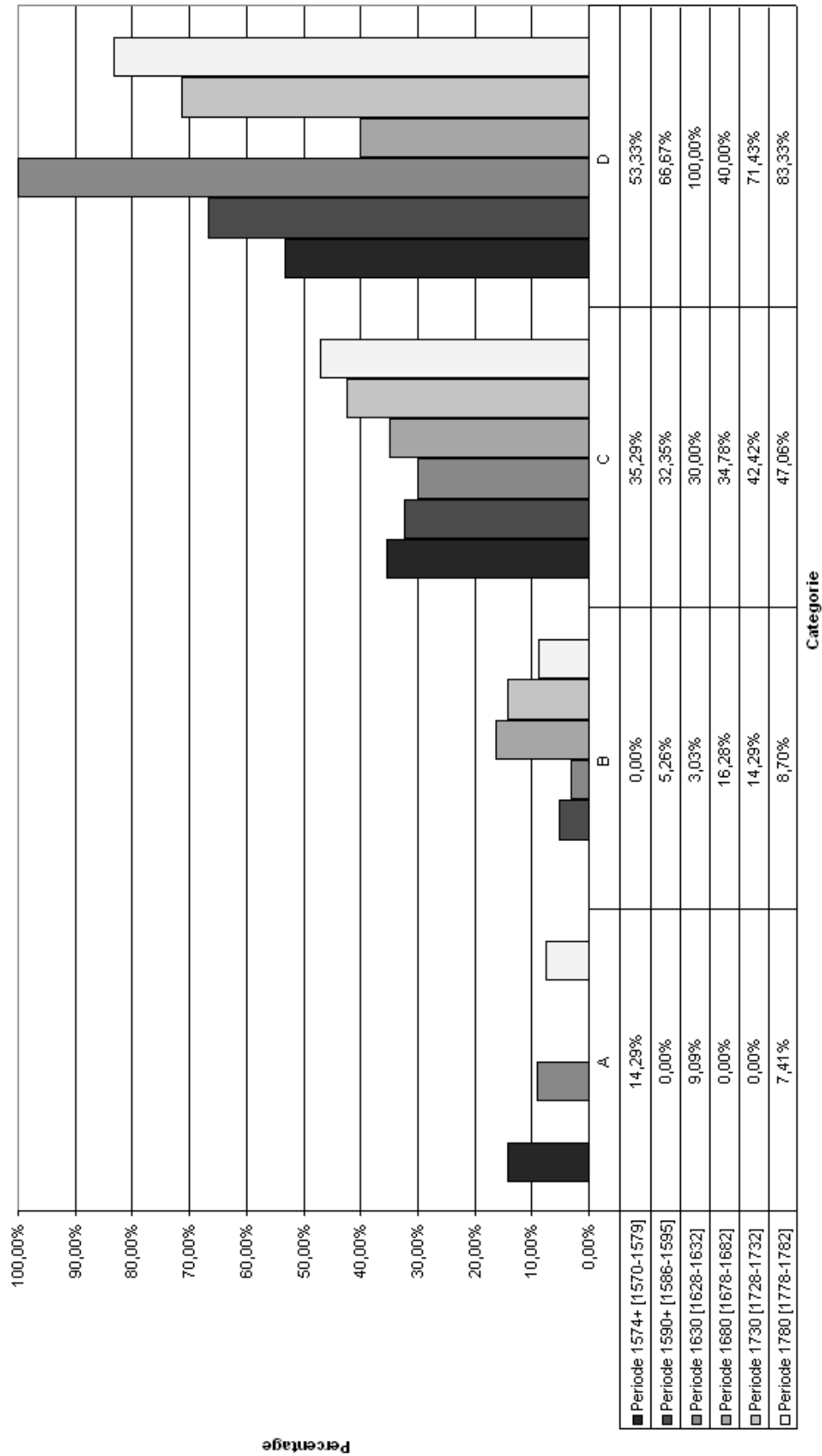
2.4 Grafiek 4: Alle boedels – verdeling per aangepaste burgerlijke staat, per periode

2.5 Grafiek 5: Vogelegenaars – procentueel aandeel op totaal per periode

2.6 Grafiek 6: Vogeleigenaars – penetratiegraad per categorie, per periode

2.7 Grafiek 7: Vogeleigenaars – penetratiegraad per geslacht, per periode

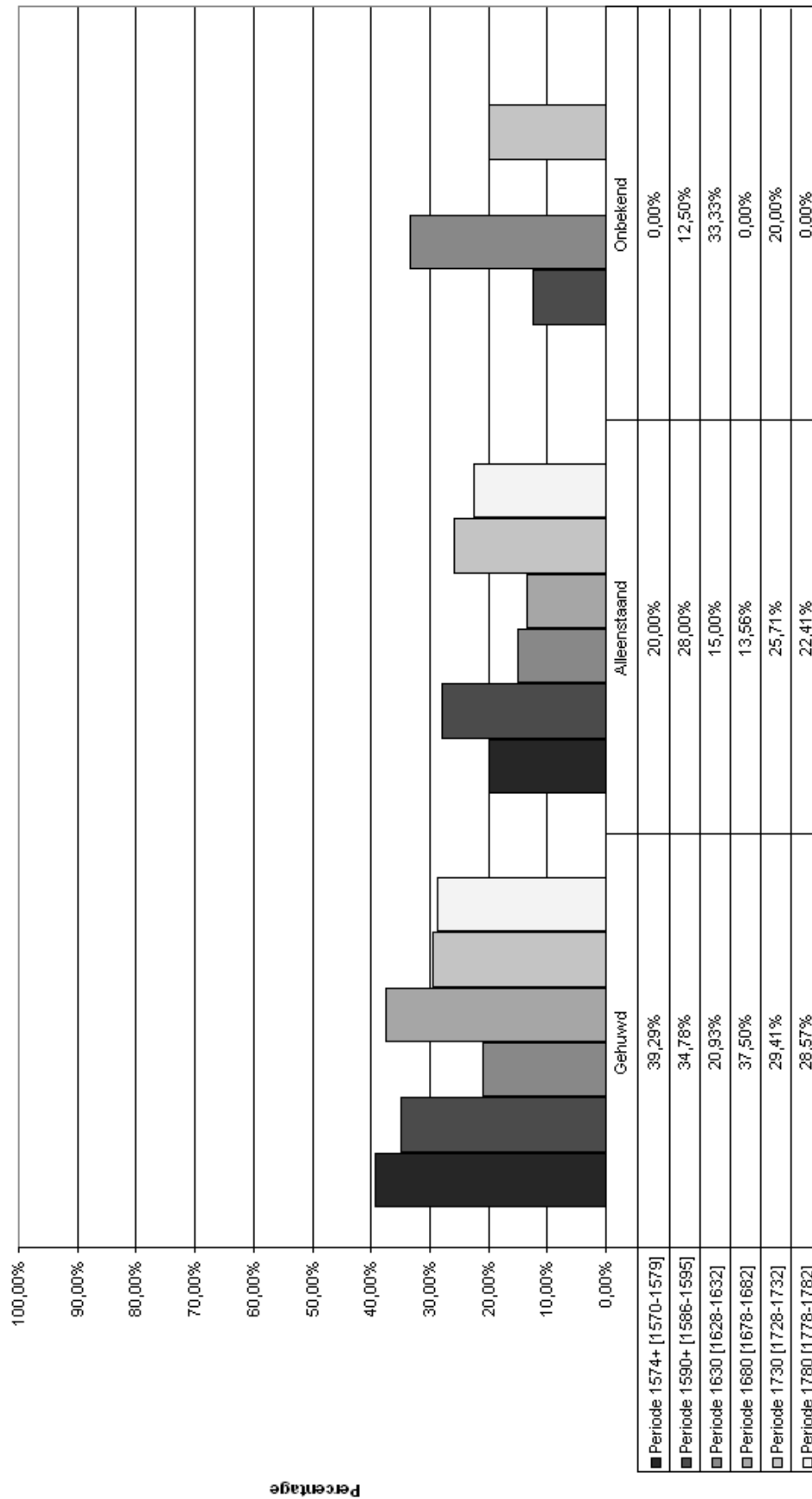

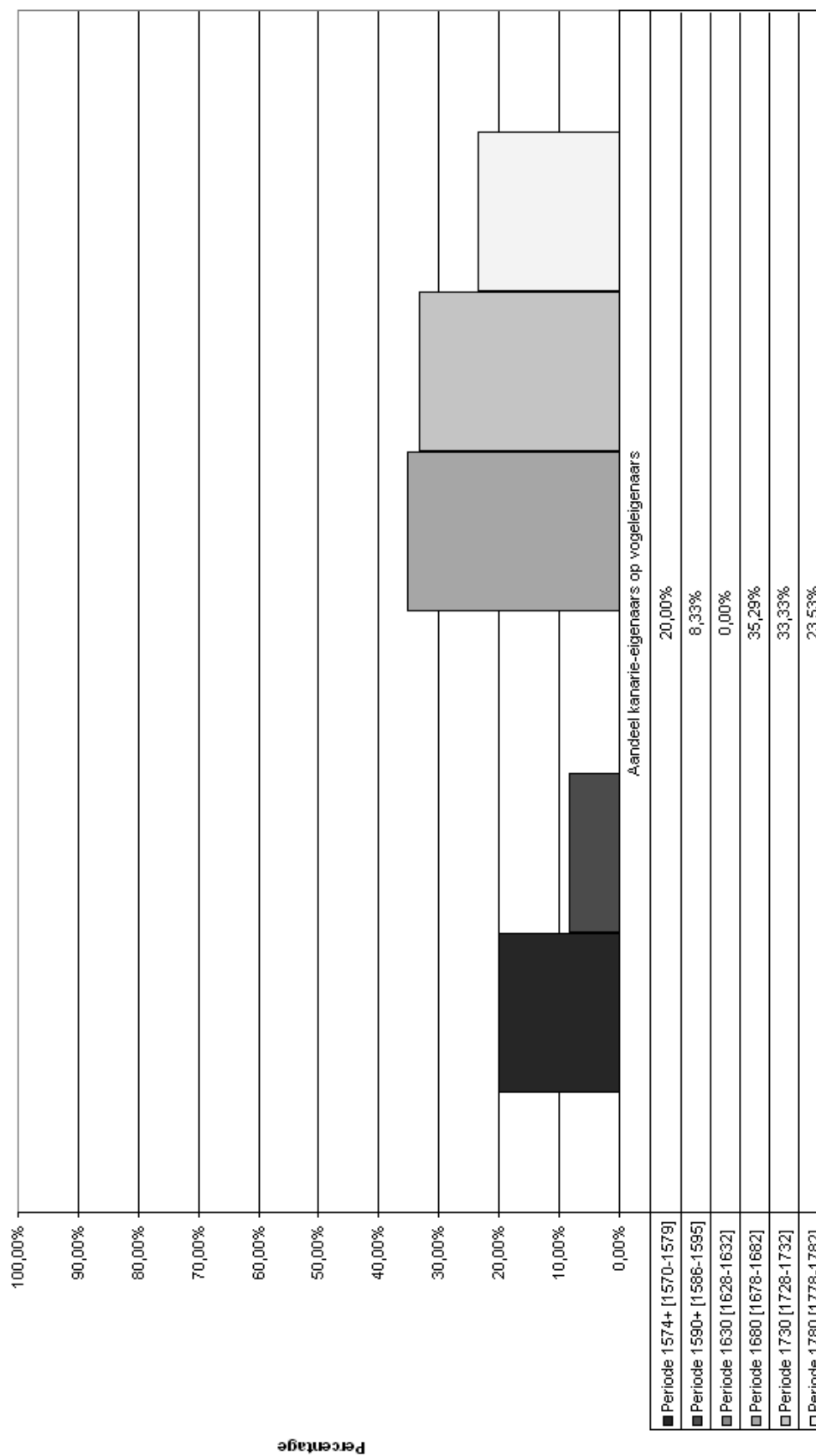
2.8 Grafiek 8: Vogeleigenaars – penetratiegraad per burgerlijke staat, per periode

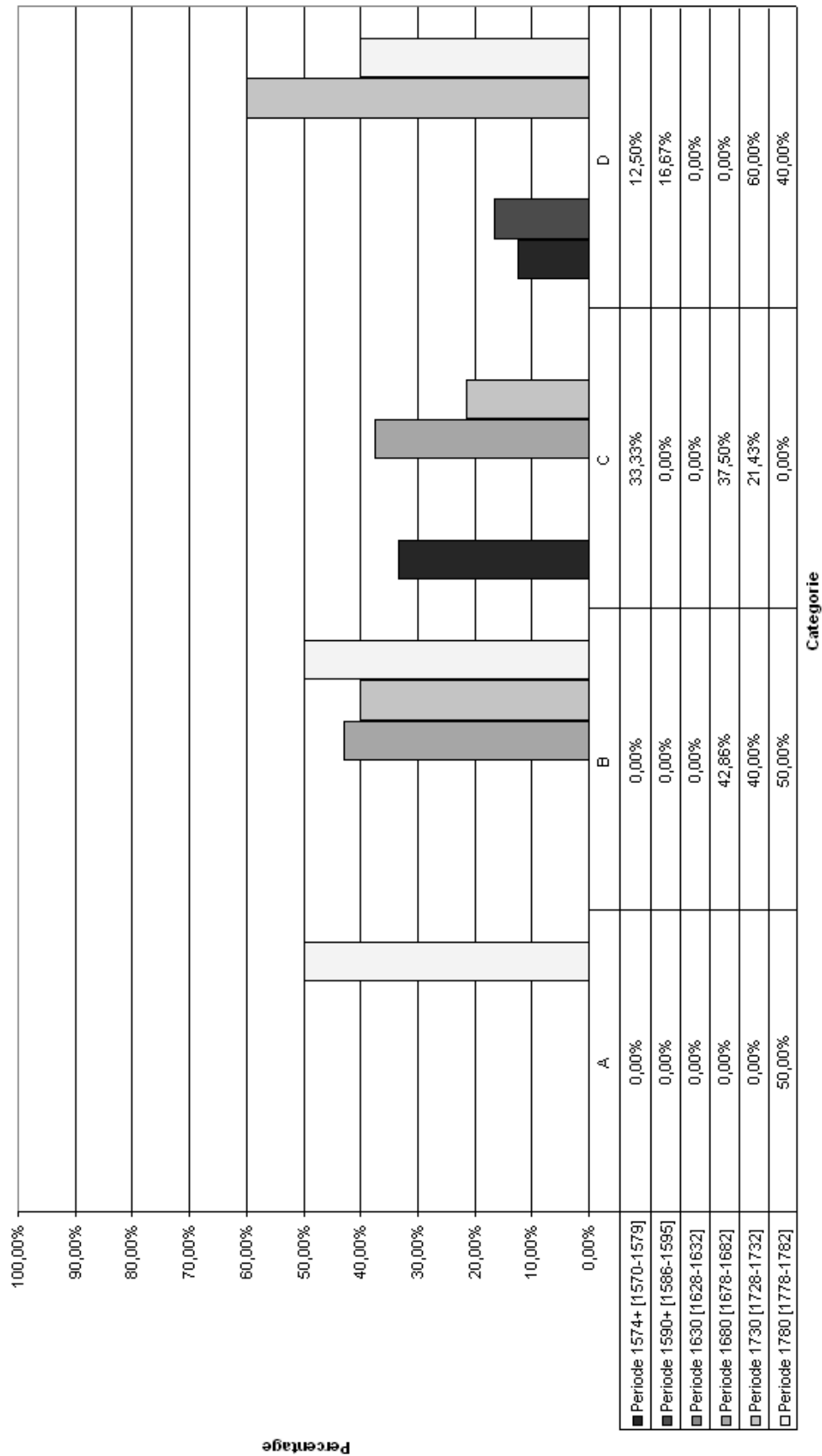
2.9 Grafiek 9: Vogeleigenaars – penetratiegraad per aangepaste burgerlijke staat, per periode

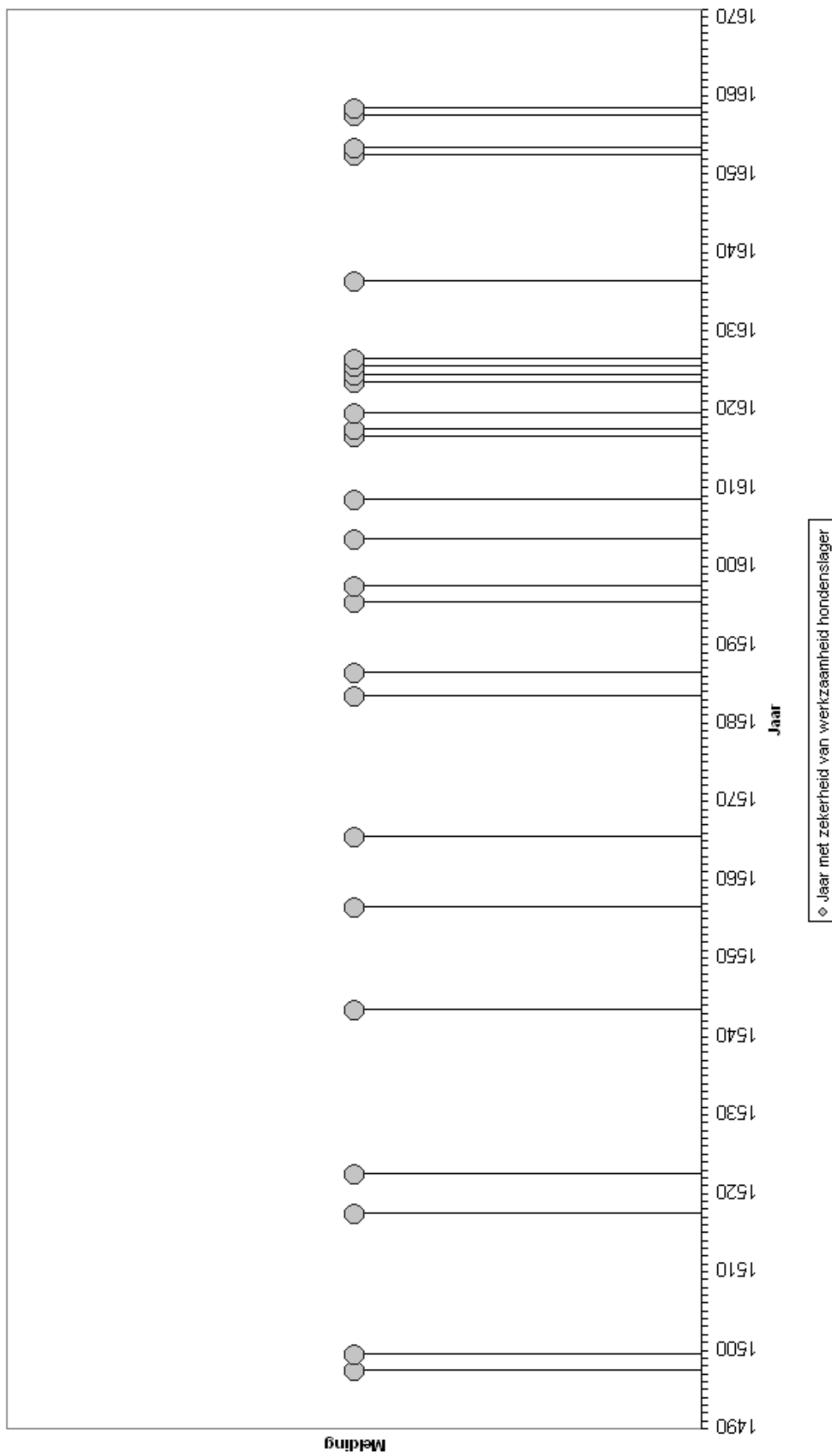
2.10 Grafiek 10: Kanarie-eigenaars – procentueel aandeel op totaal vogeleigenaars, per periode

2.11 Grafiek 11: Kanarie-eigenaars – penetratiegraad op totaal vogelegenaars per categorie, per periode

2.12 Grafiek 12: Hondenslagers – jaren van activiteit

2.13 Grafiek 13: Hondenslagers – maanden van activiteit

